ČAMIL SIJARIĆ

raška zemlja
rascija

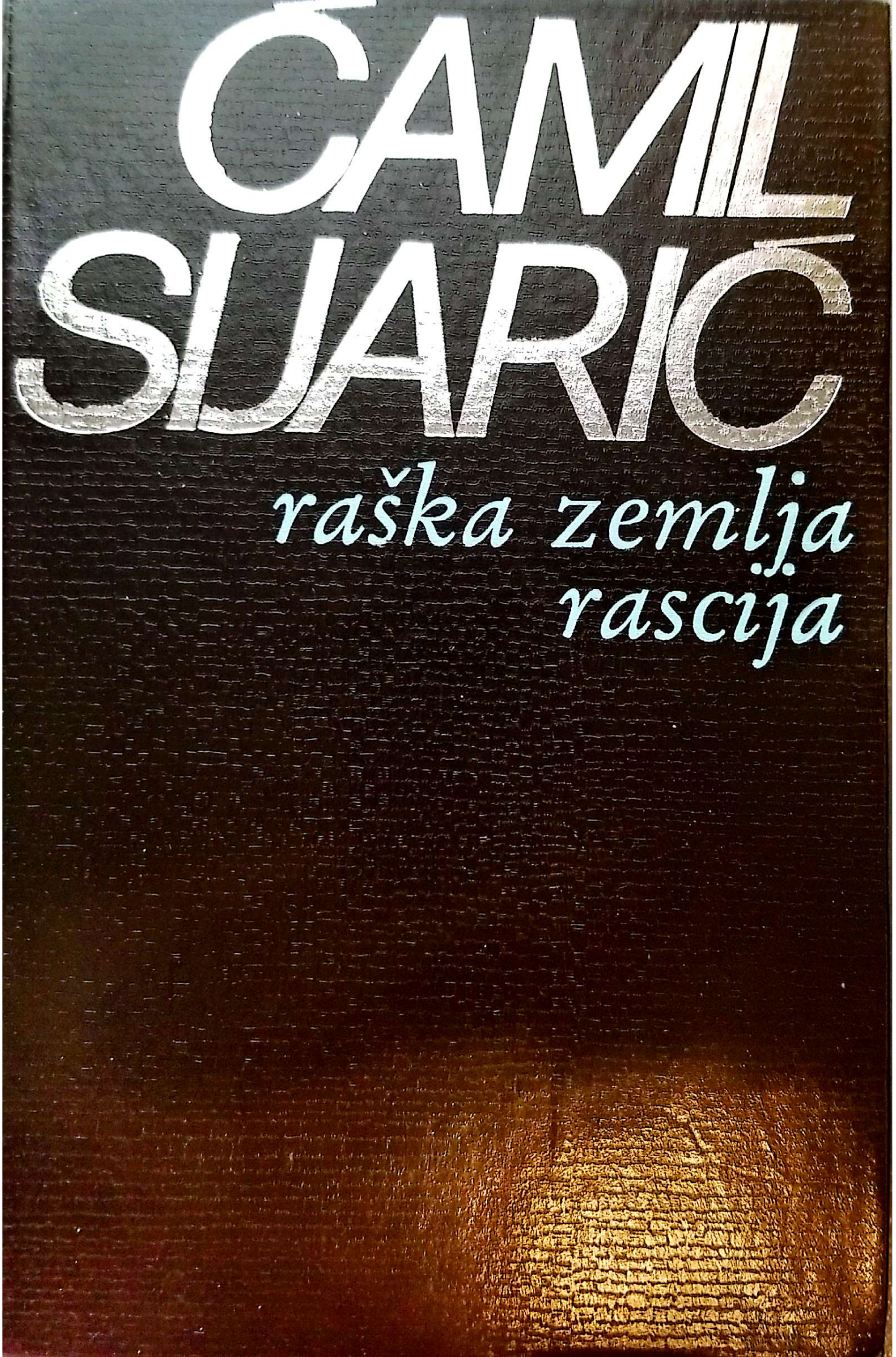

ĆAMIL

IZABRANA DJELA I–X
knjiga šesta

Odgovorni urednik
Marko VEŠOVIĆ

SJARIĆ

raška zemlja rascija

»VESELIN MASLEŠA«

Priredio

Dr Nikola Kovač

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne
i Hercegovine
Sarajevo

886.1/.2—31

SIJARIĆ, Ćamil
Raška zemlja Rascija / Ćamil Sijarić ;
[priredio Nikola Kovač.] — [2. izd.]. —
Sarajevo : „Veselin Masleša", 1991. — 301
str. ; 22 cm. — (Izabrana djela Ćamila
Sijarića I—X ; knj. 6)

Rječnik manje poznatih riječi: str. 291. —
Romani Ćamila Sijarića: str. 293—301
ISBN 86-21-00516-6

2224390

1. *Sva zemlja je carska i svi putevi po njoj.*

Put što iz doline Lima, od grada Akova, vodi u dolinu Raške najprije se penje uz brda što može više, zatim hitro prejahuje planinu Žilidar, a kasnije se, prav kao strijela, zabada u ravno Ugljansko polje — i nakon duga hoda kroz to polje od kojeg pješaka noge zabole, i još nekakvih polja i poljica, dolina i dolinica, navali dolje na rijeku Rašku i zajedno sa njom ponišani u Novi Pazar, pravo u čaršiju. To je star put, da nije put nego čovjek imao bi bijelu bradu do pasa, u ruci bi nosio štap, na krilu bi ljuljkao praunučad i karao snahe... Milioni ljudskih tabana, kroz duga pusta vremena, prašilo je njim, i isto toliko grebalo ga konjskih kopita...

Sa desne i lijeve strane u tu starinu kao ono male u veliku vodu, udijevaju se duži i kraći putevi, seoski putanjci i kozji puteljci i on, primivši ih sve u sebe, nastavlja dalje kao da hoće caru na divan... Reklo bi se da taj stari, karavanski — i kako se u narodu hoće čuti carski put nema svoga početka i kraja — da mu početak nije more iz kojeg, tamo daleko na jugu izlazi, ni Stambol, kraj u koji, tamo daleko na istoku, ulazi. Veliki putevi i inače nemaju svoje početne i završne tačke, oni su kao kakvi konci — odmotani sa naših ljudskih nogu i svuda po zemlji i po vodi zamršeni. Niz njih nas vode naši nemiri: da stignemo tamo gdje nijesmo bili, da svojim korakom opkoračimo svijet od mjesta gdje sunce izlazi do mjesta gdje zalazi...

Na jedan dio puta što vodi od Akova do Pazara sunce izgrijava iza velike gore Jaruta i zalazi za isto tako veliku goru negdje dolje niz Lim. Taj dio puta — otkad se zna i pamti, bio je pod vlašću starih srpskih knezova iz planinskog sela Boljara, bogatih i moćnih, koji su po selu i ime dobili — Boljari. Cijeli krajevi, planine, gore i sela sa obje strane toga puta, vode, vodenice i valjalice — i sve drugo što rod i plod donosi, pripadalo je knezovima boljarskim. Iz sela nalik na orlovsko gnijezdo, iz svojih Boljara, oni su na sve to budno motrili, svim tim upravljali — i vijekovima istrajali. Ostala je priča da se za njih zna još od kralja Vladislava i da se samo njima davala čast i povjerenje da putem kroz Bihor i Pešter provedu kraljeve i careve, njihove žene, kćerke i sinove — i njihova stada ovaca, ergele konja i dželepe volova, njihove poklisare, karavane i robove, i nikad se nije desilo da je neko carsku svitu napao ili carsko blago poharao. Za tu službu boljarski knezovi dobijali su od kraljeva i careva poklone u mačevima, u skerletnim odijelima i čelenkama, a oni im na te darove uzvraćali uzdarjem u sokolovima, u hrtovima, u medvjeđim i srnećim kožama. Za gozbe kraljevskih sinova klali su mlade ovnove, iznosili kace mladog sira, točili medovinu — svirali im u svirale i izvodili svoje žene i sestre da im igraju. Moglo je u zemlji Raškoj da se desi što mu drago: da jedna kruna padne a druga se digne, knezovi boljarski ostajali su to što su i bili, i ne zna se da je ijedan, bilo kad i bilo zbog čega, opao: činilo se da su vječni u svojim Boljarima, kao što je vječan i put kroz Bihor i Pešter, koji su držali i motrili kuda ko i zbog čega prolazi, i koja ga volja vodi ili nevolja goni. Bili su — na tom putu, kao brodar na vodi bez kojeg se ne može na drugu stranu — zbog čega ih ni Turci, kad su se udjenuli u zemlju Rašku i stali da gaze tim istim putem, nijesu dirali.

Koliko iz nužde toliko i iz navike, oni su i turskim pašama i oficirima priređivali gozbe: klali im brave, smočili ih kajmakom, naslađivali saćima mladog meda — svirali im u svirale i izvodili djevojke da im igraju. Sjedeći na kožama divljači, prostrtim po travi ispod kakvog stabla pred kućom, sa turbanima daleko zabačenim na potiljak, ovi turski oficiri — bestraga udaljeni od svojih žena u Jedrenama, Stambolu i Izmiru, požudno su pasli očima prsa mladih boljarskih djevojaka pod tankim lanenim košuljama i njihova zdrava od planinskih vjetrova zajapurena lica — i, zaboravljajući na zabranu opojnih pića od silna meraka pili i pijani padali na kože divljači. Izvaljeni na mekoj prostirci, očiju zatvorenih, oni su zamišljali bijela i blijeda lica svojih hanuma, dalekih i davno ostavljenih u azijskim kasabama; vidjeli su ih očima od pića zamućenim, iza zatvorenih kapija, iza mušebaka, u dimijama od svile iz Damaska sa jorgovanskim granama niz nogavice sa biserним đerdanima oko grla, s dukaitma na čelu i prstenjem na prstima i činilo im se — već od pića sasvim izgubljenim, da to više i nijesu njihove hanume nego sa cvijeta otkinute latice koje vjetrovi vijaju sve po samim nebesima. Zbog toga su bolesnički — a iz bolne čežnje za svojim hanumama, gledali pred sobom jedre boljarske djevojke i snaše, u jelecima išaranim žutim koncima i žutim podvezama oko glave: bile su dio livade po kojoj se, u izgrijev sunca, cakli rosa . . .

Uz sve drugo, boljarski knezovi imali su i tu svoju rosu i upravo sjajem njenih kapljica zasjenjivali Turcima oči.

Onaj kojem se to najprije desilo bio je jedan od potomaka turskog oficira Hajdar-paše: udjenuo je ruku u rosnu travu i na svom dlanu, u svoj saraj u Radulićima kod Lima odnio sjajnu kapljicu . . . Bila je to kćer-

ka boljarskog kneza Avrama. Ono što je dobio zet, raduljski paša Nur, bila je kao od stijene odvaljena djevojka Despina — a ono što je dobio tast, boljarski knez Avram, bio je berat od cara da ostaje i dalje knezom. Kao za uzvrat za toliko veliku stvar kao što je berat, Avram je imao da čuva put između Akova i Pazara da putnik, da trgovac, da turska vojska i paše nesmetano prolaze. Putarinu i mostarinu, koja je bila tolika da su je trgovci i karavandžije jedva podnosili, tast i zet dijelili su kao paru koja im sama s neba pada, a caru slali tek toliko da mu kažu da su — kao i sva zemlja, i putevi po zemlji njegovi. Ubirali su, tako, plod sa njive koju ne oru i ne siju — i njihovo je rađalo i kad su godine bile nerodne... jer, nošen svojom žudnjom ili gonjen nevoljom, putnik je stalno prolazio tamo i ovamo i putninu ostavljao. Začeto već jednom, to stanje je trajalo nepomućeno, i dvije kuće — jedna begovska u Radulićima i druga kneževska u Boljarima, živjele kao jedna; beg je gore, u Boljare, u planinu, izlazio u lov, a knez dolje, u Raduliće, u župu, silazio u šljive i orahe, i obojica odnosili darove.

Pomutio se, nekako iznenada, taj stalni red između radulićkog bega i boljarskog kneza za vrijeme turske vojne na Beč. Beg — Nur-beg, kao visoki turski oficir, morao je da po Bihoru kupi vojsku i šalje je pod Beč, a knez Avram da toj vojsci osigura put i konačište kroz Bihor i Pešter, i nije znao šta mu teže pada: to što tursku vojsku hrani i za konak joj se brine, ili što je brani od njenih bjegunaca koji su je napadali i pljačkali.

Bila je to loša vojska, dignuta bubnjanjem u bubnjeve i pozivom sultanu da svak — ko se turskim imenom zove, bilo u oca ili majke jedinac, ili sam-peti i sam-deseti, pritegne obuću i za carskim barjakom potrči na vojnu, na Beč. Svijet se ustrčao uz te dane: neko da

kod Cigana pušku popravi, neko da jatagan naoštri, neko da konja potkuje, a oni koji će pješice ići dali se na građenje opanaka da — kad već moraju, ne idu bosi na Beč. U opancima ili bosi, ti pješaci su se uz put otkidali od carskog barjaka i udijevali u bihorske i pešterske šume iz kojih su, sad kao hajduci, dolazili i do obuće i do odjeće, i do konja. Avramovi ljudi hvatali su ih, skidali sa njih odjeću i obuću i gole — privezane za stablo, udarali usukanim brezovim prutovima i tijela im šarali modricama.

Zbog tih nereda radulićki beg — Nur-beg, pozvao je boljarskog kneza Avrama da mu dođe i kaže šta se to dešava na carskom putu, na kojem je on — knez pod beratom, dužan da osigura miran prolaz vojsci na Beč.

2. *Kad u Stambolu od čovjeka načine konja, toga konja hoće svak uzjahati.*

U pašin saraj ulazilo se na dvije kapije: na malu su ulazili mali ljudi, oni što su orali i kopali, a na veliku gosti — oni pred koje je sam paša izlazio da ih sretne. Avram je — zato što je bio knez boljarski i tast pašin, uvijek svoga konja prijahivao pred veliku, glavnu kapiju, gdje bi ga seizi pozdravili, pomogli mu da sjaše i uveli ga u saraj. Dok je bila živa, raširenih ruku na zagrljaj sretala ga je njegova kćerka Despina; ona je i za pašom zadržala svoje ime i svoju vjeru i odnosila crkvi poklone. Ostao je iza nje sin, nalik na Avrama — onako zdrav i jak, glave velike i mrke, ramena širokih i široka koraka: gazio je kao da je iz planine, iz Boljara, a ne iz župe, iz Radulića, gdje se sitno hodi i tiho zbori. Nije znao da će mu djed doći i nije vidio kako ga seizi uvode — ne na veliku, nego na malu kapiju i u malu odaju kao da nije ni knez, ni tast, nego kmet. Avram se čuvao da ne otkrije gnjev zbog takvoga prijema, ali se — ipak, pozdravljajući pašu, nije poklonio onoliko duboko koliko je to uvijek činio: posagnuo je glavu tek onako — prema načinu na koji je primljen i odaji u koju je uveden.

Stajali su trenutak jedan prema drugom, pa će domaćin:

— Valja najprije da te pitam jesi li se umorio?

Bilo je to obično pitanje, bez ičega u sebi sem praznih riječi; knez je vidio da beg i ne misli na to

što ga pita, da mu je u glavi nešto drugo i da će to doći kad sjednu. Na hladno pitanje odgovorio mu je još hladnije: da se nije umorio od puta, nego od njegovih strmih stuba kojim se penju najamnici i sluge. Htio je time da mu kaže da on nije sluga i čobanin nego knez, a da bi mu to još jednom rekao, pogledao je po odaji — neuređenoj i nepristojnoj da se u njoj primi jedan knez. Sve je to Nur-beg razumio, i takvim prijemom htio da mu kaže da ga više ne vješa o visok klin kao nekad, da sada — uz vojnu Turaka s Austrijom, ništa nije kao što je bilo. Nimalo širokim pokretom ruke ponudio je Avrama da sjedne.

Ništa slično nijesu imala ta dva čovjeka, ni u stasu, ni u licu, ni u riječi, ni držanju; beg je bio suh, tanak, visok, sa kratko podrezanom prosijedom bradom, sa nekim prituljenim žarom u očima, sa lijepim, više blijedim nego bijelim licem, sa turbanom na glavi i na njemu dragim kamenom. Ruke toga čovjeka bile su duge, sa isto tako dugim prstima, bez prstenja; bio ih je položio na koljena, pa se činilo da je na molitvi koju je tek počeo, ili bio na njenom kraju. Kao iz kakve daljine, gledao je gosta u okruglu, od vjetrova i sunca ogrubjelu glavu — iz koje je mogao da vidi jedan zdrav i krepak soj ljudi, kakvi su se, za razliku od drugih krajeva u Bihoru i Pešteri, rađali u Boljarima — sa svojim krupnim glavama, širokim plećima i jakim rukama; činilo se da ti ljudi ne stare i da ih, ni kad navrše velik stog godina, snaga tijela i bistrina duha ne ostavljaju.

Prvi je progovorio domaćin, veli:

— Avrame.

— E beže!

— Ne čuvaš dobro put kroz Bihor i Pešter.

— Čuvam, beže.

— Postao je taj put razbojište, kneže. Ubijaju, pljačkaju na tome putu.

— Pljačkaju — veli knez.

— Ko, kneže pljačka carsku vojsku?

— Odbjegli carski vojnici, beže, — odgovorio je Avram i dodao: — Ti to znaš, zete.

— Ja znam da carsku vojsku napadaju i tvoji Srbi.

— I Srbi, i Srbi — potvrdio je knez. — Udružili su se sa odbjeglim carskim vojnicima i zajedno pljačkaju. Sa vojnika skinu odijelo i obuću i kažu mu da tako go i bos potraži pod Bečom vezira Ćuprilića i ponese mu od njih pozdrav; eto takvi su — veli tast zetu — ti hajduci. Kad ih moji ljudi uhvate, izbiju ih ili ubiju, ali ko će izbiti ili ubiti tolike odmetnike! Ko će se gore otresti lišće....! Ko je opanke na nogama imao, a druge pod pazuhom nosio da obuje kad one pocijepa, taj se odmetnuo. Kad vojna nastane, kad red prestane, svijet skine ular s glave i podivlja; svijet je kao voda kad na jazu provali branu..., ne možeš je pokupiti i vratiti natrag. Ne znam govorim li pravo: ne znam šta je pod Bečom — tek na putevima ne valja..., a kad na putevima ne valja, rekao bih da je tako i pod Bečom. Kaži mi šta je tamo, ti to znaš — veli Avram, pitajući se u sebi da ne traži mnogo, više nego što jedan Turčin hoće kazati jednom Srbinu.

— Avrame, — počinjao je zabrinuto radulićki beg Nur — pomenuo si ular, pa ti mogu reći: ako za ovo što se dešava na putevima od Akova do Pazara dozna car, i tebi i meni nabiće ular na glavu i dati nas Ciganima da nas, pod ularom i pod samarom, vađaju po čaršijama da nas svijet gleda — mene pašu pod samarom, i tebe kneza pod samarom, pa sve uz čaršiju i niz čaršiju, a za nama se nadala djeca... Gore se otvaraju prozori, hoće i žene da nas vide... Možeš li tu sliku da zamisliš a da ne umreš? Ako mene to pitaš, ja ti odgovaram da bih istoga časa umro.

Trenutak su ćutali, nekako zabrinuto — kao da se već vide pod samarima.

A zatim je Nur nastavio:

— Tebi će, Avrame, car reći: Sinko, dao sam ti berat da budeš knez i čuvaš mi drumove, dao sam ti vlast nad tvojim Srbima i ostavio ti imetak kakav ni tvoji preci pod vašim srpskim kraljevima i carevima nijesu imali, ni moje paše nemaju toliko koliko ti, moj sinko. A ti me, sinko, izdao, moje drumove napustio, hajducima i razbojnicima ih predao — ni ptica nad njima slobodno ne leti, izdajniče. Vodite ga u tome ularu i pokazujte ga svijetu neka mu se smije, i odvešće te, Avrame. I sa mnom bi car, Avrame, učinio isto što i s tobom: pomenuo bi imena mojih predaka, koji su — od postanka, vjerno služili carevini, prekorio bi me što ih mrtve zasramljam, i rekao neka me, s ularom oko vrata, izvedu na čaršiju i kliču da sam u cara bio paša a sad sam čaršijsko magare. Najprije bi u bubanj udario telal da se svijet iskupi i vidi magarca, nije jednog nego dva: tebe i mene, Avrame; tebe i mene u ularima i pod samarima, Avrame, a čaršija velika, svjetina dokona i rada zlu, pa se neko na nas baca drvetom, neko kamenom, neko gvožđem. A telal bije i izvikuje: Narode, ostavite dućane i zanat i izađite da vidite dva konja sa po dvije noge, što nikad nijeste vidjeli. Nosiće tovare od malte do malte i biće čaršiji korisni, kao i svi konji. Telal će, Avrame, toj svetini i ovo: Gledajte ih kako su se popeli od paše u cara i kneza u cara do ulara i do samara, gledajte ih, ne plaća se za gledanje. A kad od čovjeka načine konja, moj Avrame, toga konja hoće svak uzjahati — i djeca nam po Stambolu na ramena skakati. A stariji nam u bradu pljuvati. Sto puta sam vidio, Avrame, kako nekom na čaršiji pljuju u bradu, kako se kantarskim tegovima na njega bacaju. A pošto smo nas dvojica od velikog čina kod cara — ja visoki oficir

a ti knez, na nas bi se bacali velikim tegovima, od pola oke i od oke, ne bi onim malim, moj Avrame. Ti vidiš da ja danas ne razgovaram s tobom kao što sam prije razgovarao, drukčije danas ne mogu, mogu samo da umrem, da ne vidim šta se dešava na drumovima, i ništa ne čujem.

— Ko bi mi rekao da sam caru nevjeran, naveo bi mi ruku na sablju! — gotovo je uzviknuo Avram.

— Jaša padišah! — uzviknuo je Nur.

— Jaša padišah! — ponovio je za njim Avram.

Iskazivanje vjernosti caru bilo je, za ovaj trenutak, sa njihove strane dovoljno; sve ostalo nek ostane drugima — onima koji su iz velikih gradova, sa mnogo većim imetkom i prihodima, a samim tim i obavezama da krenu vojske na Beč; njih dvojica su — sad kad se vode velike vojne, mali ljudi, iz malog kraja između Akova i Pazara — i nek se od njih, malih, ne traži mnogo kad se biju veliki — dva cara, car germanski i car turski.

Zatim su, kao po nekom dogovoru, pali u ćutnju — toliko koliko je bilo potrebno da im jedno momče unese kafe. Uz kafu su, koju su pili uz velik ćef, nastavili o vojni pod Bečom. Iz onoga što je rekao Nur, i što nije — jer se uzdržavao da kaže sve što zna, Avram je vidio da je turska vojska razbijena i da se, koliko brže može, povlači ka Savi i Dunavu. Nur nije htio da kaže da se sve što se katoličkim krstom krsti, što rimskog papu sluša i služi diglo na Turke, da na crkvama zvona zvone i glasnici objavljuju da Turaka, s ove strane mora, neće biti ni za njihovo se ime čuti, do za hrišćansko: po volji božjoj i zapovijesti pape Inoćentija, nasljednika sina božjeg Isusa Hrista na zemlji; nije mu rekao da je papa digao krstaški rat na Turke, a ni kazao koliko je turske vojske izginulo pod Bečom, koliko se u Dunav utopilo, koliko je žena i djevojaka za-

robljeno i na trgovima u Trstu i Veneciji trgovcima robljem prodato; bio je o tome mnogo doznao Nur, ali nije htio Avramu da priča. Pomolio se u sebi bogu da ne diže hrišćansku sablju na tursku glavu — „... nego nas, bože, ako smo ti zgriješili, isijeci svojom sabljom i istrijebi sa zemlje kao što si to učinio sa narodima koji su ti ispali iz milosti i od kojih nije ni ime ostalo; sam si ih stvorio i sam uništio — pa uništi, dragi bože, i nas Turke, jer od tvoje ruke ne boli. A ako hoćeš, dragi bože, da nas sačuvaš — daj nam sablju kao što si dao tvome poslaniku Muhamedu, neka je hvaljen i slavljen, od koje je neprijatelj umirao prije nego što ga sječivo i dotakne; daj turskom caru sablju koju si bio dao Iskenderu, kao što si je bio dao carevima Maširika i Magriba i carevima Čina i Mačina." Ništa iz svoje molitve Nur nije glasno izgovorio, ono što je glasno rekao Avramu bilo je da njih dvojica moraju da učine sve što im je u moći da se putevi kroz Bihor i Pešter oslobode od hajduka i da turska vojska, karavane i putnici slobodno prolaze carskim drumovima.

Progovorio je, poslije ćutanje, Avram; veli:

— Malo si mi kazao od onoga što znaš, a mnogo u sebi zadržao; nijesi mi kazao koliko su Austrijanci odgurnuli tursku vojsku od Beča.

— Avrame, — nerado je počinjao Nur — vojske su kao magle kad ih vjetrovi spodbiju pa do podne vijaju uz dolinu a od podne niz dolinu; bog je onaj koji okreće carevinama i vojskama, a tvoje bi, Avrame, bilo da Srbe okreneš za svojom rukom i primiriš ih; niko od tvojih Srba ne osvane ondje gdje je zamrkao, i svaki — i onaj goli i bosi siromah, zna šta se pod Bečom dešava, Avrame, bolje nego ja i ti. Vjerujem, a to nije daleko od ljudske pameti, da oni — gledajući kako se po nebu zvijezde nižu i kako po zemlji lete ptice, pogađaju koji car gubi a koji dobija, isto onako kao što

stoka, po nekim svojim znacima, naslućuje promjenu vremena i ta joj se promjena vidi u očima; pogledaj Avrame, tvojim Srbima u oči i vidjećeš u njima Beč i želju da Turci izgube. Ovdje, na turskoj zemlji, hljeb jedu, a pamet im je pod Bečom, ovdje carsku milost uživaju, a ćesarevu brigu brinu — svi su ti tvoji Srbi za ćesara a protiv cara. Zato što se ćesar krsti, a ne znaju da bi ih natjerao da se i sami krste kao i on. Naš car ne traži da se turče, ali traži da su mirni — da su raja kao što je to i bog rekao. Pa te pitam, Avrame, šta je to s tvojim Srbima?

— Ne znam — veli mu Avram. — Sve što rade, kriju od mene.

Ništa više nijesu imali da kažu jedan drugome. Uz tu njihovu prazninu u glavama i muklu ćutnju u odaju je ušao seiz, poklonio se, ali nije stigao da kaže zbog čega je ušao — mjesto njega rekao je to Nur:

— Zove nas da ručamo. Preći ćemo u drugu odaju.

Avram je znao tu drugu, glavnu odaju u kojoj će ručati, još jednom se upitao zašto ga je Nur uveo u ovu neuređenu kao da nije knez nego čobanin; ne možeš, veli u sebi, nikad znati šta Turčin misli. Ni šta hoće. Ni šta može; sve Turci mogu — u stanju su da rukama vjetar uhvate i okrenu u svoja jedra; pola svijeta njihovo je more... Za njih je korisno ono što je štetno drugima; oni stiču i onda kad dangube. Najviše govore kad ćute, i zato su njihove riječi neuhvatljive.

Oprali su ruke pred jelo, obrisali ih peškirima i sjeli za sofru; obojica su pomenuli boga, a Avram se i prekrstio. Jeli su iz sahana. I tek bi okusili iz jednog, seiz je prinosio drugi. Odaja se ispunila mirisima jela kakav može da ima samo cvijeće kad se izjutra na suncu sa njega diže rosa. Bila su to jela sa mnogo začina, sa gustim kašama i nikad mnogo masna — ona što se

u malim sudovima, ali često, prinose i čovjek se prije zasiti nego što je od svakog i okusio; da ne bi odustali od sofre, seiz im je unosio gusto kiselo mlijeko — i oni, kao da im to mlijeko govori jedite još, još..., izdržali do kraja. Bojali su se grijeha zbog tolikog jela.

Spopao ih je zatim drijem, kao što i hoće iza dobre sofre, i glave im se ispraznile — nije više u njima bilo ni Austrije, ni Turske, ni Beča. Lijeno, kao da se umorio od teška posla, Avram je potegao za sat, u isti trenutak to je učinio i Nur, i obojica gledali koje je vrijeme.

— Koliko je taj tvoj? — upitao je Nur.

— Dva poslije podne.

— Moj nije toliko; nemoj, Avrame, da se ne slažemo, ne bi nam to valjalo.

— Ne bi — vraćajući sat za pojas, veli Avram. Mislili su na neslaganje koje bi — zbog neposlušnosti kmetova, zbog hajdučije i pljačke na drumovima, moglo među njima dvojicom da nastane; nastao bi, samim tim, još veći nered i bezvlašće i njihova imovina — Avramova u silnim stadima ovaca, u dželepima volova i ergelama konja u Pešteri, a Nurova i u Pešteri i u Bihoru, ne bi bila sigurna. Znali su da velike vojne, one što ih vode carevine, nekoga obore i osiromaše a nekoga dignu i obogate — tek uvijek izmijene ustaljene odnose i red, i oni se bojali upravo te promjene, koja im ništa ne bi donijela, ali bi mogla da odnese. Bili su kao majke kojima je, zbog sinova, mrzak rat.

Pošto su vidjeli koje je vrijeme, Avram je rekao da je dugo sjedio, da je dobro ručao, i da će da krene u Boljare. Već na nogama, on se okrenuo oko sebe da još jednom vidi Nurovu odaju — pomislivši u sebi da je, može biti, nikad više neće vidjeti. Grijalo je sunce u prozore, i sva je odaja — sa posuđem na rafovima, sa erezama od mjedi na vratima, sa dragim kamenjem u

balčacima sabalja obješenim o klinove, sa šarama na zidovima i ćilimima na sećijama, blještala u sjaju sunca i oči zasjenjivala: nije vjerovao da će dugo trajati taj sjaj — jer, uz vojne, često potamni . . .

3.

Ti gubavci bili su onaj čudni ukras svijeta, bez ukrasa na sebi, sem svoje boljke.

Kod Avrama, u njegovom planinskom selu Boljarima, ništa nije bilo kao kod Nura u Radulićima; on nije imao ni saraj ni čardak; nijesu to imali, ni za tim marili, ni njegovi preci, takođe knezovi: živjeli su u kolibama od brvana pokrivenim šindrom i borovim lubom; kad bi grād stao da udara po lubu i šindri, činilo se da gore biju bubnjevi.

Bilo je bezbroj tih koliba i staja i bezbroj oko njih plotova i torova, tako da je, sve to skupa, ličilo na malu, crnu i kaljavu varoš u kojoj su se, jedino, bijeljela stada ovaca kad pred veče ujave u torove. Izjutra — kad izjavljuju iz vratnica, kad se ispuštaju dželepi volova i ergele konja, izgledalo je kao da Boljare nekud sele; bilo je tako otkad se za njih zna — a pričalo se da se za njih zna od vremena kralja Vladislava, i nikud se nijesu iselile, niti i u čemu izmijenile. Žene su mirisale na vosak i smok, tkale raše i zubune od vunene pređe i oko glave savijale žute marame; djeca se i sad — kaljava od kozjih brabonjaka, pela uz plotove i gore među provaljenim ćupovima nabijenim na kolje, i sama ličila na ćupove. I sad se — kao i prethodnih boljarskih knezova, imovina kneza Avrama mjerila po broju volujskih rogova, konjskih repova i ovčijih runa — po broju koliba, staja, vrata na njima i vratnica na torovima, tako da se za Boljare moglo reći da ih vremena nijesu doticala i ništa u njima mijenjala, pa ni ovo tursko

vrijeme: bile su od starosti posijedjele i potavnjele... i to im je stajalo kao oprema starog svata iz nekakvih starinskih svatova... Među planinama, a na visini, Boljare su noću mirno spavale i znale da će sjutra opet svanuti — isto onako kao što je osvitalo za vrijeme kralja Dragutina, Milutina i Uroša; sunce ih je opkoračivalo s vrha planine i činilo se da samo zbog njih izgrijeva. Ličile su tada, kad ih sunce ogrije, na gomilu poleglih konja i oklopnika iz nekog davnog boja o kojem ni starci nijesu pričali.

Usađen u sedlo, na dobru konju, praćen svojim seizima, knez Avram je, na povratku iz Radulića, prilazio Boljarima ćutke, slušajući zvek konjskih potkovica o kamenje i misleći na vojnu pod Bečom: zamišljao je silan lom sabalja na nekakvim ravnim poljima, konje kako protrčavaju bez konjanika na sebi, zadavljene rukama ili u vodama utopljene Turke, Austrijance i Poljake, i — preko svega toga, gledao tamo pred sobom svoje Boljare: ličile su mu na ogromnog pauka prikrpljena za zemlju. Vodilo je u njih, i iz njih izvodilo, bezbroj puteva i putanjaka i dva velika kolovoza, bijela od pijeska. Zapahnjivao ga je otud njemu dobro poznat miris mladog granja i pruća upletenog u plotove, jasikovih i brezovih kolaca i klekovine; udisao je taj miris granja, torova, vune, smoka, sukna, zemlje, i slušao glasove muškaraca, svađu žena i kako neko sjekirom na kladi cijepa drva.

Prvi ga je sreo njegov sin Ilija; bio se Ilija vratio iz manastira kralja Vladislava Mileševe u dolini Lima, gdje je — kao momče dokono, boravio mjesecima. U Boljare se vraćao kad ga otud, za manastir nekorisna, potjeraju s pozdravima njegovom ocu knezu Avramu da svoga sina zadrži kod sebe, jer manastiru ne treba; odlazio je od kaluđera, ali njihove pozdrave Avramu nije predavao. Stajao je pred kolibom visok i tanak, u crnoj

kaluđerskoj mantiji iako nije bio kaluđer, s kosom dugom i široko rasutom niz ramena, razdijeljenom na čelu, ispod koje su mu se jedva vidjele oči i malo lica; povio se naprijed, zajedno sa svojom kosom, pozdravio oca, i takav: crn sav, ličio na bauka.

— Došao si — veli mu Avram izvlačeći nogu iz uzengije da sjaše s konja. Kad su mu seizi pomogli da stane na zemlju, okrenuo se i gledao sina. Bilo mu je žao Ilije — jer nije bio ni crkveni ni njegov, nego nešto između to dvoje: mladić u mantiji koja nije za njega, niti je on sam išta — do jedna hodalica između Boljara i Mileševe; bilo mu ga je žao što se ničim nije bacio na stare boljarske knezove, nego na kaluđere, a ni na njih sasvim, no na sebe samog, jedinog takvog u Boljarima... — Prekrsti se kad si u mantiji — veli mu Avram. Prekrstili su se obojica, a Ilija dvaput, da namiri za ono što se odmah, kao čovjek u mantiji, nije prekrstio.

— Došao sam — razgrćući kosu iznad očiju, odgovorio je Ilija. — I prekrstio sam se — veli kao prkosno.

— Hvala bogu! — veli Avram, isto tako prkosno. — Kako su ti ostali kaluđeri?

— Dobro.

— Jesu li te otjerali?

— Iz crkve nikog ne tjeraju, oče. Sem nečastivih.

— O tome sam imao popa — veli Avram kao uzgred. — A kako ti je Mileševa ostala, kaluđeru?

— Nijesam kaluđer. A Mileševa je dobro; prekrili su na crkvi krov.

Glas Ilijin bio je ženski. I sve njegovo: kosa niz ramena, mantija do peta, ruke sa dugim tankim prstima, hod i pokreti činili su ga više ženom nego muškarcem, a najmanje krepkim mladićem kakvi su, obično, bivali nasljednici boljarskih knezova; od svih njih, on jedini nije imao volje da išta u životu postane, niti da

išta ima — do da se grije sunca, da odlazi u Mileševu, i da svakome želi dobro: ljudima, pticama, pijavicama, mladim konjićima, jaradima i jagnjadima — neka sve što diše, i sve što iz zemlje niče, podjednako sunce grije... Nije imao određenog puta u životu, do da živi — da kao jedno, jedva vidljivo, biće traje na zemlji kao što traju travke... I pijavice; od svega na svijetu najnježniji osjećaj imao je za ta nekadra barska stvorenja, za pijavice. Hvatao ih je po potocima i bolesnicima puštao na bolesne noge da im ispiju nezdravu krv — i bio čuven po tome, jer mnogi su, zahvaljujući njegovim pijavicama, prohodali. Žene su ga najviše hvalile, a i on njih — i rad oko njihovih nogu bio mu mnogo draži nego oko nogu muškaraca.

Kad je bio dijete, i sa djecom igrao se svadbe — upravo su njega uzimali za mladu nevjestu, kitili ga nevjestačkim ruhom, i uz pjesme koje se pjevaju mladoj, uvodili ga mladoženji. Nijedno drugo dijete nije umelo da se napravi ženom kao Ilija, i koje god se u igri ženilo, Ilija mu je bio nevjesta.

Rastao je brzo, ali samo uvisinu — i bio najviši u Boljarima, ali u snazi najslabiji: bio je onaj tanki prutić u granama koji vjetar najlakše povija; kao da nije bio isfiknuo iz jakog stabla boljarskih knezova, nego nakalemljen sa nekog drugog i slabog.

Bio je meke duše, brze da se nad svačijom nesrećom rastuži, a nad srećom razveseli.

Kaluđeri su mu ličili na djecu koja su od svih mogućih igara izabrala da se igraju najčudnije: da prose... U crnoj rizi, sa dugim kosama, ne mareći za sebe nego za drugoga i za boga, oni su za njega bili svijet izvan svakog reda, sem svoga reda u manastiru. Pričali su mu o svecima i njihovim mukama iskušenja, o čudotvornoj moći njihovih moštiju da bolesne izliječe, da ludima pamet povrate, da gubavima gubu skinu, da slijepi pro-

gledaju; sviđalo mu se što su ti ljudi, u dugim mantijama i pod dugim kosama, uzeli da služe svecima i o njima pričaju priče.

Kad se jednog dana, a to je bilo davno, Avram digao da zadužbini kralja Vladislava Mileševi odnese poklone, sa njim je pošao i Ilija — i ostao u Mileševi. Avramu je bilo drago da mu se sin okrene crkvi, ali — na njegovu žalost, Ilija je postao nekakav crkveni dokonjak koji se ljeti, po travi i hladu, ispod manastirskih oraha i jabuka izležavao, a zimi u odajama konaka grijao uz odžak i jeo suho voće. Za to suho voće i izležavanje oduživao se manastiru donošenjem darova od svoga oca, i koliko god je sin tražio da odnese kaluđerima, otac je još više davao. Avram je, u tim poklonima manastiru, htio da bude jednak starim kraljevima knezovima, darodavcima crkava i manastira. Mileševi je poklanjao i zbog toga što je tamo Ilija. Čuo je, i to mu se dopalo, da Ilija u Mileševi obavlja službu koje su se ostali libili: da hrani gubavce...

Često su se vijali oko manastira, da se prehrane. Svoj dolazak najavljivali su čegrtanjem u čegrtaljke sa nekog od bregova — i Ilija im, na neki drugi na koji će naići, iznosio hranu i polagao pokraj vode nek se najedu i napiju, i neka zatim nastave dalje, uz čegrtanje da se svijet ispred njih skloni. Jedno zbog toga što su kaluđeri imali dosta hrane, a drugo što im je Ilija od te hrane iznosio koliko im nije ni trebalo, oni su na manastir nasrtali kao na svoju bogatu sofru, a na Iliju kao na domaćina koji ne žali da ugosti. Njegovo ime bilo je jedino koje su znali, jer oni su živjeli izvan svijeta; bili su, zbog svoje nesreće što su kužni, osuđeni da lutaju od jednog do drugog Ilije a da se ni sa jednim ne sretnu... Bolno su se zbog toga osjećali; bilo im je kao da su goli i ne mogu, tako goli, ni s kim da se sretnu i vide, a htjeli bi jer su ljudi... Treperili su

— oni na jednom a Ilija na drugom brijegu kao lišće na stablima koja nikad neće prići jedno drugom...; neće u tome moći da im pomognu ni sveci ni bog. Bili su onaj čudni ukras svijeta, bez ikakvog ukrasa na sebi, sem svoje boljke... Ljude su gledali samo izdaleka, kao sa neba — kao što gledaju anđeli. Sa svoga brijega, gdje im je Ilija iznio da se najedu i napiju vode, poći će dalje — do nekog drugog Ilije; ima na zemlji Ilija...

Kad je dolazio u Boljare, psi su na njega lajali nekim drugim lavežom, drukčijim od onoga kad laju na ostale — tako da se, po psima moglo znati da dolazi Ilija. Bio je svaki put drukčiji, nekad crn i kaljav, nekad uređen i zaglađen, ali uvijek sa dugom kosom niz ramena i razdiokom na čelu, sa blagim licem i izgledom kakav nemaju boljarske žene, nego one oko Lima, gdje zimi mrazevi nisu ljuti ni vjetrovi jaki.

— Došao sam — ponovio je, i dodao: — Ja siromah.

— Vidim da si došao, i vidim da si kaljav — veli mu Avram.

— Još neko je došao — nastavio je Ilija.

— Došli su, oče, zetovi; liče na hrtove ti naši zetovi, nek mi bog oprosti što ovo velim.

4.

— Kad padneš s konja, ni car ni ćesar neće prići da te dignu.

Avram je znao da su zetovi došli da čuju šta im je donio iz Radulića.

Pošao je između staja otimajući se silnoj djeci koja su mu se, od radosti, vješala uz koljena i prljala ga svojim mokrim nosevima, i ženama koje su, sve jedna mimo drugu, kidisale da ga ljube u ruku; govorio im je da je to mnogo od njih, a smiješkom kroz sijede brkove pokazivao da mu nikad nije mnogo ženske i dječje radosti. Bile su to žene i djeca njegovih slugu; bilo ih je puno — mnogo više nego vrata i vratnica na kolibama i torovima. I tek što je učinio koji korak dalje, ugledao je zetove: skidali su kape da ga pozdrave, povijali šije, i lijeno — kao što i hode planinci, prišli tastu. Nije bio odavno vidio svoje zetove, i sad ih gledao kao da ih pita ko ste vi.

Za zetom iz Vape kod Sjenice — Negobratom, daleko čuvenim po pasmini konja koju je samo on gajio, bila je udata Avramova kćer Vitača, i koliko god su njegovi konji debljali, toliko je njegova žena mršala — ne zbog slabe hrane — hrane je imala, kako je to Negobrat govorio, do pod zadnji kolan, nego zbog njegove zle naravi. Avram mu je pružio ruku i pitao ga kako je Vitača, dodajući u sebi: „Konju, znam da su ti konji dobro, a žena rđavo!" Drugi mu je zet bio iz Devreča, iz sela na putu ka Pazaru, prislonjenom uz gluhu i nikad bez hajduka goru Jarut. Zvao se Andrija. Za tim

Andrijom bila je Avramova kćer Đurđa, jaka i krupna snaša koja je, od svih boljarskih odiva, stigla da rodi najviše djece; pričalo se da je putniku teže kroz Devreče proći od silne Đurđine djece nego od paščadi — i nego kroz Jarut od hajduka: izlazila su na brijeg iznad druma i na putnike, kao kakva čitava vojska, bacala se kamenjem i pogađala u glavu. Žalili su se na Andriju zbog njegove djece, a on odgovarao da im ne može ništa, ali zato može hajducima — i da samo njegovom zaslugom putnik ipak kroz Jarut putuje i živu glavu pronosi. Pružajući mu ruku, Avram ga je upitao kako su mu djeca, a u sebi nastavio: „Začudo je što i tebi ne razbiju glavu!"

Ušli su u konak. To i nije bio pravi konak, nego duga i široka koliba od dobro otesanih žutih brvana sa malim prozorima — tako da je zimi u toj odaji bilo toplo a ljeti hladovina. Pod je bio zastrt vučjim i srnećim kožama a brvna prekrivena suknima i tkanicama niz koje su, obješene o klinove, visile male puške i jatagani, a u uglu kandilo i iznad njega sveti Đorđe. Mirisalo je, sve to, na čamovinu i planinu, na vunu, na kožu, na zemlju i travu; bilo je, sve to, sivo ili mrko i nekako tako kao da je, nad svim tim, već davno zašlo sunce . . .

Avram je sjeo u svoj, od starih boljarskih knezova naslijeđeni stol, sa urezanim glavama divljači, granama borovine i planinskim cvjetovima, a zetovi na stolice zastrte kožama.

— Bio si u Radulićima . . . — počeo je stariji Avramov zet, onaj što gaji dobre konje ali loše drži svoju ženu — Negobrat. Imao je u sebi nešto od onoga što može da se vidi kod neupitomljenih mladih ždrijebaca koji, bez razloga, hoće udariti stražnjim nogama.

— Bio sam — veli Avram.

— Koje ptice pjevaju begu iz Radulića, Nurbegu?

Avram mu nije odgovorio, on sa odgovorima nije hitao ni kad se radi o nevažnim stvarima: kupovao je a nije prodavao; ne bi stigao i da je htio da odgovori, jer zet je nastavio; veli:

— Turcima su se slomila kola . . .

Knez mu je rekao da nije njegovo da o vojni Turaka sa Austrijom vodi brigu, nego o putevima kroz Pešter: da gleda kud ko putuje i zbog čega, i da njegovi ljudi hvataju hajduke — ako je i dalje vjeran knezu u Boljarima i caru u Stambolu, a ako nije, nek mu više i nije zet.

— Ti, zete, — nastavljao je Avram gledajući u srneću kožu pod nogama — znaš šta su konji ali ne znaš šta su Turci. Između to dvoje, zete Negobrate, velika je razlika, a tvoja pamet mala da to razumije. Kad se veliki biju, moj zete, najbolje ti je da sjediš kod kuće i timariš svoje kolje — i znaj da ni turski car, ni austrijski ćesar, ni rimski papa ne mogu pasti sa svoga konja, a ti, zete Negobrate, sa svoga možeš i nijedan ti od njih — ni car, ni ćesar, ni papa neće pružiti ruku da te digne.

— Tako bi mi rekao svaki Turčin — veli zet tastu.

— Tako ti kažem i ja Srbin — veli tast zetu.

Da prekine razgovor o Turcima, Avram se okrenuo Iliji; veli u sebi: „Blago tebi, crkvenjače, ti spavaš. To su te naučili u Mileševu." Nije spavao, nego kao mačka kraj vatre na hladnom danu kunjao pokriven svojom kosurinom, predan nekakvim svojim mislima, može biti o gubavcima, o pijavicama, o nečijoj bolesti u nogama . . . Ono što su carevi i kraljevi, što je patrijarh Arsenije i papa Inoćentije, Maksimilijan i Mehmed Četvrti, Beč i Stambol njega se nije ticalo, nije ni slušao šta se o tome govori; kunjao je u ćošku i mislima bio kod pijavica . . .

— Ti spavaš, crkvenjače, — veli mu Avram.

— Nisam crkvenjak — veli Ilija. On nije dao da ga nazivaju crkvenjakom, jer to nije ni bio; da je tu riječ čuo iz usta nekoga drugoga, a ne iz Avramovih, naljutio bi se. Trgao se i prstima, bijelim kao u kakve hanume, polako i meko, kao što to čine žene pred ogledalom, razdvojo kosu iznad čela, zaturio je niz ramena, i čekao šta će dalje da mu kaže Avram. On ga više nije zvao crkvenjakom nego imenom, veli mu:

— Čuj, Ilija. Otići ćeš u Žilidar. Ima tamo jedna bolesna žena, bole je noge. Udovica je iza nekog age iz Radulića. Čuli su da liječiš pijavicama i molili me da te pošaljem toj ženi. Uzjaši konja i otidi u Žilidar, ionako si dokon.

5.

— Tužna sam — rekla je ona.
— A ja nikad nijesam bio veseo — rekao je on.

Ilija se bio pročuo svojim liječenjem pijavicama; naučio je to od kaluđera u Mileševi i išlo mu odruke. Puštao ih je na noge bolesnika da ispiju pokvarenu krv — i niko se nije požalio da su ga, poslije njegovih pijavica, boljele noge. Hvatanje tih tankih, dugih, ljigavih stvorenja po potocima i barama i puštanje na tuđe noge nije bilo nimalo junački čin za sina boljarskog kneza Avrama; nije se okrenuo viteškim igrama, jahanju konja i vitlanju sabljom, nego pijavicama. Umio je svojim tankim, ženskim prstima da pipa po nogama i da, ne na zdravo nego na oboljelo mjesto pušta pijavice da se upiju — i da ih otklanja upravo kad treba, da ne bi pile i zdravu krv.

Te iste večeri Ilija je uzjahao konja i pošao u Žilidar aginici, udovici iza nekog age Halila, da joj u nogama potraži boljku i pusti pijavice. Aginica je bila mlada bogata udovica, u Radulićima, u župi, imala je zemlju a u planini, u Žilidaru, ljeti držala stoku i kupila smok; u Žilidar je izlazila i zbog dobrog planinskog vazduha računajući da će joj pročistiti pokvarenu krv u nogama.

Ilija je u Žilidar stigao u večernji sumrak. U crnoj mantiji, visok a još na visoku konju, izbio je pred torove i kolibe, pred čobane i muzilje i pred aginicu kao kakva noćna stuhija; učinilo im se da ga je samo tamno nebo iz sebe isturilo tu pred njih a ne da je putem

dojahao. Paščad su ga lajala a muzilje — prestravljene crnom prikazom u crnom mraku ispuštale iz ruku sudove s mlijekom i zapomagale. Mogao je da ih umiri samo momak koji ga je doveo, rekao im je:

— Ovo je crkvenjak, žene, ne bojte se; ovo je onaj što liječi pijavicama i što mu je ime Ilija; svežite, žene, paščad da ne ujedu Iliju.

Na to se, s vrata svoje kolibe, javila udovica, veli glasom umilnim:

— Znala sam, dobar čovječe, da ćeš doći.

Ženi do sebe rekla je da joj je cio dan pjevalo uho, a žena njoj da je i pijetao pred veče pjevao, i da niko ne zna kao pijetao da će neko na konak doći.

— Uvedite ga u kolibu — rekla je aginica domaćinski, glasom za ovu priliku podešenim, umilnim. — Dajte mu večeru i pripremite postelju; učinite to lijepo, nek je čovjek zadovoljan. Putovao je, umorio se.

Dotle je crkvenjak, uz pomoć momka, sjahao s konja i nazvao dobro veče; aginici se dvaput poklonio i dvaput nazvao dobro veče. Prihvatila je pozdrav i sama se poklonila čudnoj crnoj prilici u tami, i ako — njoj aginici, to poklanjanje nije bio običaj. Zbog duge crkvenjakove mantije, crne u crnom mraku, i kose koja mu je pokrivala glavu, učinilo joj se da je pred nju stao sam đavo, i da će joj — baš zbog toga što liči na đavola, izvaditi boljku iz nogu; jer upravo ono što hodže, što molitve, što zapisi ne mogu, mogu đavoli.

Za gosta je uredila kolibu kako je najbolje mogla: prostrla je ćilime, unijela cvijeće, zapalila dvije lampe nek mu je svijetlo i ugodno. Naredila je da se paščad svežu daleko od kolibe, da lajanjem ne smetaju gostu; mnogo se potrudila oko čovjeka koji pušta pijavice na noge i liječi. Takav joj nikad prije nije prag prekoračio.

Uredila je i sebe, obukla što je najljepše imala i na grlo i ruke navalila nakite: od pasa do ispod koljena

išle su dimije od svile sa cijelom šumom razvedenih cvjetnih grana, tako da se činilo da se u toj šumi sva izgubila i da bi bilo uzalud tražiti je. Od pasa, od kukova, mlada udovica bila je sva na vidiku: vidjelo se kako joj, u svojoj tjeskobi pod košuljom i jelekom sa mnogo pupoljaka i pucadi, pucaju puna njedra kao da hoće otud da provale, činilo se da bi od tijela odskočile da ih u zaptu ne drže puljke i petlje. Bila je udovica dobro utegla svoja prsa, čineći im nepravdu; da su to dvije golubice ne bi gukale nego kukale od tjeskobe...

Lice joj se nije vidjelo — krila je lice, zastrla ga crnom koprenom i ta je crna krpa bila jedina crnina na njoj, i inače, cijeloj bijeloj i cvjetnoj. I crkvenjakovo lice, sem dva-tri prsta, bilo je zastrto njegovom crnom kosom, tako da je njih dvoje — po crnini na licima, ličilo na dva bauka i mogli jedno drugo da upitaju: „Vidiš li me? — Ne vidim te."

Sjeli su na ćilim, crkvenjak gore uz prozor gdje i jeste mjesto gostu, a udovica niže, gdje i jeste mjesto domaćici. Veli mu:

— Hvala ti što si došao, dobar čovječe; ima dobrih ljudi, da nije njih i sirotinje, kaže se, ne bi sunce grijalo. Ja tu... tu u Žilidaru sa stokom i muziljama. Pa čula za tebe da liječiš. Pa zamolila ljude, a oni tebe, hvala ti što si došao. Da ti o mojoj boljki kažem, boljka mi je, da prostiš, u nogama, bole me noge. Najviše kad se vrijeme mijenja. Znam po nogama kad će promjene. Pa ne znam šta ću sa tim nogama, da prostiš, ako ti ne znaš.

— Znam, hanumo, šta ćemo sa tvojim nogama, ako nam bog pomogne i pijavice; velike su boljke danas zavladale u nogama, bog nas, hanumo, za naše grijehe kažnjava boljkom u nogama da živimo a da ne možemo da hodimo, jezik nam ostavi da govorimo, oči nam

ostavi da gledamo, ostavi nam i ruke a noge nam oduzme. Zbog grijehova je naših to, hanumo; mnogo smo bogu zgriješili i svi ćemo ostati bez nogu. Ni pijavice nam neće pomoći; njih neće ni biti, dići će ih sa zemlje bog da nas i sa te strane kazni — veli aginici crkvenjak. On je nije zvao aginicom nego hanumom jer je to nešto više od aginice. Nastavio je: — Da si me prije pozvala, lakše bi mi bilo sa tvojim — veli joj kao i ona njemu — da prostiš, nogama. Donio bih pijavice i izliječio te.

— Da sam znala, ja bih te pozvala. Ja sam jedna žena pa ne znam. Ja sam, gospodine, jedna udovica. Pa ništa ne znam. Hoće li me boljeti od tih pijavica?

— Umijem s pijavicama da radim da ne boli; što se tiče rada s pijavicama i nogama to umijem, ne boj se, za drugo me bog nije ni dao do za te pijavice. Treba da ih nađem u potocima. One žive u maloj plitkoj vodi. Treba mi za njih sud od stakla; one vole i sunce pa će ih sunce kroz staklo grijati kao kroz vodu u potoku: čudne su te pijavice, hoće da su i u vodi i na suncu.

— Imamo sud od stakla — veli mu udovica.

— Imaćemo i pijavica — veli crkvenjak.

Od toga dana on je svako jutro, ogrnut mantijom — sa sudom u ruci, odlazio na rijeku, na potoke i svuda gdje ima bara i barica, i tražio pijavice; vraćao se otud mokar i kaljav — i srećan što ih je našao. Skinuo bi mantiju da se suši — i udovica je tada mogla da vidi jedno vitko, lijepo građeno muško tijelo koje je ženskim pravila samo duga, niz leđa razasuta crna kosa. Sud sa pijavicama stavljao je na prozor prema suncu i njih dvoje dugo gledali u ta lijepa žuta, mrka i plava stvorenja prikrpljena uz zidove, nijema i bezazlena; crkvenjak je i rekao udovici da su pijavice bezopasne i da ne treba da se plaši tih mirnih životinjica koje ne mogu ni da ujedu ni da otruju — nego samo da liječe i da

su, od svega što po zemlji gmiže, najmudrije jer su izabrale da žive i u vodi i na suncu . . .

— Vuk . . . — veli joj — vuk se napije vode na potoku i ode, čovjek se napije na izvoru i ode, ptica se napije i odleti, i sve drugo tako, a pijavice ostaju u vodi: njihova je barica njihova kućica . . . Gledaj ih . . .! Ko zna šta su pijavice, ne može ih se nagledati. Nema ništa blaženije od njih. Ne napadaju jer nemaju čim: ni zuba kao što ih zvijer ima da ujede, ni rogova kao što ih vo ima da ubode, ni kopita kao što ih konj ima da udari, a nemaju čime ni da se brane; one misle da je svijet dobar i da niko nikog ne treba da dira. Zbog toga sam sto puta rekao: jadne pijavice, vi se varate . . ., svijet bi bio dobar kad bi bio kao vi.

Udovica ga je slušala; trudila se da se zadivi tim nekadrim stvorenjima kojima je bog sve uzeo a dao im samo jedno, da liječe; pitala je mogu li sasvim da izliječe.

— Mogu sasvim da izvade boljku iz bolesnika — veli joj crkvenjak. — Ja ne bih želio ni da postojim na zemlji kad pijavice ne bi mogle da liječe; kad ne bi mogle da liječe, cio bi svijet boljele noge. Niko nikad ne bi hodio, nego kod kuće sjedio. One same kažu da je neko bolestan, a ima li ijedno drugo stvorenje koje bi to znalo! Koliki je, recimo, vo, pa koliki je konj a ništa ne znaju; volim ti ja jednu pijavicu nego i vola i konja. Pogledaj kako su lijepe; svakome nijesu pijavice lijepe, a meni jesu. Pogledaj ih kako su žute, pa plave, pa mirne; a ima li išta na svijetu da miruje kad ga zatvorimo, sem pijavica? Nema! Pogledaj ih. Tijesno je u ovome sudu — ali njima nije, kad je neko miran, svijet mu je prostran. Ne boj se, hanuma; vidjećeš kako će one biti mirne i kad ih pustim na tvoje noge da te liječe.

Hanuma se malo ustezala, pa će:

— Jesi li ih mnogima puštao na noge?

— Jesam — veli crkvenjak. — I ženama i muškarcima; one ne gledaju čije su noge, one gledaju boljku. Idu za njom kao rudar za rudom i vade je iz nogu; što mnogi ljudi ne leže u postelji nego hode po zemlji treba da zahvale pijavicama; veruješ li ti to meni?

— Vjerujem — veli udovica.

Crkvenjak je nastavio:

— Jedan čovjek od kojeg sam naučio da liječim pijavicama rekao mi je da je bog najprije njih stvorio, da nije njih stvorio, ne bi ni čovjeka. Stvorio ih je da nam liječe noge, a noge su zato da hodimo, noge su nam važnije od ruku; da nam bog nije dao noge, ruke nam bez njih ne bi ni trebale. Sve mi je ovo rekao onaj čovjek što me učio da liječim pojavicama i ja mu vjerujem.

Sa liječenjem je počeo jednoga dana kad su ostali sami. Rekao je udovici da niko kod njih ne ulazi dok on radi svoj posao, da ni pijavice ne vole da je neko oko njih — i ne čekajući da to udovica učini, sam je vrata zaključao.

— Ne boj se — veli joj. — Sve ću ja polako, sve ću kako najbolje umijem, a čini mi se da ovaj posao umijem. Nijedna se žena nije na mene požalila; umijem ja lijepo sa ženama, da ne umijem, ne bih im ni prilazio nogama. Prepustio bih to boljim od mene. Ovako ćemo, hanuma, da te naučim; žena dokle je god živa ima nešto da nauči.

— Kad je udovica ne može, svaka je udovica sirotica — veli ona.

— Može, vidjećeš — veli on. — Otkrij noge. Nek su ti gole do koljena. Lice mi ne treba, lice nek ti je i dalje pokriveno — to ti tvoj zakon naređuje, i ti se

drži tvoga zakona, ja ti u zakon neću dirati ali u noge moram; tvoje noge sada pripadaju meni i pijavicama; sve šta je gore nek je tvoje i tvoga zakona a noge nek su moje. Tako da se pogodimo; tako sam se ja pogađao i sa ženama iz moje vjere: gore je tvoje, a dolje moje; podijelimo kao braća očevinu. Hajde legni, ne boj se, i zasuci nogavice.

Udovica je ćutala. Gužvala prstima maramu, gledala preda se, nešto mislila, pa će:

— Ne mogu; nije mi milo da legnem.

— Ne tražim ti, hanuma, to ja, to od tebe traže pijavice; kako ću ih pustiti na tvoje noge ako ne legneš i ne zasučeš nogavice? One hoće golu kožu, one hoće da piju bolesnu krv, a mogu li ako ne otkriješ noge, reci sama; hvala bogu što si ti jedna pametna žena pa toliko znaš, znalo bi to i malo dijete.

— Ne mogu — ponovila je udovica. Nek cio vijek bolujem, to ne mogu. Mogu da sjednem, ako ti je dosta od mene.

— Nije — veli on. — Malo mi je od tebe, ne tražim ti ništa do noge, a ne mene radi nego tebe radi, da ti skinem boljku.

— Skini je onako . . . — veli udovica.

— Onako . . . može samo bog, a ja ne mogu?

— Pa šta ću ja jadna! Mogu samo da sjednem.

Pristao je na to da samo sjedne. Sjeo je i sam kraj njenih nogu i otvorio sud sa pijavicama. Veli joj:

— Druge se žene, kad ih liječim, ne stide; ne radim ja ništa sa ženama pa da se toga i sam stidim; duša mi je što se toga tiče čista kao u anđela božjega, hvala bogu. Vidjećeš da će tvojim nogama u mojim rukama biti kao majci u krilu. Ti si jedna pametna žena, ti si jedna hanuma, ti si gospođa; ti bi gospođama mogla da budeš carica; tako . . . pozasuci uz noge nogavice da

mogu da radim. Sve žene legnu kad im radim oko boljke, legnu i na kraju ustanu zdrave, tako ćeš i ti, ne boj se ni mene ni pijavica. Tako..., da ti kažem, sestro, ne treba meni mnogo tvoje kože, toliko samo da pijavice pustim, sestro.

Bijela, jedva koji put u životu suncem dohvaćena, koža na njenim nogama učinila mu se kao list hartije na kojem treba da ispiše pismo — a da je i umio da piše, slova pred tom bjelinom pomutila bi mu se u glavi i ne bi znao koje je azbuki, koje vjedi a koje glagoli... Dotakao je tu bijelu kožu prstima i učinilo mu se da je dotakao cijelu udovicu, svu golu, i da ga prsti više ne slušaju nego sami hodaju po njoj goloj gore... dolje...

— Ja ću te — veli joj uzbuđeno — moja sestro, pipati po nogama a ti mi kaži gdje te boli a gdje ne boli; sve ću ja to polako, sve ću ja to lijepo, nije meni prvi put da tražim boljku; imao sam ja u rukama mnogo ženskih nogu, moja sestro, nijesu mi tvoje prve a neće biti ni posljednje; hvale me mnogo i traže me mnogo, gospođo. Boli li te ovdje gdje te pipam?

— Ne boli — veli udovica.

— Tražićemo gdje te boli, ići ćemo uz noge, sve malo po malo, a kad te zaboli, ti kaži, kaži kao bratu, sestro, rođena.

Išao joj je prstima uz noge kao svirac uz sviralu tražeći onaj pravi glas; činilo mu se da ne jedan nego cijeli sklad zvukova izvlači iz bijeline njenih nogu od kojih mu se duša topila. Bilo mu je žao da se pijavice upijaju u tu bijelinu, upijao se u nju on sam.

— Tu boli — veli mu udovica.

— Znao sam da će ovdje da zaboli; nije mi se desilo otkad liječim da ne pogodim gdje boli — veli on njoj. — Pustićemo ovdje pijavice. I boljku skinuti, skinuti je, sestro, da je nije; šta će nam boljka u nogama

kad možemo da je skinemo, da je, sestro, skinemo i da za njom ne žalimo.

Pijavice je, prvo, pustio na njenu desnu nogu, na desnu a ne na lijevu zato što mu je ona rekla da je svaki posao u životu počinjala desnom rukom i desnom nogom i da joj je izlazilo na dobro, pa hoće i sad tako.

Žedne, pijavice su se brzo upile u kožu. Od njihovog hladnog, ljigavog dodira udovica se stresla, ispustila iz sebe nešto kao cičanje a zatim se potrudila da otrpi tu neugodnost i primirila se. Kroz koprenu na licu gledala je šta na njenim nogama rade ta mokra, gotovo masna žuta i plava stvorenja i ježila se; on joj je rekao da dobro rade, da joj iz nogu ispijaju ištećenu krv; veli joj:

— Da nije pijavica, polovina svijeta bi umrla. Možemo mi da razgovaramo dok one rade. Ne možeš samo da mrdaš nogama, tvoje noge su moje dok ne ozdrave. Poslije nek budu tvoje. Možemo mi da razgovaramo, ja i sa drugim ženama razgovaram dok ih liječim. Pričam i liječim. I slušam šta mi one pričaju; ima mnogo pametnih žena, pa one meni nešto... pa ja njima nešto... i mi tako, zabavljamo se i prijatno nam je.

— Ti lijepo pričaš — veli mu udovica. Učinilo joj se da u njemu ima nešto žensko, da bi sa njime mogla da priča kao sa ženom, da su mu i prsti kao u žene koja nije radila težak rad i nikad se na trn ubola; zamišljala je kako bi na tim lijepim prstima dobro stajali grozdovi prstenja.

— Pričam i radim s pijavicama — veli joj on — Sad ću da ih pustim na lijevu nogu; vidiš kako ja tebe slušam, nas dvoje se slušamo. Ja bih s tobom smio poći na put od tri dana hoda a da se ne bojim da ćemo se posvaditi, a putnici se hoće i za jedan dan posvaditi. Tako ti je s putnicima, hanuma; nije ti protivno da te mjesto hanuma zovem gospođo?

— Nije mi protivno, gospodine, — veli mu ona.

— Neko je rekao: Zovi me i loncem, samo me nemoj razbiti.

— Bio je taj pametan — veli udovica.

— Bilo je u starim vremenima puno pametnih ljudi, a sad ih nema.

— Što mi je milo da te slušam.

— Milo je ženama sa mnom, a zašto im je milo sa mnom, to ne pričaju, to nije za priču.

Napivši se krvi, pijavice su otpadale s nogu. Unovica se dotle naležala na ćilimu, naslušala crkvenjaka i ustala; vidjela je da nije strašno to što on radi sa njenim nogama.

Bilo je time završeno prvo liječenje.

Ostala će obavljati jedanput danju, jedanput doću. Rekao je da pijavice tako traže i da ih njih dvoje moraju slušati.

Jedne noći rekao je udovici da joj pijavice mora pustiti iznad koljena kao što se ovce, kad opasu livadu, puštaju u drugu, neka se ne stidi što će joj vidjeti noge iznad koljena jer to nije od volje nego iz nužde; može on, ako hoće, ugasiti lampu i pijavice pustiti po mraku, mogu one i po mraku da piju krv isto kao ovce da pasu travu; ne treba njima ni lampa, ni mjesec, ni sunce.

— Da počnemo iznad koljena — veli joj glasom koji je dolazio iz vatre što se u njemu raspaljivala i palila i samu nju.

— Ne dam gore — odbila je udovica.

— Sestro, boljka ti je gore, boljka ti je u cijelim nogama.

— Nek umrem.

— Ne daju to pijavice, sestro; da nije njih, svi bismo pomrli.

Htio je da joj spusti ruku na rame, ali mu je ona odgurnula ruku, a kad je i drugi put to pokušao nji-

hovi prsti su se spleli i stegli u čvor: osjetili su kroz taj čvor vrelinu tijela jedno drugog, nešto što je u njihovim mladim srcima drukčija boljka od one što se liječi pijavicama i od te boljke zažmurili da se ne gledaju do samo osjećaju kroz ruke, kroz prste i dušu — kroz nekakvo svoje stidno otkidanje od ovoga svijeta. Stezali su se kao da su, zbog nečega, odavno bili kivni i on njoj i ona njemu. Svijetljela je lampa, a njima se činilo da se ugasila i da je tama oko njih; u toj tami ona je skinula koprenu s lica i zaplakala. Znala je da svojim otkrivenim licem pred tim stranim čovjekom ide u sam svoj smak i da više neće imati ni lica ni života. On je toga trenutka prvi put vidio njenu otkrivenu glavu, čelo s redovima zlatnih dukata i bjelinu obraza niz koje su tekle suze. Ličila je na granu koja se odlomila i s visine svoga stabla pala tu pred njim; znao je taj bolni šum u ženskim dušama kad padaju . . .

Nijesu imali ništa više da kažu jedno drugom; bili su nekakva bića koja su daleko otputovala i nikad se više neće vratiti . . .

Bilo je navelo ka svitanju kad su došli k sebi — kad su, tužni kao da su u toj noći izgubili sve što su imali, sjeli jedno prema drugom i pitali se, ne govoreći: ko si ti?

— Tužna sam — rekla je ona.

— Ja nikad nijesam bio veseo — rekao je on.

Dan im je isturio tamu s lica i skinuo ih na vidik; činilo im se da je dan svanuo samo zbog toga da ih svak vidi. Kad pašče zalaje pred kolibom, činilo im se da na njih laje.

Gledali su preda se kao da traže nešto što su preko noći izgubili.

— Da mogu, razveselio bih te — rekao je on njoj.

Uzeo je zatim sud s pijavicama i izašao; nije znao kuda će ni šta će mu više te pijavice.

Pošao je kud bilo, da se što prije udalji od one kolibe. Kad je bio već daleko, ispustio je ona plava i žuta stvorenja iz suda koja se zovu pijavicama, i sud razbio. Gledao je u njegove komade izgubljeno — i u njima vidio onu golu ženu, sad toliko daleko od njega da mu se činilo da je nikad nije ni vidio do tu među komadima suda, i da je sve ono u kolibi bilo jedan san... I koliko god išao dalje, ne znajući ni kud će ni šta će od sebe, u uši mu je dolazio njen glas: „Ugasi lampu" i pred oči mu se isticalo golo i bijelo kao snijeg njeno tijelo. Bila je tek sad bolesna, bila je puna ištećene krvi — i za njim, liječnikom išla kao za svojim spasiocem. Govorila mu je da treba i sebi i njoj da pusti pijavice jer su oboje bolesnici. Okretao se oko sebe kao da će je uistinu vidjeti, i — ne vidjevši nikoga, čuo glas da nema toga puta na kojem ga ona neće pratiti, da će zajedno gaziti po barama za pijavicama da ih puste na zajedničku svoju boljku, u duši. — „Nema pijavica za dušu, zbog toga sam i razbio onaj sud", odgovarao je na njen glas i gazio sve dublje u travuljinu i baru kaljajući se i prskajući glibom do očiju.

Pregazio je rijeku, i — sav mokar i kaljav, a gotovo i bez pameti, okrenuo ka Boljarima.

Avram je — kad ga je vidio raščupana, mokra i glibom iskaljana, zažmurio da ne gleda crkvenjaka. Nije ga pitao otkud mu to; skupio je snagu i viknuo mu:

— U Mileševu...! Kaluđerima! Da te ne gledam, crkvenjače. I reći ćeš im da te nikad ne operu i nikom ne kažu da si moj sin.

— Reći ću im — odgovorio je Ilija, kaljavim prstima popravio kaljavu kosu na čelu, poklonio se, i — uz lajanje paščadi za njim, pošao u Mileševu. Nije se okrenuo da još jednom vidi oca, a ni otac da još jednom vidi sina.

Jedina glava koja se za njim nadala da ga isprati bila je njegova sestra, najmlađa kćer Avramova, Jaglika; nije ga stizala do samo čula kako joj dovikuje da joj ne da k sebi jer ona je čista duša u boga a on grešnik:

— Tvoje je mjesto među anđelima, dušo prečista, vrati se. Tvoje je mjesto među svecima u Sopoćanima, dušo prečista, vrati se. Ti si u kući našega oca jedino stvorenje koje me voli, sestro; ja sam, sestro, iz naše kuće istjeran i odoh kaluđerima u Mileševi da čistim moju dušu, sestro, grešan sam ti. Vrati se, anđele, ne idi mojim stopama, nijesu čiste. Odoh ti, dušo, zbogom dušo, anđeoska!"

Ona je mogla samo da gleda za njim.

Odlazio je kao ubogi prosjak. Na vidiku se crnio prav i visok i bio nekakav Ilija, nekakav crkvenjak.

6.

Čudili su se kako je taj čovjek običan kao da nije dželat nego i on nečiji roditelj.

Ništa se u konaku Avramovom za tri dna, koliko je crkvenjak bio kod bolesne udovice, nije promijenilo: zetovi su jednako sjedjeli kod tasta, nijesu htjeli da odu dok od njega, kneza, ne čuju šta im je, njima Srbima, činiti — ne mogu da ništa ne čine sad kad se cio svijet uzbunio, kad Turci, kako se čuje, bježe niz Dunav sa svim što su u Ugarskoj imali, sa ženama i djecom, sa tovarima dušeka, jorgana, tepsija i sinija i sa stokom. Da vojska bježi prije nego i žene i da je Dunav pun utopljenika, da voda odnosi konje bez sedala i sedla bez konja i da je, zbog svega toga, u nju mučno i pogledati. Nek im kaže on, knez, šta im je činiti sad kad ničije noge ne miruju nego nekog tjeraju ili bježe od nekog, kad ničije ruke ne miruju nego sabljom vitlaju, kad se carevine biju — šta je njima, Srbima, činiti. Šta bi imali u toj vojni da dobiju, a da izgube nemaju šta — jer su izgubili, sve što su imali, na Kosovu i na Smederevu.

Nijesu zetovi, sa tim pitanjima, štedjeli tasta, jer on je knez i dužan im je odgovor.

— Turci vješaju.

Izrekao je to Avramov zet iz Devreča kod gore Jaruta Andrija, onaj što mu djeca bacaju kamenje na putnike.

— Ne vješaju — odbio je Avram, nije gledao zeta, nego pred sobom u kože divljači; naljutilo ga je to što je Andrija rekao i nije mu vjerovao.

— Vješaju — ponovio je Andrija — Trojicu su u Pazaru objesili. Dva Srbina i jednoga Austrijanca.

O trojici obješenih u Pazaru zet je ispričao ono što je vidio, a više od toga ono što je čuo.

Bio je četvrtak kad su na čaršiji osvanula tri direka, duboko u kaldrmu pobodena, sa omčama na vrhu. Te prazne zamke, u koje će udjenuti ljudske glave, slutile su smrt. Ko bi tuda prošao, digao bi oči gore na njih, uplašio se kao da su za njegovo grlo spremljene, i grabio sokakom. A one kao da su govorile da svak može biti kriv kad su vojne, i da se svak — i kriv i prav, može zaljuljati gore o direku.

Čuvali su ih turski vojnici, u kabanicama dugim do ispod koljena i isto tako dugim puškama o ramenu, prestravljeni i sami od vješala. Najstariji po godinama i po činu najviši odgonio je svijet od direka da ne bulji u njih, govoreći da oni nisu za gledanje nego za vješanje i nek od njih nosi svoju glavu dok je ima.

Nije se znalo za koga su ta vješala. Oni što su bili brzi na jeziku govorili su da su pobodena za hajduke — za one što po Jarutu pljačkaju putnike i vojnike i tražili da se vješala iz Pazara nikako i ne dižu, a ako je malo troja, nek ih pobodu još toliko i nek o svakom visi hajduk.

— Otkako sam izgubio oca, — čuo se neko — nije mi nikoga žao, ko god umire, srećan mu put na onaj svijet. A ni mene ne treba niko da žali, bio živ ili mrtav, isti mi je račun — jer kad umrem nemam ništa da izgubim do ovaj ćurak na leđima koji mi je poklonio jedan čovjek. Veli mi taj, čovjek, iako ga ne poznajem: Evo ti ovaj ćurak, i ogrne me. Bilo bi mi žao da umrem samo zbog toga što znam da na svijetu ima i jedan dobar čovjek.

Taj što je govorio, ne znajući ni sam kome, jer ga niko nije slušao prigrnuo je na ramena svoj ćurak

i nastavio niz sokak; najednom se otud okrenuo i viknuo da ide telal, da ide Mujica — da će im Mujica kazati ko će umrijeti.

S kapom duboko naturenom na čelo, star i poguren, sa dobošom o ramenu i dvije šipke u dvije ruke, telal je upravio ka vješalima, išao im je smjelo kao da je on jedini koji ih se ne boji i kao da više nije onaj svima poznati čaršijski telalin koji objavljuje šta je kome ukradeno, šta je ko izgubio i šta ko našao, nego nekakav veliki činovnik koji će svjetini objaviti ono što ona ne zna a on zna: za koga su ona vješala.

Prvi njegovi udarci po dobošu bili su lijeni, tako da se činilo da se telalinu, sad prvi put u njegovom životu, ne udara u doboš. „Čujte i počujte . . .! Nemojte reći da nijeste čuli . . .!" — viknuo je i izređao kako će kroz koji trenutak na troja vješala biti obješena tri čovjeka, neka tu ostanu i gledaju božju strahobu nasred čaršije i pričaju šta su vidjeli svakom koga znaju i ne znaju, da se pamti kad su vješala u Pazaru dubila.

I tek što je završio sa bubnjanjem, pod vješala su priveli osuđene.

Na nogama su im bile negve. Na rukama lisičine.

Ta gvožđa su ih sapinjala, ona dolje oko nogu vukla su se po kaldrmi i zvečala.

Digli bi glavu da pogledaju tamo svjetinu, ali im nije dao znoj u očima i oni bi samo zažmirkali; nijesu, rukama stegnutim gvožđem, mogli da otaru znoj s lica, i to ih je mučilo.

Najstariji među njima i rastom najviši bio je austrijski oficir Berger, sa širitima i zvjezdicama koje nose vakmajstori. Bio je gologlav — niz čelo mu je padalo žuto, od znoja mokro pramenje kose, i jedina neurednost toga oficira bila je što je, kao vojnik, tu na javnom mjestu, bio gologlav. Dizao je ruke sa gvožđima da otare znoj sa lica ali nije mogao, pomogao mu je u

tome dželat: obrisao mu je maramicom lice, oči i vrat — vrat na koji će mu, kroz koji trenutak, nabiti omču. U toj svojoj pomoći žrtvi dželat se trudio da bude što uslužniji, prsti su mu, kao da su na baglamama, igrali po vratu Austrijanca koji mu se, nimalo zaprepašćen što će od tih istih ruku umrijeti, zahvaljivao na pomoći u toj njegovoj nevolji sa znojem. Iako je ta mala usluga čovjeku pod vješalima trajala kratko, onima koji su to gledali činilo se da prsti dželatovi hodaju i po njihovim vratovima: znojili su se i sami od toga što gledaju, vadili marame i brisali se — i vidjeli, sad prvi put, koliko je tanak ljudski vrat...

Dželat je bio iz Kurdistana — pobunjeni i u buni zarobljeni Kurd. Oni što su nešto o tome Kurdu čuli, i to primili za istinu, pričali su da je on, u svojoj dugoj službi dželata nabio omču na toliko glava koliko je u pazarskoj kaldrmi kamenja i čudili se kako je taj čovjek običan kao da i nije dželat, kao da je i nečiji roditelj. Ako je dužan, više nego izvjesno vratiće dug, a kad vješa, više nego izvjesno reći će: „Neće tebe tvoj Kurd..."

Drugi osuđeni na smrt vješanjem bio je Srbin iz Ugarske, iz gradića Tiboša, gdje mu se otac doselio iz Raške i živio od ribolova. Imao je više kćeri, ali sina jednoga, onoga što je stajao pod vješalima — Radiča.

Turci su Radiča, kao momka otresita i jaka, uzeli za konjovoca: vodio je konje i mazge pod tovarima uz Dunav i niz Dunav, potkivao ih i timario. Jednoga dana, kad je s nekim Rumunima i Mađarima, isto tako konjovocima, tovario topove da ih iz Budima prenesu u Pečuj, mazga je potegla stražnjim nogama i udarila Radiča. Nije više htio da vodi turske mazge; prešao je u Austriju i bio i tamo konjovodac. Nije trebalo mnogo pa da Radič pokaže da je i za veću službu nego što

je konje voditi. To je jednom prilikom zapazio i oficir Geza Berger — onaj što mu je pod vješalima mnogo znoj smetao, uzeo ga u svoju konjicu u kojoj je, jedno vrijeme, služio kao običan vojnik a zatim kao narednik i najzad se digao do čina poručnika. Bergerov konjički puk bio je neredovnog brojnog sastava a isto tako i mjesta boravljenja, bio je to, u neku ruku, leteći odred čijim konjima nije suđeno da za jaslama zoblju zob nego da gotovo i danju i noću kopitima grebu drumove i gredom iz zobnica grizu zob.

Berger i Radič sprijateljili su se na konjima: jahali su jedan pored drugog i na beskrajno dugim putevima vodili razgovore o svemu što bi im, u toj dokolici na konjima, palo na pamet. Austrijski oficir je puno znao o Srbima u Ugarskoj, a Radič mu pričao o onima s druge strane Save i Dunava, počinjući od prvih župana i kraljeva — pričao mu je ono što je čuo od svoga oca, a ovaj — vozeći lađe po Tisi i Dunavu, od srpskih trgovaca, od izbjeglica, od popova i kaluđera. Bila je to netačna, od nevičnih ljudi prepričavana istorija Srba i Srbije — u kojoj su se crkve i manastiri bijeljeli u svakoj dolini i na svakom brijegu, i na njima sijali zlatni krstovi, a silna stada ovaca po zemlji bijeljela kao po nebu oblaci. A koliko je bilo silnih volova i silnih konja; konjima je iz nozdrva sve sami plamen sijevao a jahali ih kopljanici i oklopnici; pa sve to — pričao je Radič Bergeru, Turci turili pod svoju nogu. Nekad se od žutih marama na djevojačkim glavama sva Srbija žutila, danas se sva crni. Mačka je mogla cio dan da hodi u selu s krova na krov da šapom zemlju ne dotakne, a danas su to selišta. Vode su prestale da teku, vodenice da se okreću; gore ne listaju — svud kukaju kukavice. Srbin priziva boga a bog mu se ne odaziva, bog nije srpski nego turski: sve je Srbinu oduzeo a Turčinu dao.

Jašući konja i pričajući Austrijancu o svojoj izgubljenoj Srbiji, Radič bi se umoran od pričanja, povio po sedlu i zaspao; zaspao bi u Srbiji ...

Ulubina u čelu od kopita turske mazge pozleđivala mu se na hladnoj austrijskoj zimi i nije mu dala da i dalje leti u Bergerovom letećem puku; izašao je iz njegove konjice i sa glavom punom snova o staroj srpskoj slavi otišao Srbima u Ugarskoj.

Zimovao je kod kaluđera po manastirima i domaćina po selima, ne radeći ni kod jednih ni kod drugih ništa; za postelju i hranu koju su mu davali otkupljivao se pričama o staroj srpskoj zemlji Rasciji: skidao je sa nje tamu vremena i svu pozlaćenu rasprostirao pred njihovim očima, neka vide ako nijesu vidjeli — neka čuju ako nijesu čuli, šta je bila ta stara zemlja Raška, Rascija. Za sokolovima i hrtovima koje je despot Đurađ Branković poklonio zetu caru Muratu Drugom plakao je, i tek što bi obrisao suze za tim pticama lovicama i hrtovima, pustio bi ih za Stefanom Dečanskim; imao je pun sud suza u duši za tog nesrećnog kralja koga je otac oslijepio a sin bacio u tamnicu; bio je, za tog svetog kralja, ovaj svijet samo jedna tamnica... „Svi smo mi u tami, zajedno sa Stefanom; svi smo mi zatočeni na Zvečanu, zajedno sa Stefanom; svi smo mi izginuli na Kosovu, zajedno sa Lazarom", govorio je i plakao, navodeći tim svojim pričama i kaluđere na plač; tješili su se što je sve to od boga — što je bog Srbima oduzeo zemaljsko carstvo a za njega dao im vječno, nebesko carstvo.

Nije se dugo zadržavao po manastirima — toliko samo dok se odmori i najede, ili dok vidi da se nema gdje ni odmoriti ni šta pojesti — niti kome pričati svoje priče, i nastavljao da luta po Sremu, po Banatu, po Baranji. Dopali su mu se trgovci stokom koje je sretao

na tome lutanju i pridružio im se. Gonio je s njima dželepe volova, prelazio vode, polja i planine i stizao do Rasa i Novog Pazara.

Jednog dana kad su trgovci u Pazaru kupovali sive rogate pešterske volove — pasmina koju je, kako se pričalo, zakrdio sam kralj Dragutin, onaj što je volovima i torovima umio bolje da okrene nego državom, Radič se upoznao sa Gavrilom, također trgovcem volovima iz sela Gluhavice kod Pazara i s njim se sprijateljio. Dva prijatelja će, od tada pešterske volove goniti do pod Budim, do pod Estergon i u Austriju i prodavati ih. Kad su ih jednom prodavali vojsci, Radič se sreo sa Bergerom — oficirom konjičkog puka, nekadašnjim svojim prijateljem. Berger je pitao a Radič mu odgovarao ima li na putevima kojim je prošao turske vojske, ima li je na karaulama i posadama i kakvi su na vodama mostovi. Radič nije mogao naslutiti zašto ga to pita austrijski oficir, a još manje da će se jednog dana — uz vojnu Turske s Austrijom, obojica naći pod turskim vješalima. Uhvaćeni su da su u Gluhavici kod Pazara, zajedno sa Gavrilom — danas trećim pod vješalima, dizali Srbe na ustanak: Berger sa ciljem da se Srbi bore protiv Turaka za Austriju a Radič i Gavrilo da se Srbi bore za sebe same.

Radič je u svojim govorima, a sad je bio u prilici kao nikad prije, pozivao Srbe da ispreću noge iz pepela na ognjištu u koje su ih zapretali od Kosova, da ostave žene, djecu i kuću i da se, kao potomci starih srpskih junaka biju sa Turcima sve dok ih iz Srbije ne izbiju i za njima kamen bace da se nikad ne vrate. Ni vrana kost da im donese. Ni da se za njihovo ime čuje na srpskoj zemlji. Da putevi kojim su hodili travom obrastu. Da na ognjištima njihovim zova pronikne.

Slušali su ga, ali nijesu i prihvatili — bojali su se da se oni, mali ljudi, umeću u vojnu između dvije ca-

revine u kojoj mogu ostati bez kuće, bez žene i djece — i bez glave, pa je najbolje živ biti i sunca se grijati, kad ti se svira, posvirati u sviralu, kad ti se večera, večerati, zasunuti na vratima prijevor i leći sa ženom; sjutra nek osvane car koji mu drago jer nema nijednog toliko lošeg da pod njim neće trava rasti i gora listati. Neće se svijet utrijeti ni pod jednim carem da niko nikog nema da zovne, da nema paščeta da zalaje, da nema crkve da se božje ime pomene; ne može se to desiti pa ma koji car sjutra osvanuo, austrijski ili turski, ili nijedan.

Radič je odbijao to što su mu govorili, trudio se da iz njih istjera strah od Turaka, da ih okuraži i razveseli pred borbu, a upravo mu je to bilo najteže — jer ko se vijekovima nije borbi veselio, mogao je lakše da se rastuži.

Stajao je pod vješalima žalosno — ne zbog toga što će na njima umrijeti, nego što ih je, svu trojicu, neko od onih koje su dizali na Turke prokazao Turcima. Ono što nije stigao da kaže do kraja kazivao je sada u sebi, ali nekim drugim Srbima, među kojima nema izdajice. Negdje, kod neke nedovršene riječi, stegla ga je omča.

7.

Nema usta koja umiju kazati šta je to svijet, do da je nešto što otiče kao Dunav.

Zet iz Devreča Andrija ispričao je tastu Avramu o vješanju u Pazaru ono što je sam vidio, a više od toga što je od drugih čuo, i čekao da čuje šta će on, jedan srpski knez, o tome reći, bili su zetovi uporni da od tasta čuju na čijoj je strani: turskoj ili srpskoj. Znali su da mu na turskoj strani nije loše, da su mu torovi puni ovaca, staje volova i krava, hambari žita i uljanici košnica, da u jednoj ruci drži berat od cara da je doživotni knez a u drugoj tapije da je vlasnik polja, šuma i planina, voda i na vodama vodenica i da mu se u to ne smije dirati. Tast je slušao zetovu priču i u sebi mislio da će on do kraja ostati tu gdje je, kao što u zemlji ostaje kamen stanac, i da ga nikakva austrijska uhoda obješena u Pazaru i nikakva iz bijela svijeta skitnica koja je toj uhodi bila kalauz, i nikakva priča da Turci gube vojnu, ne može okrenuti protiv Turaka; a oni, njegovi zetovi, nek su onaj vjetar što do podne duva na jednu a od podne na drugu stranu — on, Avram, ima svoj pravac: onaj iz carskog berata. Veli zetovima:

— Ako se može sa oblaka na oblak načiniti most, može i Austrija pobijediti Tursku.

— Tako bi mogao samo Turčin da nam kaže — ponovili su ono što su mu jednom već rekli.

— Tako vam velim i ja — odgovorio im je Avram.

Na tu njegovu posljednju riječ, izgovorenu povišenim glasom, zetovi su ćutali; vidjeli su da su izdani, da njihov tast, knez boljarski Avram, nije sa njima. Bilo im je žao što su mu zetovi, što za zetove nije uzeo Turke kad je sav Turčin i kad se od njih razlikuje samo po tome što mu je ime Avram a ne Ibrahim.

Otišli su; odjahali konje svaki svojim pravcem — Negobrat u Vapu svojoj mršavoj ženi i debelim konjima a Andrija onoj silnoj djeci u Devreču kraj Jaruta što se na putnike bacaju kamenjem; nije ih ispratio i bilo je to prvi put da za zetovima ne izađe i dugo ih gleda kako odlaze; ovog puta su odlazili odlajani pašćadima.

Avram je zatim sjedio nepomičan, sa mislima na ono što su mu zetovi rekli o Turcima i na ono što oni nijesu znali: da ispred Austrijanaca bježi sve što se turskim imenom zvalo a živjelo u Ugarskoj — starci, žene, djeca, kadije i muftije i da bi stigli da pobjegnu uz put bacaju sve što su ponijeli: dušeke, sanduke, činije i tepsije i ko bos a ko obuven grabi ka Bosni, ka Srbiji, ka Rumuniji; sve je to znao, ali zetovima nije kazao, kako ih još više ne bi podjario protiv Turaka. Bojao se sada, nekako podjednako, i zetova, i Turaka, i Austrijanaca jer će svi oni tražiti da ne sjedi skrštenih ruku u Boljarima, nego da stane na njihovu stranu i pomogne im; Turcima pomaže već samim tim što im ne odmaže, za Srbe vjeruje da će izgubiti i ono što imaju kad dvije carevine stanu da se biju preko njihovih glava, a Austrijance nije htio zbog toga što su katolici i što bi, kad bi Srbijom zavladali, mjesto pravoslavne zaveli svoju vjeru. Za sebe, lično, našao je da će na tvrdom tlu — u svojim Boljarima, stajati sve dotle dokle u rukama ima carski berat; taj list hartije sa turskim jezikom a arapskim slovima šumio mu je u ušima i kad je u postelji.

— Bog mi je svijedok da sam pravoslavni! — rekao je pred spavanje, sjetio se koliko je darova dao crkvama Mileševi i Sopoćanima, i zaspao kao pravoslavni.

Nije imao onaj mirni dugi san kao prethodnih noći; knez boljarski Avram imao je, iako u dubokim godinama, zdrav san — pao bi mu na oči lako kao sjenka i on je, sve dok izjutra tu sjenku ne otjera sjaj sunca, spavao kao malo dijete. Nekadašnja njegova rana ranjenja — kad je, u cik zore, izlazio na rosnu travu i prema mladom nebu protezao ruke i noge i skakao uvis bila su sada, u starosti, samo sjećanja na daleku mladost; divljenje čaroliji svitanja zore u planini — onome trenutku kad se zemlja, uvijek drukčija i uvijek nova, izvlači iz tame kao gola žena iz postelje, bilo ga je prošlo; bilo ga je prošlo njegovo divljenje crvenim i rumenim velovima što ih sunce razastire po planini; sada je, u starosti, više od toga volio mirnu, razrijeđenu tamu u svojoj sobi u koju bi dugo, probuđen, gledao iz postelje, iza sna.

Bio mu se sada san pobrkao; tekao mu je kroz san Dunav — može biti da ga je austrijska vojska već prebrodila, može biti da su Turci na ovoj strani i Dunava i Save, jer nikad se ne zna dokle vojska vojsku može dotjerati kad su vojne... Umio je da razmišlja o vojskama, o vojnama... O protrčavanju konja kroz bojište bez konjanika na sebi; pretrčavali su tu u njegovoj sobi, pred njegovim sanjivim očima, u njegovim mislima... Ništa — što je napola otvorenim očima gledao u zraku iznad svoje postelje, nije imalo stalan oblik, ni vojske, ni konjanici, ni Dunav; cio svijet činio mu se nestalan i neuhvatljiv i da nema usta koja umiju kazati šta je to svijet do da je nešto što otiče kao Dunav... Pitao se gdje je u svemu tome on, boljarski knez, ili nije nigdje, i ni sa kim — nego sam, usamljen toliko kao da je u grobu. Podsjećala ga je na tu

usamljenost i postelja na kojoj je ležao jer ga je ona, koja mu je tu postelju prostirala, ostavila — bila je još od prije tri godine, Avramova žena u grobu. Dugo vremena poslije njene smrti nije legao u postelju koju mu je ona prostirala, nije mogao da izdrži da svake noći pokraj sebe ostavlja mjesto za nju — koje nema; izjutra bi mu u sobu ušla najmlađa kćerka Jaglika i bolno ga podsjetila na onu — koje nema. Jaglika je ličila na majku, na Jevdokiju, bila je blijeda kao i ona, visoka i mršava kao i ona. I uvijek gotova da skara oca, kao što ga je karala i Jevdokija; to karanje ostalo joj je od majke, i Avram volio da ga kćerka kara.

Ušla mu je u pola noći i vidjela da nije legao, da stoji uz kandilo i svetog Đorđa i krsti se. Viknula mu je:

— Prekrsti se i legni.

Na njenu zapovijest učinio je brzo to oboje, kao da nije ni star čovjek, ni knez, ni otac nego jedno neposlušno dijete, potjerano da spava.

— Zatvori oči — rekla mu je i čekala da je otac posluša.

— Zatvorio sam ih — odgovorio je, nimalo sanjiv, Avram.

— Zaspi! — naredila mu je.

8.

Tražila je da je iscijedi kao travku sporiš, da od nje ostane samo kaplja, ona što se kapne na ranu.

Sjutradan je otac slagao kćerku, rekao joj je da je dobro spavao, da ništa nije sanjao, a cio mu je Dunav, svu noć, tekao kroz glavu . . .

— Obuci se — rekla mu je Jaglika. — Da ti pomognem.

— Obući ću se jutros sam, s božjom pomoći, u svemu što činim bog mi pomaže samo toliko da se obučem; obući ću se, kćeri, kad mi zapovijedaš, a jutros sam htio da duže ostanem u postelji. Legao sam sinoć kao Avram, a jutros ne znam ko sam. Rekao sam ti da sam mirno spavao, a nijesam — imao sam ružan san: sanjao sam kako me nose nekakve mutne vode, kako me nose gola a ne znam zašto gola kad vode mogu da odnesu i obučena. Iznijele su me na travu, i ja ležim na travi a oko mene sjede nekakvi ljudi i ti me ljudi pitaju ko sam a ja ne znam ni ko sam ni otkud me voda donijela. Biće da sam zgriješio kod boga kad me u snu nosi ta voda; hoću da odnesem crkvi dar da se operem od grijeha.

— I ja ću da dam crkvi dar — veli mu kćerka. — Hoću da odnesem dar Sopoćanima.

Riječi su joj bile kao iz sna, iz kojeg se, iako je već bio dan, nije probudila; kao da je i ona, svu noć, u snu bila u nekakvoj mutnoj vodi koja je još nosi. Lice joj je bilo blijedo, puno nekog sjetnog djevojačkog bola za nečim što samo snovi mogu da donesu, a java

ne može da odnese. Gorio je, u njenom gotovo providnom licu, žižak upaljen pod ikonom nekog isto tako providnog i samotnog sveca kojem se moli samo ona, djevojka... Ikonostas u kojem se stajao njen svetac bio je u kutku njene duše, u polutami njenog tajnog hrama izidanog u snovima za svoga sveca, za Jovana — za najljepšu glavu muškarca koja se ikad na crkvenim zidovima mogla vidjeti. Prenijela ga je u sebe iz Sopoćana — onda kad se zadjevojčila i počela da gleda muškarce; počela je još tada kad je svetog Jovana na zidu u Sopoćanima prvi put vidjela, u njoj da se razvija neka boljka, i što je Jovana sve češće gledala, ta je boljka sve više rasla. Nije bio cio naslikan, do samo njegova glava: glava mlada čovjeka, sva lijepa, sa očima koje ne gledaju ni u raj ni u pakao, sa usnama koje bi radije od šaptanja molitava bogu šaptale nježne ljubavne riječi. Ništa tome Jovanu nije trebalo da se doda pa da ga djevojke nazovu, kako su ga već i nazvale — lijepi Jovan, a najprije zbog očiju, jer su oči Jovanove bile kao zvijezde koje su sašle sa neba u crkvu i obasjale njen zid.

Kćerka Avramova Jaglika grabila je u sebe od tog sjaja Jovanovih očiju koliko je mogla, postajući sve više i sve brže žuta i providna: postajala je i sama jedna freska na zidu u Sopoćanima — uz fresku Jovanovu, glavu uz glavu... Boje sa njegovog lica, od dugog trajanja već potavnjele, pretakale su se u njeno lice kao što se u mraku žuti sjaj plamička pretače na stvari oko sebe dajući im svoju boju i nestvaran oblik.

Tu tuđu boju i nešto nestvarno vidio je Avram na licu svoje kćerke kad mu je rekla da će i ona u Sopoćane. Znao je da će pred freskom svetoga Jovana dugo stajati, ali drugo ništa nije znao — ono drugo bili su njeni snovi... kad mladi lepi Jovan, koji je do tada

bio freska na zidu, stane da dobija ruke, noge, jaka muška prsa — kad stane noću da se iskrada između svetaca na zidovima, između kadionica, krstionica i grobnica mrtvih vladara i mrtvih svetaca koji mogu, ako tako bog hoće, da otvore oči i vide ga, da progovore i kažu mu: „Kuda ćeš, ti mladi, koja te noću zraka izmamljuje da izlaziš iz božjeg hrama, šta je to u tebi jače od Oca, Sina i Svetoga duha, Jovane? Ako noćas odeš od nas, nemoj nam se, Jovane, vraćati, nijesi za nas. Mjesto u ovom božjem hramu, gdje stoji tvoja glava, dobiće bolji od tebe jer si ti, Jovane, otpadnik; ti si jedan zalutali mladić među nama starcima, božjim slugama, i idi od nam; idi bezbožniče, bezbožnim Agarenima i ne vraćaj se u ovaj hram što ga načini unuk blaženog Simeuna Stefan Uroš da se u njemu moli stado božje. Ova će se vrata zatvoriti za tobom, raspusniče, i prije će glava Agarena stati na zid Sopoćana nego tvoja, Jovane."

Kćerka Avramova Jaglika sanjala ga je, a iza snova — nikad sasvim rasanjena, zamišljala kako joj ona lijepa Jovanova glava, sa očima punim sjaja, sa usnama za ljubljenje, od čežnje pocrnjelim, dolazi živa u njeno krilo. Nije više bio svetac, bio je jedan krepki i mladi čovjek sa cijelim svojim tijelom, a ne kao u crkvi bez tijela, i bio sav njen, po svu noć; od tih noći sa svecem ona je i živjela i bivala sve bljeđa.

Čekala ga je, u svojim snovima, pod stablom jasena u travi — dok je odozgo sijao mjesec i zvijezde po nebu treperile; čekala ga je raširenih ruku — u mjesečinu, i samim kao mjesečina u koju hoće da ga uhvati. Ljubila ga je, upijala svoje usne u njegove i gubila se, nestajala sa ovoga svijeta — sva luda, sva gola. Od nekakvog užasa u sebi udarala je rukama po zemlji i prsa izvijala u vreo zapet luk, i tražila da je Jovan iscijedi, tu pod jasenom na travi, kao travku sporiš i da

od nje ostane samo kaplja, ona što se kapne na ranu — na dušu. Tražila je da je Jovan uništi, da je nije — „Jovane, da pašče nema za kim zalajati. Neka od mene ostane samo sjenka, neka nemam ni ruku ni nogu, neka sam kao ti kad si na zidu u crkvi. Kad si slika. Kad si boja. Nek nijesam ovo što sam, nek se od boljke za tobom ne trljam koprivama po golom tijelu da me ispecaju, nek ne tražim zmije da me ujedu. Još je mjesečina... U zoru ćeš otići, Jovane. Stajaćeš opet na onom zidu i bićeš drukčiji — bićeš mrtav, bićeš boja i kreč. Oči će ti biti otvorene, gledaće a neće vidjeti. Nećeš disati ni zboriti, bićeš, Jovane, mrtav. Još je mjesečina..."

Izjutra je ustajala prepadnuta onim što je sanjala; izjutra je lijepi Jovan opet bio svetac — jedan mladi svetac među starcima.

Bio je njen svetac. Jedan jedini.

Spremala se da mu ode i crkvi odnese darove.

— Obuci se — ponovila je zapovjednički Avramu i otišla u svoju sobu da se i sama obuče za put.

U uglu, od čamova drveta istesan, jarkim bojama išaran, bio je njen sanduk, bila je u njemu njena djevojačka sprema za udaju, bio je sanduk pun. Vadila je iz njega nakite od srebra i zlata da ih odnese crkvi na dar, zbog Jovana.

Dok su se njih dvoje spremali za put, seizi Avramovi osedlali su i zauzdali konje, prekrili ih crvenim hašama, o vratove im objesili bilane sa resama i kitama, repove im raščešljali, držali ih za povoce i čekali putnike. Nekoliko seiza poći će sa knezom kao pratnja, od kojih će jedan — na dobru konju i dobro opremljen, jahati naprijed.

Starci i starice, već odavno odslužene sluge, stajali su pred svojim kolibama da gospodaru i gospodarici

požele srećan put. Bili su, za ovu priliku, obukli sve što su najljepše imali: muškarci čakšire od nova bijela sukna sa gajtanima niz nogavice, opasali su pojaseve od crvene pređe, na glavu natakli kapu od vučje, zečje i lisičje kože, o kukove objesili male puške išarane srebrom; lica su im bila mrka, naborana, brkovi dugi, sijedi; držali su se nekako domaćinski. Do njih su stajale žene — u bijelim, do ispod koljena dugim zubunima od sukna, sa košuljama od lana izvezenim crnim i crvenim koncem, sa žutim maramama oko glave: ličile su na prestarjele cvjetove u jesen, koje će prvi vjetar što puhne otpuhati... Taj služinski svijet — koji Avram nije od sebe oturao ni kad mu, star i nemoćan, nizašta više nije trebao, prišao je i gospodara, pred njegov put, poljubio u ruku a gospodaricu u haljinu.

Zatim su gledali za putnicima, kako — na dobrim konjima, jezde niz put. Jaglika se najduže vidjela: ličila je na cvijet koji neko, nevidljiv, nosi niz polje. Dugo su starice brojale molitve za nju; nijesu prestale ni kad su u svoje kolibe ušle.

9.

— Za robove, nek mi bog oprosti, na nebu nema boga.

Pred veče su stigli u han na kraj gore Jaruta, zloglasne gore zbog hajduka; nijesu smjeli da se u nju, dugu i tamnu udijevaju pred noć, ostali su da prenoće u hanu.

Nije bio taj han uz samu goru Jarut na dobru glasu, nije bio da u njemu zakonači jedan knez. Njegovi vlasnici, neki Stefan i neki Sulejman, od kojih je prvi živio u hanu a drugi u Pazaru, bili su ga zapustili toliko da se jedva na nogama držao. Knez je, zbog takvog stanja hana, iskarao hadžiju, i što ga je više karao, ovaj ga je sve više ljubio u ruku; branio se da nije samo on kriv što će se han na prvom jakom vjetru stropoštati i nekoga od putnika zatrpati, nego i njegov ortak Sulejman koji u Pazaru ispija kafe i njemu poručuje da mu od hana pošalje zaradu, kao da to nije jedna razvalina nego kovačnica u kojoj on, Stefan, kuje pare. Veli:

— U ovaj han, svijetli kneže, svak dolazi: turska vojska svraća kad zna da neće svratiti hajduci, a hajduci kad znaju da neće svratiti Turci — jer se boje jedni drugih, a ni Turci ni hajduci, svijetli kneže, ne plaćaju hansku; ne smijem im je ni zatražiti jer mogu oni zatražiti moju glavu. Sulejman u Pazaru to ne zna; on iz Pazara pružio ruku čak do Jaruta i samo ište: pare, pare, Stefane, a Stefan ne zna ni kako mu je ime; došlo mi je da Sulejmanu jednog dana pošaljem klju-

čeve od ove razvaline što se hanom zove pa i sam odem u hajduke, jer drukčije ne mogu sa Sulejmanom; velim ključeve, a ovaj han i nema ključeva nego su mu vrata otvorena nek ulazi i vuk i hajduk.

Knez nije mogao da podjednako iskali svoju ljutnju na dvojicu ortaka, jer Sulejman je bio u Pazaru pa je iskalio na onome koji mu je bio pred očima, na Stefanu; veli mu:

— Narediću mojim seizima da te, Stefane, povuku za desno uho i iščupaju ti ga.

Stefan mu je upao u riječ:

— I Sulejmanu, i Sulejmanu nek iščupaju.

— A poslije, Stefane, da ti iščupaju i lijevo uho.

— I Sulejmanu, i Sulejmanu.

— Pa ćeš, Stefane, bez oba uha po svijetu hoditi.

— I Sulejman, i Sulejman, nek smo jednaki. Han je i njegov kao i moj, a i on ima uši isto kao i ja. Tebi ću, svijetli kneže, naći dobru sobu; čuvam nekoliko dobrih soba za hajdučke harambaše i turske oficire — a da sam znao da će u moj han svratiti svijetli knez, ja bih sobu uredio da je takve nema ni u Pazaru. U jednoj, svijetli kneže, imam jednog gospodina — došao je u han, a iz hana ne odlazi; nijesam to čudo dosad doživio da mi neko u han uđe a neće da izađe, ne znam ni ko je ni odakle je — on kaže da je od mora, od Kotora, a ja mu ne vjerujem. Kaže da je pop, ali nije od vjere pravoslavne nego katoličke: krsti se cijelom šakom a nikad prije nijesam vidio da se neko krsti cijelom šakom pa se ja njemu za inat prekrstim sa tri prsta a on meni za inat cijelom šakom, a desili se obojica inadžije pa ne prestajemo: tjera on dokle može, tjeram ja dokle mogu; toliko puta sam se prekrstio da neću morati, bože me oprosti, za pola godine da dignem ruku.

— Budalo! — veli mu knez vadeći nogu iz uzengije da sjaše s konja.

— Ovo ti, svijetli kneže, ispričah sad a poslije ću imati i više: kad bi samo ovaj han umio da ti priča . . .; ne zna Sulejman u Pazaru koju muku ja teglim u hanu.

Uveo je kneza u najbolju sobu, žaleći jednako što nije znao da će imati takvoga gosta da je bolje uredi.

U sobu koju je odredio za Jagliku unio je cvijeće da joj miriše.

Sa seizmima nije mu bilo lako; zaprijetili su mu da će mu, ako im ne nađe dobre sobe, iščupati i jedno i drugo uho, kako mu je knez i rekao da mu se može desiti.

Nekako s večeri, kad su hanski momci zapalili u sobama lampe, kod Avrama je ušao Stefan, poklonio se i počeo:

— Svijetli kneže, tako ti boga nemoj slušati ovo što hoću da ti kažem: onaj pop iz Kotora htio bi da uđe kod tebe a ti ga nemoj primiti, ako ga primiš, znaj da će te od njega zaboljeti glava kao što je i mene. On je mnogo naučen, ali tako da je od svoje nauke izgubio pamet: svaku bih mu riječ bacio niz potok, tome popu što se krsti šakom. Veli: „Hoću da vidim vašega srpskoga kneza, zamoli ga da me primi i od mene mu izruči pozdrav", a ja te ne molim da ga primiš nego da ga ne primiš.

Avram je ustao i pozdravio se s gostom. Stajali su trenutak i gledali se. Iz golobradog lica katoličkog popa Avram nije mogao da odredi kojih je godina ako nije četrdesetih.

— Gospodine kneže, — počeo je pop tihim, već prije smišljenim riječima — neću moći da zaboravim čast i zadovoljstvo što vas vidim. Ja sam Filip; ako treba više da kažem od svoga imena i toga da sam pop, neka mi gospodin knez zapovijedi.

— Dosta je to što znam kako ću te zvati — veli mu Avram.

— Gotovo da i sam ne znam kako se zovem — veli pop.

— A što, Filipe? Najprije da sjednemo, Filipe, pa mi nešto popričaj o sebi.

Sjeli su za sto, na koji je lampa, obješena o čiviju na zidu, bacala lelujavu, žutu, plačljivu svijetlost.

— Četiri sam dana u ovom hanu — veli Filip. Već iz prvih njegovih riječi Avram je vidio da će taj pop imati šta da priča.

— Četiri dana je, Filipe, mnogo i kod svoje kuće — veli, tek da bilo šta kaže, Avram.

— Ne smijem da nastavim put ka Novom Pazaru — s bojažljivim povjerenjem, poslije duge ćutnje, veli pop.

— Od koga, Filipe, ne smiješ da nastaviš put ka Pazaru? — polako će, odvajajući riječi, Avram.

Pop je opet ćutao, gledao kako po stolu treperi žuta svijetlost; činilo se da je tu stao i da dalje neće ići sa svojom pričom. Digao je glavu, gledao Avrama nesigurno, i isto tako nesigurno nastavio:

— Hrišćani smo, gospodine kneže, pa se usuđujem da ti kažem: od Turaka.

— Jesi li im kriv, Filipe?

— Kriv sam im čim sam katolik.

Sad je Avram ćutao.

— A preko toga što si katolik, jesi li im, Filipe, kriv?

— Jesam utoliko što su Mleci u ratu s Turcima. Ja sam iz Kotora a Kotor je mletački, i kriv sam im.

— Ako su Mleci u ratu s Turcima nijesi ti, Filipe; nijesi ti dužd od Mletaka no jedan pop. Turcima su krivi dužd i papa; kako vam je papa, Filipe? Papi vam

je ime Inoćentije ako pogađam, je li vam star Inoćentije? Čuo sam da vam papa mnogo spava, je li to istina? A kad se probudi, pita za dvije stvari: jagnje li se ovce i roje li se pčele: ko za to pita, taj je dobar čovjek — veli Avram; htio je ovim da popovu priču o Turcima okrene na drugu stranu.

— Preblaženi ne spava — odgovorio je pop — nego bdi nad stadom božjim. Moli se bogu za hrišćane i bog mu molitvu uslišava — veli, dižući ruku da se prekrsti.

— Činiš li to često?

— Ne toliko koliko rane Isusove traže; ljudski život za sve je dug, kratak je samo za molitvu.

— Preturili ste, gospodine Filipe, u vašu katoličku vjeru neke Srbe iz Bosne; sad se krste kao i ti a nije im to od volje. Biće, Filipe, da se potajno i dalje krste sa tri prsta.

— Nije mi o tim Srbima ništa došlo u uši — veli pop.

Avram je nastavio:

— Te Srbe, i mnogo više od njih Turaka i Turkinja, zarobili su vojnici vašeg dužda i odveli ih u Mletke. Mnogo su im se u Mlecima obradovali trgovci: kupili su ih od oficira, turske žene i djevojke prodali na trgovima robljem po Italiji i Franciji a mlade momke uzeli za galiote da im po morima guraju galije. Vidio sam, gospodine, u grčkim morima te okovane ljude što guraju lađe; dok sam živ neću moći da istjeram iz očiju te jadnike: crni su, privezani za lađe da ne skoče u more i utope se; za njih bi smrt u vodi bilo jedino spasenje od ropstva na vodi. Bili su kost i koža, Filipe, gospodine Filipe; ličili su na strašila od kojih da se i čovjek i zvijer prepadne. Očiju kao da nijesu imali, nego mjesto njih kaplje vode što ih je prskala iz mora; nevolja, Filipe, najprije udari na ljudske oči, kojim svijet gledamo — da ga ne gledamo! A šta će robovima

na galijama oči kad ništa ne vide do dolje vodu i gore nebo, kad — nek mi bog oprosti, na nebu za njih nema boga. Za njih nema ni groba; njih, gospodine, kad umru neće položiti u zemlju da im po grobu ponikne trava i svoj svome — čovjek čovjeku, Filipe, dođe i svijeću na grob zapali, njih će, kad umru ili do kraja izgube snagu gurajući i tegleći galije, sa galije baciti u more; možeš li da zamisliš, gospodine, kad čovjeka, živa ili mrtva, kad roba, Filipe, uzmu za ruke i za noge i odozgo bace dolje u more, u vodurinu; u vodurinu, Filipe, bez dna. Neću ovim da kažem da će ista sudbina biti i onih Srba što su ih duždevi vojnici zarobili u Bosni: ljudske sudbine bog određuje, tek znam da ste ih iz pravoslavne vjere preturili u katoličku ne pitajući ih pristaju li.

Filip ga je slušao do kraja, ne mičući se i ne trepćući, pa će, polako i razgovijetno, kao da podučava:

— Vrata katoličke crkve otvorena su svakom ko u njoj hoće Sinu božjem, radi spasenja duše svoje, da pristupi; nasilje ona ne miluje, to su i apostoli rekli; a nasilnika, gospodine kneže, može da ima, nek ih bog kazni.

Avram je opet okrenuo priču na drugu stranu; pitao je popa o Kotoru, koji je, jednom davno, i sam bio vidio; rekao je da su mu se dopala brda iznad Kotora, koja liče na zid, da je više gledao gore brda nego dolje vodu. Vidio je kako orlovi dolijeću, i opet odlijeću na istu stranu, na crnogorsku. Pop mu je odgovorio da nije rodom iz Kotora, da je iz Fojnice, da je Bosanac — a iz Kotora je, gdje je pop u jednoj crkvi, pošao na ovaj put kroz turski kraj pa dalje ne smije; isticanjem da dalje ne smije, on kao da je tražio pomoć od srpskog kneza, ali mu je Avram nije obećao.

— Nama katolicima bojati se je — ponovio je pop ono što je u početku bio rekao, a Avram se opet začudio i odbio da im se bojati ako su ispravni. Pop je

nastavio, veli: — Ispričaću vam, gospodine kneže, samo jedan od bezbroj slučajeva pa ti sam reci je li nam se bojati ili nije. Mi smo u Fojnici imali jednog Filipa; meni su dali njegovo ime da se podsjećaju na njegove muke; ne daj, bože, da i ja doživim njegove muke. Evo šta je bilo sa tim mučenikom, sa tim Filipom... Kad se niko u Fojnici nije usudio da sultanu u Carigrad odnese žalbu na turske zulume nad nama katolicima, bojeći se da će mu Turci na putu uhvatiti žalbu i zbog nje mu skinuti glavu, taj Filip je skinuo košulju i rekao da mu žalbu ispišu na golim leđima, na živoj koži, i da će je tako pronijeti; to su i učinili: ispisali su jadnog Filipa s kraja na kraj leđa, uzduž i u širinu — jer za veliku nevolju trebala su i velika leđa, i uz isto tako velike pare nekom karavanbaši da ga primi u društvo, poslali ga u Carigrad.

Vi, čestiti kneže, znate da žalbe sultanu ne prima sultan u svoje ruke nego njegov vezir, a koliko ja znam to biva ovako: poljubi se pred vezirom ćilim, pa vezira u nogu, pa u ruku, pa se, na kraju, i to ne njemu nego njegovom čovjeku preda žalba; taj njegov čovjek je čita a vezir sluša. Filipova žalba nije bila ispisana na hartiji pa da je pruži, njegova je žalba bila ispisana na njegovim leđima i on je stao da se svlači: da čini nešto što može samo lud čovjek. A pošto ničim nije odavao da je lud, gledali su ga i čekali da vide šta hoće taj čovjek. Kad je Filip i košulju svukao, i zamolio da mu oproste što je go — da to nije iz volje nego iz nevolje, okrenuo je ispisana leđa, nek čitaju. Rekao je da drukčije nije mogao pronijeti žalbu, sem tako kako vide... Vijećali su šta da učine sa tim ispisanim čovjekom. Nije hartija pa da je iscijepaju i bace. A ne mogu ni takvoga da ga puste — jer će Filip sa tom žalbom na leđima poći po svijetu i svlačiti se nek ljudi

čitaju — nek čitaju carevi i kraljevi i vide tursku nepravdu. Ako to i ne učini, nego se vrati u svoju Fojnicu, katolici će ga za života hvaliti a kad umre posvetiće ga pa ne valja ni jedno ni drugo; nijesu znali šta će sa Filipom.

— Šta je sa tim Filipom bilo, Filipe? — nestrpljiv da dozna kraj, pitao je Avram.

— Nije se vratio iz Carigrada, umoren je.

— Umoren! — uzbuđeno će Avram. A zatim mirno: — Hoće u Stambolu umoriti i svoje Turke.

— Mnogo su za njim žalili u Fojnici — nastavljao je svoju priču pop. — Da se na njega ne zaboravi, davali su djeci ime Filip, pa i meni. Zato sam vam, gospodine kneže, i rekao da je meni katoliku bojati se u ovome kraju; ne smijem da dalje nastavim put. Pa čamim ovdje u hanu.

Avrama je zanimala priča katoličkog popa, a još više ko je taj čovjek, taj putnik kroz ovaj nesigurni kraj, taj pop: vidio je da bi takav — zdrav i jak, mogao daleko da stigne ako mu Turci, uz ovo ratno vrijeme, kad sumnjaju u svaku krštenu glavu, ne namotaju njegov put oko njegova vrata... Nije mu se više sjedjelo sa popom, pogledao je u lampu da mu time kaže da je vrijeme odmaklo i ulje u lampi izgorjelo — ali pop je htio još da razgovara: pitao je kneza šta misliš o namjeri Mletaka da pod svoje krilo, prije nego što bi to učinila Austrija, turi Srbe iz Bosne — Bosnu cijelu, Albaniju i Malisor, i nastavio:

— Poslanik Sina Božjega Isusa Hrista preuzvišeni otac papa Inoćentije moli se bogu za pobijedu krsta nad nekrstom, on se moli za izbavljenje hrišćana ispod sinova Agarinih i bog ga čuje; on velike pare daje caru austrijskom i njemačkom i duždu mletačkom da opreme vojsku i istraju u ratu s Turcima. Biće ti milo, go-

spodine kneže, ako ti kažem da je naš dužd naklonjen vašem patrijarhu Arseniju.

Neće mi biti milo; one su Srbe iz Bosne prekrstili u Mlecima — odgovorio mu je Avram. Gledao je u plamičak lampe kako se gasi; gasio se sa njim i njihov razgovor. Pop je ustao, a s njim i Avram da ga isprati; ništa na rastanku nijesu rekli jedan drugom.

Plamen u lampi, crven i utanjen kao konac, natjerao je Avrama da se brzo povije u postelju; bio je umoran od jahanja cijelo pola dana, a još više od razgovora s popom, cijelo pola noći; legao je nesvučen i odmah zaspao.

Bilo je sunce ogrijalo već svaku dolinu kad se probudio i ustao. Prišao je prozoru da vidi kakav će dan biti za putovanje, i ono na što su mu oči najprije pale bila je Jaglika: stajala je u hanskoj avliji a oko nje — kao vijenac cvijeća oko ikone, stajale žene i devojke; čule su da je u hanu zanoćila kćerka boljarskog kneza Avrama i došle da je vide. Gledale su je sa svake strane, obilazile oko nje, mjerile joj očima stas, zavirivale u lice — i nalazile da ništa na zemlji ne bi bilo tako lijepo kao ta djevojka da nije blijeda. Žalile su je i govorile da će onome ko se njom oženi mirisati mirisom lanjskog cvijeća, postelja će mu sa njom biti hladna iako je mlada; ličila im je na tursku hanumu kojoj sunce nije lice grijalo niti se na trn ubola. Pipale su svilu po njoj, čuvajući se da je svojim, od poljskih radova ogrubjelim prstima ne zagrebu — kao što u crkvi, dotičući svece, čuvaju da im ne zagrebu boju. Gordo su se savijale u svoja debela sukna, u nešto što je tvrdo i trajno i na njenu svilu gledale kao na maglu; neka puhne vjetar i odnijeće je. Po toj magli, na toj djevojci, grijalo je sunce, i knez — odozgo s prozora, i ne gledajući u nebo nego u Jagliku, našao da će biti sunčan dan.

Ugledavši ga gore, žene su stale da povijaju glave i pozdravljaju ga; starice su se, ne znajući šta bi drugo pred knezom, prekrstile. Hvalile su mu kćerku, rekle su da otkad sunce po zemlji grije, nije ogrijalo ljepšu djevojku; hukale su u nokte da je ne ureknu i prstima kamen dodirivale nek urok ode u kamen.

Bilo se sunce pomaklo za još jedan konopac kad su se putnici našli na konjima.

Na glavi Jaglikinoj opet se, kao cvijet koji neko nosi u ruci, crvenjila niz put marama; žene su za njom gledale i onda kad se više nije vidjela.

10. — *„Šta je gore od zatvorenih vrata i neimati ulaska?"*

Jaglika je prva istjerala konja na brijeg prema Sopoćanima, i prva ugledala kupolu na crkvi i na vrhu pozlaćeni krst koji je, obasjan suncem na zalasku, ličio na rumen plamen. Dolje pod krstom, pod kupolom, na lijevom crkvenom zidu, bio je sveti Jovan: išla mu je kao svome spasenju...; konj pod njom nije mogao toliko brzo koliko je htjelo njeno srce: činilo joj se da je ka Jovanu putovala pola vijeka i da joj treba još toliko... Bojala se nemogućeg: da crkva, da velika bijela građevina od kamena, jedina na svijetu sa takvim Jovanom, ne iščezne sa vidika, ne istopi se u suncu, i da njen nestanak ne bi vidjela, zatvorila je oči i jahala žmureći.

Avram je Sopoćane gledao drukčijim očima; prekrstio se čim ih je vidio, i to nek je, ovog puta, sa njegove strane dovoljno i crkvi i svecima i bogu. Velika Uroševa crkva, u zelenilu kakvo može da se vidi samo oko velikih vrela vode, podsjećala ga je na svetog Stefana, zaštitnika Raške zemlje i raških vladara Stefana Nemanje, Stefana Prvovjenčanog, Stefana Radislava, Stefana Vladislava, Stefana Uroša i svih Stefana koji su za njima dolazili. Jahao je konja strmim uskim putem kroz granje kojim su nekad svi ti Stefani jahali svoje konje i držao se u sedlu nimalo slavno jer ljuljao se kao da je pijan; ako ga, iz svojih konaka, ugledaju kaluđeri i kaluđerice, reći će da im dolazi pijan gost.

Prešao je vodu Rašku preko starog, konjskim kopitama isprovaljivanog mosta na kojem je stajao i mostarinu naplaćivao mostar. Bio je taj mostar, vidjelo se to po svemu, crkveni čovjek kao što je crkveni bio i most. Poklonio se i pozdravio kneza, a zatim brzo otvorio kesu da mu u nju spusti mostarinu pa nek je knez. Zbog huka vode koja se lomila ispod ćuprije govorio je vičući kao da je u vodenici, veli:

— Plaća se mostarina, gospodine. — Para ide hramu božjem Sopoćanima, gospodine, hvala ti, puno si dao. Bio si se uplašio da ne propadneš kroz trule daske u Rašku a božjom pomoću nijesi propao no prošao; gospodine, znaj da kroz ovaj truli most niko nije propao jer to ne da bog i božji anđeli, koji ga drže na svojim ramenima od onoga dana kad su ga majstori načinili a sveci se bogu pomolili: neka ga anđeli čuvaju!

Avram ga je slušao i gledao, pitao ga kako mu je ime.

— Ja sam, gospodine, ponizni božji sluga Mihailo. A otkako sam pri ovom mostu zovu me Gavrilo, zato što mi predaju dušu čim na njegove trule daske stanu... Meni je svejedno ko sam, nek samo ljudi ne propadnu u vodu i neka plate što nijesu propali; i na drugom svijetu naplaćuje se mostarina, valja nam i mrtvima preko mosta... — veli zavezujući kesu s novcem, boga pominjući, i vješajući je o klin na direku pokraj svoje kape i mokrih čarapa.

Avram nije žurio crkvi — koja je bila već tu, zadržao se kod mosta i mostara, pita ga:

— Koliko ti je danas palo para, Mihajlo?

— Nije toliko koliko bi bog htio: neće, gospodine, škrti ljudi prelaze preko mosta da ne bi platili mostarinu nego konje nagone kroz vodu pa ih zbog toga kažnjava bog: onomad je jednom voda odnijela i konja i tovar jer ga je tako bog kaznio; ne da on ispod mosta

nego preko mosta, on hoće da se svetom hramu Sopoćanima plati mostarina, on hoće da se ova kesa napuni para, ko od nje bježi, od boga bježi. Onaj nije platio i voda mu odnijela i konja i brašno, i svakom će odnijeti brašno ko ne plati. Nek je proklet ko ne plati. — „One koje prokleše sveti oci, proklinjemo i mi." Trudim se, gospodine, za umnoženije u ovoj kesi kako bih na Sudnji dan tuge i beskonačne muke mogao odgovoriti: Moje rukopoloženije bilo je za mostara na mostu svetog hrama Sopoćana preko vode Raške i trud mi je bio da svaki dan napunim kesu. Ali ljudi su se bojali trulog mosta, ne znajući da će svakom smrt doći i bez mosta i da nas pravedni Sudija, kad pred njega stanemo, neće pitati jesmo li se u vodi utopili, nego jesmo li slušali pastire božjeg stada koji nas uče da činimo dobra djela i u slozi živimo, i u vrata božjeg hrama ulazimo — „... šta je gore od zatvorenih vrata i neimati ulaska?" Onaj koji neće na most neće imati ulaska. Treba što više zabludjelih ovaca privesti na ove daske i reći im: Pređite ovu vodu i uđite u hram božji Sopoćane, čeka vas tamo spas. Ti si, gospodine, prešao zdrav i živ — veli knezu, a zatim se okrenuo njegovoj kćerki. — Idi, rajska dušo, u manastir gdje anđeli pjevaju. Vidjećeš tamo ljepotu nebesku.

11.

— Izjutra sunce ogrije goru svu rosnu — svu mokru od suza, a mi mislimo da je padala kiša.

Tri prva dana boljarski knez Avram proveo je u Sopoćanima sa kaluđerima kojih je, u ovom ženskom manastiru, uvijek bilo — zbog radova u polju i oko stoke; dugo je uveče ostajao sa njima za trpezom i uz piće, uz staro vino — koje su za kneza donosili iz hladnih podruma i nalivali u srebrne čaše. Pričali su, pijući, šta je nekad bilo i kako je bilo — i kroz već zamućene oči, na daleku vidiku, vidjeli blistave krune starih srpskih vladara i kako se, u slavu gospodnju, vraća srpsko carstvo ...

Jedne noći Avram je, uz priču o starim vremenima — a u dubokoj manastirskoj tišini, popio više nego što je mislio da mu godine, a s njima i oronulo zdravlje, dozvoljavaju. Pio je s kaluđerom Isaijom; pili su uz titrav plamičak svijeće, uz odsjaj čaše, uz huj velike noći nad Sopoćanima i svecima. Pili su staro, hladno vino, čašu za čašom, jedan za drugim ili obojica u isti mah, nazdravljajući. I što su više ispražnjivali čaše, to su im grla bila sve praznija i tražila ... kao zemlja kišu; navrtali su na sebe cijelu kišu ... Nalivao je Isaija, ne igrajući — sad kad su sami, ulogu domaćina nego druga uz čašu; to što je jedan bio knez a drugi kaluđer utopili su u vino i od toga se tereta oslobodili: postali su nekakvi obični ljudi koji, kao u kakvoj drumskoj krčmi, sjede i piju.

— Kaluđeru, — zovnuo ga je Avram, ali se on nije odazvao, nije htio da je noćas kaluđer, biće to sjutra kad se otrijezni: kad na Sopoćanima zazvone zvona; kucnuo je čašom i ispio. — Kale, — nasatvio je Avram, — ti si pobjegao iz Bosne da se sakriješ u Sopoćanima, kažu da si tamo gledao žene, jesi li, Isaija? Pravo mi reci, sami smo; ni bog te neće čuti, ni sveci te neće čuti.

— Neću ti se odazvati ako me zoveć kaluđerom. Neću ti se odazvati ako me zoveš Isaija; nijesam noćas to nijedno i nijesam u Bosni gledao žene.

— Brate kaluđeru, ja ti ne vjerujem; nek si gledao žene.

— Ako me još jednom zovneš kaluđerom, reći ću ti da nijesi pijan i naljutiću se što nijesi pijan; dogovorili smo se da se noćas napijemo.

— Isaija, bog te ubio!

— Kneže, zašto?

— Ne zovi me knezom, ubiću te ako me zovneš knezom; ja sam noćas Avram. Hvala bogu što sam samo Avram; a tebe će bog ubiti što ne nalijevaš.

— I tebe, Avrame, što me zoveš Isaija. Kršteno mi je ime Radun.

— Ubio te bog, Radune.

— Neće, ja sam dobar čovjek; znaj, Avrame, da noćas piješ sa dobrim čovjekom. Noćas sam hajduk, nek mi bog oprosti; što bih volio da noćas odem u hajduke, da odem u neku veliku goru među hajduke, da sjedim sa njima uz vatru a svuda da je tama: tamna noć, tamna šuma, a vatra gori, jesi li vidio, Avrame, kad vatra gori a ljudi sjede oko nje, griju tabane, drijemaju i gledaju kako se iz žara otkidaju žeravice i lete k nebu; Avrame, čim polete, one se ugase: ne stignu do boga, bože me oprosti; Avrame, niko do boga nije stigao, naj-

bolji su za to dokaz žeravice... Ja sam dobar čovjek, Avrame; ja bih u hajduke! Ispijmo još dvije-tri, ja mogu još, ko ne mogao, bog mu ne pomogao; a od svega najvolio bih otići u neku veliku šumu. Gledao sam uz drvo; Avrame, što je lijepo gledati uz visoko drvo ko to umije, a ljudi to ne umiju; ne znaju ljudi šta je to jedno visoko drvo. Kad tako jedno drvo osijeku, sva gora plače za njim, samo što mi to ne čujemo; mi čujemo kako naše babe kukaju na groblju, a gora tiho plače: sve s lista na list spušta suzu, ali glasa ne ispušta; izjutra je sunce ogrije svu rosnu, svu mokru od suza, a mi mislimo da je kiša padala; popij, od tuge, Avrame!

Ispili su. Zagrcnuli se od hladna klokotava vina niz grlo; htjeli su da kažu, ali im kašalj nije dozvolio, da im je ovog puta otišlo ukrivo — da bi upravili, ispili su nanovo i preko bistrih čaša mutno gledali jedan drugog kao da se i vide i ne vide. Isaija je zapalio još jednu svijeću — koliko u piću toliko i iz navike prekrstio se pred njom, treptao trenutak očima gledajući u plamen, i sjeo; veli:

— Još jednom ti dobro veče, kneže; dobro nam uvijek dolazio i odlazio i tako stotinu godina; de popij.

— Rekao sam ti da noćas nijesam knez.

— Svijeća te osvijetli pa se prevarih; rekoh da jedan takav čovjek ne može biti obični Avram; oprosti, Avrame.

— Isaija, — zaustio je Avram a on ga prekinuo:

— Ne! Nijesam noćas Isaija; to sam sjutra otkad zvona na božjem hramu zazvone. Nemoj da se zbunjuješ.

— Neću, Radune, čuj me, Radune, ti si noćas kao i ja, ja sam kao i ti i razumjećeš me jer si pametan iako si pijan. Tužna je ova noć, Radune, tužna... Ta-

man prema njoj biće tužna i moja priča. Ti si rekao da bi najvolio biti jedan hajduk, i pričao si tu preko čaše nešto o hajducima, o nekakvoj vatri u šumi, o visokom drvetu, pričao si... A ja bih, Radune, Isaija, kaluđeru, najvolio da sam jedan prosjak, taman to: jedan prosjak s torbom o ramenu. Kao i svaki prosjak. Ubogi prosjak. Gladni.

— Popio si mnogo, kneže.

— Da sam prosjak baš zbog toga što sam knez.

— Popio si previše, Avrame.

— Da sam prosjak baš zbog toga što sam Avram. Da torbu nosim, a preda mnom put..., pred prosjacima uvijek su putevi; njihovi su putevi, nijesu tvoji i moji — oni su ih, gazeći po njima cio vijek, za sebe gazili. Gledao sam te putnike sa štapom u ruci, sa očima u nebo: kad na istok stignu, okrenuće na zapad jer i tamo su neka vrata — „Dobri ljudi, udijelite", zovnuće pred vratima i ona će im se otvoriti ili neće ali će ih paščad nalajati. Prosjake je strah od paščadi. Tebe, kaluđeru, od boga. Mene od Turaka. Prosjak nosi štap da se odbrani. Čime ćeš ti, Isaija, pred bogom da se braniš? Ničim! Molitve ti ne pomažu. Noćas nijesi bio ni kaluđer ni Isaija, nego Radun i zbog toga si pred bogom kriv. A čime ću ja od Turaka da se odbranim? Ničim! Meni na ovome svijetu nema odbrane od Turaka, a tebi, Isaija, na onome svijetu od boga; nama nema odbrane, a prosjak se običnim drvetom od paščeta odbrani. Prosjak je jači od svog neprijatelja, a nas smo dvojica, Isaija, slabiji. Zato mi nemoj pričati priču o hajducima i drveću nego o prosjacima; imam, Isaija, sina u Mileševi kod kaluđera. Ime mu je Ilija; čuo si ili nijesi za moga Iliju. Tamo jede, tamo se izležava, tamo kod kaluđera propada; tamo je on kod njih prosjak — uzima šta mu daju. Toga mog Iliju neće niko pitati ni na ovom ni na onom svijetu ni ime kako mu

je jer on je i za ovaj i za onaj svijet bez grijehova. On ništa ne želi i ništa neće do da diše — i da jede da mu se od gladi ne bi dah prekinuo; ja zavidim tome mom sinu, ja bih radije bio ono što je on nego što sam knez. On nikad neće biti knez, on neće biti ništa, do što će disati i sunca se grijati. Vidio sam otpočetka da od njega neće biti kneza; majka mu, pokoj joj duši, plakala je kad je bio dijete što se mjesto djecom zabavljao sa mačkama i kvočkama. Sa, Isaija, psićima i jarićima; nalij mi, hoću da popijem za dušu pokojnice. Plakala je zbog takvoga sina, zbog Ilije. Nikad on nije, kad je odrastao, u lov otišao, nikad nije uzeo u ruku sablju; uzeo bi štap i otišao nekud niz put kao prosjak. Poslije sam doznavao da je u Mileševi; pričali su mi da po brdima oko Mileševe hrani gubavce a kad njih nema da se izležava po hladovima. Pa velim blago njemu, tome mome sinu, tome srećnom Iliji: niti ko za njega pita, niti ga ko za šta krivi — ni Turčin ni Srbin; siromah je, a sirotinja nikome nije kriva. Ni dužna. Da sam ja Ilija. Pa štap u ruku, pa hajd' niz drum, pa hajd' niz svijet — hajd', ubogi Avrame, otvoriće ti se nečija vrata; ne bi mi, tako mi boga, bilo žao da sam takav Avram, ali nijesam nego ovaj koji jesam, kojeg će, Isaija, ubiti Turci; ubiće me Turci jer im ne pomažem. Ubiće me Srbi jer im odmažem čim im ne pomažem.

— Neće tebe niko ubiti — veli mu, uz gutljaj vina, kaluđer. — Popio si pa si se uplašio; mnogo smo pili noćas nas dvojica, nije to bogu milo. Da oprostiš, meni se čini kao da sam se noćas do pojasa i do ispod pojasa svuko pa go s tobom sjedim a go i pijan ne mogu biti kaluđer pa ne znam šta sam noćas, nijesam noćas ni Radun.

— Da ti kažem, Radune, Isaija, kaluđeru: nijesam se ja uplašio, kad se napijem ja se na svašta okuražim

— okuražim se i da živim, da još dugo živim; kad se čovjek napije radije mu se živi nego kad je trijezan. Ne nalivaj mi više, ne mogu više i zaboravi šta si noćas od mene čuo; noćas bih najradije bio moj sin Ilija. On je travka u travi koja se ni na vjetru neće poviti jer je travčica; on će i na drugom svijetu kod boga biti jedna travčica i biće mu dobro i tamo; on, jadan, kad umre, neće znati ni da je umro, ni da je ovamo ostavio Turke a tamo našao anđele. Da sam ja Ilija!

— Popij.

— Nalij.

— Ovo vino od kojeg ću da ti nalijem bolje je od onoga sa kojim smo počeli. Igumanija ga drži pod ključem. Još dvije-tri čaše pa će i svijeća da se ugasi.

— Ne vidim te, Isaija — veli mu Avram.

— Ni ja tebe ne vidim — veli Isaija.

— Ne vidimo se.

Dotle se nebo bilo okrenulo, bile su zvijezde daleko otišle, odlazila je, niz vodu Rašku, još jedna noć.

12.

— Jedan hodža mi je rekao da je od svega na svijetu najljepše gledati u nebo kad se zora rasklapa.

Četvrtog dana, kad se spremao da se vrati u Boljare, Avramu su se na oči natakli seizi pazarskog kajmekana Lala-efendije, po porijeklu Turčina, po rođenju pazarca, inače oficira u činu binbaše i ratnika iz Rumelije. Rekli su mu da ga je kajmekan pozdravio — i srpskog kneza zamolio da ga posjeti u njegovom konaku u Pazaru i da će mu oni, seizi, biti pratnja na putu; pozdravili su ga još jednom, vojnički, i trudili se da, koliko su to umjeli, odaju čast knezu.

Bio se nagostovao kod kaluđera, bila se Jaglika nagostovala kod kaluđerica, i nije mu bilo milo što ga poziva kajmekan, što mora u Pazar mjesto u Boljare; dugo se mislio da li da ode ili ne ode kajmekanu — šta ima da izgubi a šta da dobije i smislio da mu ode iako je znao da nema ništa da dobije.

Bez imalo volje, uz pomoć svojih i turskih seiza koji su se grabili ko će biti brži i uslužniji, Avram je uzjahao konja i istjerao ga pred kapiju, gdje je za trenutak stao da se pozdravi s kaluđerima, a zatim ga otisnuo niz put.

Bilo je jedno lijepo jutro sa rosom na travi, sa maglicama u dolinama — pa gore čisto nebo a dolje čist put: valjalo bi takvim putem, na takvom danu, putovati i bez nevolje.

— Gospodine srpski kneže, onako ćemo kako ti zapovjediš. Sve nogu pred nogu. Pazar nam nije daleko.

A i da je daleko, onako ćemo kako je tebi po volji, gospodine srpski kneže, — veli mu malen, natovaren dugačkom puškom, turski seiz; bio je na muci s tom dugačkom puškom a i ona sa njim onako malim: mlatarala mu je dolje oko nogu a i on nogama oko nje i dizali prašinu. Nastavio je, veli: — Do Pazara nam je hoda tri sata, a mi možemo ostaviti i četiri ako ti je, gospodine, po volji; možemo i pet ako ti je po volji, niko nas za to neće upitati. Ja sam takav da ne dozvoljavam da me iko i za šta pita. Takva je moja narav otkad sam bio dijete; imam, gospodine, naopaku narav. To svak zna, i nek zna. Mnogi su me zapamtili kakav sam. Naopak sam. I još će me neki zapamtiti, i još neki . . .

Avram ga nije slušao, jahao je naprijed a za njim njegovi i turski seizi; bili su se seizi izmiješali — ne zbog toga što su sami tako htijeli nego što su ih konji pod njima, gazeći kako koji može, izmiješali.

Taj — ipak nekakav red među naoružanim putnicima, koji nijesu zavele ljudske glave nego konjske noge, kajmekanovi seizi htjeli su da promijene kad uđu u Pazar, htjeli su da oni jašu naprijed — jer, ako bi naprijed jahali seizi srpskog kneza, mogao bi im sa prozora neko nešto baciti na glavu, pa i na glavu samoga kneza, a to kajmekanu ne bi bilo milo; on je srpskog kneza pozvao da ga posjeti a ne da mu sa prozora na glavu bacaju tendžere. Avramovi seizi odgovorili su da bi na sve što bi na njih ili na kneza palo gađali iz pušaka u prozore jer zašto se nose sa tim puškama nego da kneza čuvaju. Svađali su se — jedni drugima govorili da su konji pod njima pametniji od njih. U svađu se umiješao onaj mali kajmekanov seiz sa dugom puškom, podviknuo je kao da je iz puške opalio:

— Ja imam rđavu narav, svak je zna; nemojte da se ja naljutim. To vam velim a više ništa. Ko me ne

posluša — Srbin bio, Turčin bio, zapamtiće moju narav! Ovako ćemo kroz Pazar: srpski knez u sredini, oko njega svi mi zajedno. Hoću tako, dok me nije spopala moja narav pa da okrenem naopako.

Avramu nije bilo stalo kako će ga kroz Pazar pratiti seizi. Udjenuo se u sokak koji je sa juga uvodio u grad i jahao ka bašči usred koje je, opasan avlijom, bio kajmekanov konak. Nije mogao da mu priđe na glavnu kapiju, jer je prostor ispred nje bio zakrčen svjetinom; bježao je taj svijet iz Ugarske, ispred austrijske vojske, i — tražeći glavi spas, stigao do Pazara. Zbog toga su srpskog kneza odveli na malu sporednu kapiju s druge strane konaka, pred kojom je stajao neki grdno krupan čovjek s puškom o ramenu i volujskom žilom u ruci, gotov da tom žilom udari svakog iz one svjetine ako navali na kapiju. Nije požurio da je otključa — stao je da priča kako je i sam bio u Ugarskoj i zapamtio da tamo duvaju jaki vjetrovi, da mu još i danas duvaju kroz kosti.

— Gospodin srpski knez nije došao da mu ti pričaš kako ti kroz kosti duvaju vjetrovi, Huseine, gospodina srpskog kneza čeka kajmekan — podviknuo je onaj mali kajmekanov seiz sa dugom puškom i zlom hujom. Rekao mu je da otvori kapiju, dok se on nije naljutio.

— Omerice. Omerice, da nije ovoga gospodina, naučio bih ja tebe kako se sa mnom govori — veli mu, udijevajući ključ u bravu, stražar. — Tebe ne bih nikad pustio, Omerice, kroz ovu kapiju da pred njom čekaš dan i noć, a toga ću gospodina pustiti i javiti kajmekanu da je došao, nek mi taj gospodin oprosti što je čekao; nijesam ja za to kriv, Omerice, nego ti. Omerice, zapamtićeš ti mene; znaš li ti šta je makovo zrno — od makova zrna bićeš manji. I sad bi bio, da nije ovoga gospodina.

Potrajalo je dugo dok su se odozgo, sa visoka konaka, niza stube začuli kajmekanovi koraci — rijetki, teški, tromi, kako obično i silaze starci niz stepenice. Na te korake seizi su stali mirno, gotovo nijesu ni disali — tako da su se sada, kad kajmekan dolazi, čuli samo konji kako kopitama češu o kaldrmu.

Kajmekan je bio star čovjek. Visok i stasa, uprkos godinama, prava. Bacio je pogled na kneževe seize ne krijući čuđenje što ih je toliko a zatim digao ruku na čelo — i time na način kojim se odaje čast visokom gostu, pozdravio Avrama. Dugo su stiskali ruke jedan drugom i pitali se za zdravlje, do čega je — moglo se to vidjeti s njihovih lica, njima starcima mnogo stalo; bili su u onim godinama kad se, prije svega, misli na prolaznost svijeta i na put sa kojeg se ne vraća... Rekli su obojica da su dobro, ali da su tu i godine.

— Nas dvojica smo se još jednom vidjeli, ne znam gdje je to bilo, zaboravio sam — veli kajmekan knezu.

— Dvaput smo se vidjeli — veli njemu knez.

U tome su, nemalo zadihani, izašli uza stube. Jedan je seiz otvorio vrata od odaje i kajmekan, po svome turskom običaju a u znak uvaženja, još jednom pozdravio gosta. Sjeli su zatim na sećiju prekrivenu zelenom čohom i, što je također običaj kod Turaka, kajmekan ćutao i gledao preda se dajući gostu vremena da se odmori. A zatim će:

— Obavijestili su me moji ljudi, kneže, da si u Sopoćanima. Pa, kad nijesi daleko, pozvao sam te da mi dođeš. Ne pitaš za razlog.

— Čekam, kajmekane, da mi ga sam kažeš.

— Pogledaj kroz prozor i razlog će ti se sam kazati.

— Vidio sam onaj svijet — veli Avram.

— Onaj svijet bježi iz Ugarske. Bježi ispred austrijske vojske. Nije stigao ni da se okrene na ono što je ostavio: na kuću, na zemlju, na dućan, na groblje svojih djedova i pradjedova; pominjem groblje djedova i pradjedova zato što i moj djed leži u Budimu. Leži — oprosti što te neću zvati kneže, nego imenom a i ti mene zovi imenom — leži, Avrame, na desnoj strani Dunava a odmah ispod tvrđave. Ima tu jedno poljce ravno kao dlan. Na tome poljcu bila je džamija. Do džamije bio je hamam. A do njih oboje groblje; tu, u tom groblju, leži moj djed. Počeo sam, Avrame, da ti pričam o djedu a nijesam to htio i neću dugo. Umro je istoga dana kad i paša na Budimu, Kara Mustafa-paša. Kara Mustafa-paša bio je rođak uzvišenog vezira Melek-paše i patrijarha pećke patrijaršije Makarija; neka im je mir dušama, neka ih prati milost božja, amin. Jednoga dana, Avrame, u tvrđavi se zapalio barut i srušio joj zidove u Dunav. Pali su i na onu džamiju što sam ti je pomenuo pa i nju srušili. Kara Mustafa-paši je odmah zatim došao iz Stambola Tatarin. Poljubio pašu u ruku i predao mu dževahir kutiju u kojoj se čuvaju dragulji. A kad takvu kutiju sultan nekom pošalje, bojati se je. Neki su od straha umirali prije nego što bi je i otvorili. Kara Mustafa-paša nije umro od straha, otvorio je kutiju i u njoj mu se ukazao svilen gajtan. Svilen zato što je dar od cara jednome paši, dar od cara da se o taj gajtan objesi zato što je skrivio caru i carevini: krivica, Avrame, ovoga paše o kojem ti pričam bila je u tome što je dozvolio da se u Budimu sruši tvrđava. Pomolio se bogu za dušu, stavio gajtan oko grla i preselio se sa ovoga na drugi, na istiniti svijet. Tako je svoj časni život završio od svakoga slavljeni paša Kara Mustafa, čuvar Budima. Istoga dana kad se on, izvršavajući carsku kaznu, svojom rukom i onim gajtanom zadavio, u Budimu su zadavili, uz mnoge druge oficire,

i moga pradjeda. Kamenovi na njihovim grobovima još stoje, ali dugo neće — Mađari će ih oboriti i po turskom groblju napasati krave.

Na ovu priču koju ti ispričah naveli su me, Avrame, oni jadnici dolje na sokaku koji su pobjegli iz tog istog Budima i tamo ostavili groblja svojih predaka; a čovjeku je najžalije kad groblje ostavlja... Čuj ovo: tvoji zetovi su se, Avrame, odmetnuli od cara. Od carevine. Digli su se na cara i carevinu; oni, Avrame, računaju da će ovdje u Pazaru, isto kao oni u Budimu, po našim grobovima napasati stoku i slušati kako čobanče s kamena na turskom grobu u sviralu svira. Avrame, tvoji zetovi bune svijet protiv nas Turaka; oni hoće da turskoga cara zamijene austrijskim; oni misle da carevi vise o čiviji pa mogu jednoga sa čivije a drugoga na čiviju. Šta je to, Avrame, s tvojim zetovima i tvojim Srbima?

Činilo se da je kajmekan, od svega što je imao, rekao samo jedan dio — samo ono što mu je, još mirnu i prema gostu uviđavnu, samo došlo na jezik. Avram je dugo ćutao poslije njegovih riječi kao da njemu nijesu ni upućene, a već kad jesu, pitao se je li ili nije dužan da odgovara na pitanja šta rade Srbi a da i on ne upita kajmekana šta rade Turci; odgovorio mu je da ne zna šta rade Srbi, da ne zna šta rade Turci — da danas niko ništa ne zna, ni sami carevi što se pod Bečom biju, ili već pod Budimom, ili već pod Beogradom, ili i bliže; veli da poodavno njega niko ne sluša i ni za šta ne pita, a zetovi najmanje.

— Pukla je vojna, kajmekane — veli mirno, neporecivo. — Svijet se uznemirio; ne možeš ga u kuću staviti koliko možeš li vjetar u kapu, kajmekane. Pitao si me šta je sa Srbima; ja ti ne umijem odgovoriti ako nije odgovor ovo što sam reko.

— Nije — veli kajmekan.

— Ja drugi nemam — veli knez.

Ćutali su opet.

Kajmekanu su, u toj kratkoj a mučnoj ćutnji, prolazile misli kroz glavu kako se Srbi ne daju primiriti ni pravdom, ni zakonom, ni milošću sultanovom; kad kliču da živi sultan, oni ne misle na sultana ni na to da živi nego na svoje crkve, na svece, na slave i na to kako će se što prije oženiti; niko se na svijetu, mislio je, ne ženi toliko koliko Srbi niti iko ima dokona vremena da se ženi i djecu rađa koliko Srbi. Žive dugo i ne umiju da umru: dok Turčin proživi jedan život, Srbin proživi dva i tri i opet neće da umre, kaže da se tek rodio. Oni kao da vjeruju da poslije groba nema ništa i zato neće u grob; odu za stadima i po livadama skaču kao djeca koja još nijesu ni gaće obukla. Sjednu pod dub i pričaju o kraljevima i carevima da ne zaborave da su ih imali, i prije gore nad njima umre dub nego oni; njima je sudbina propisala kad će se roditi, ali je zaboravila da im propiše i kad će umrijeti. To i tome slično izređao je u sebi kajmekan, žmureći i glavu držeći među rukama. A zatim je progovorio, veli:

— Hoću da ti kažem ovo, Avrame, i hoću da mi vjeruješ da nijesam Turčin, a hvala bogu što jesam, jer sam sin naroda koji nikad nije bio ničiji rob i koji je sve što ima dobio na sablji na bojnom polju, ja bih najvolio da sam Srbin, najvolio bih da sam Srbin jer bih bio bezbrižan; nama Turcima bog je dosudio da mladi umiremo jer umiremo na bojnom polju. Najgore što mlada čovjeka može da stigne jeste kad mu iz očiju pobjegne nebo, plavetnilo nebesko i zraka sunčana, a nas to stiže izbodene sabljom. Ja nikako ne bih rekao da ste vi Srbi nesrećni što ste izgubili na Kosovu a mi Turci dobili, jer što se na maču dobije, to ostaje

da na maču i visi. A mač nije siguran klin. To vi sami znate, zato o Kosovu i pjevate. A mi ne pjevamo. I vi i mi na Kosovo gledamo kroz krv a ja velim nepovratila se ta krv. Hoću ovo da ti kažem, Avrame: kad sam mlad bio, pitao sam jednog hodžu šta je, od svega na svijetu, najbolje. Odgovorio mi je da je najbolje gledati u nebo kad se zora stvara... Onaj ko mlad umre neće gledati kako se u zoru nebesa rasklapaju, kako ih božja ruka otvara nad nama ljudima da nas od mrak izbvi. A mi Turci ginemo, mi kratko gledamo u nebesa, ona ostaju da u njih gledate vi Srbi. Onaj hodža je rekao, a i ja velim: srećan je onaj ko u nebesa gleda... Od svih mojih predaka, ja znam gdje su grobovi samo dvojice, sjutra se ni za moj neće znati — biće negdje u Aziji, u Africi, u Evropi. Vi Srbi znate za svoje grobove jer vi umirete kod svojih kuća; vas je sultan obdario milošću da za nas Turke ne ratujete i ne ginete nego da svoja stada čuvate, vi ste jedan narod srećan.

Avram nije htio da mu na to odgovori, iako je znao da nije tako.

Kajmekan je nastavio:

— Da se, Avrame, vratim tvojim zetovima. I jednoj djevojci. Vidio sam jednu vašu siromašnu djevojku. Živjela je u kolibi do plota, čini mi se do pola otkrivenoj. U toj kolibi pjevala je kao da je u saraju koji zlatnim vratima zatvara. Hoću ovo da ti kažem, Avrame: i tu siroticu djevojku, i sve vaše djevojke, i sve vaše momke, po naređenju sultanovom, otpratićemo u Karakazan, gdje će ih jedni prodavati a drugi kupovati ako se tvoji zetovi ne vrate kućama. Pozvao sam te da ti to kažem. A ti znaš da se u Karakazanu ne pjeva; neće tamo pjevati ona djevojka — pun je, taj Karakazan, suza.

Poslije ovih, kao iz fermana pročitanih riječi, kajmekan je čekao da čuje odgovor.

Nije ga dočekao. Jer bila je to prijetnja na koju Avram nije htio da odgovori.

Činilo se da više nemaju šta da kažu jedan drugom; onaj što je ipak imao još nešto bio je kajmekan: ustao je, otvorio nekakva neprimjetna vrata u ćošku odaje i tamo nekom nešto naredio. A zatim, otvorivši glavna vrata, rekao seizu da unese kafu. Vratio se i sjeo na sećiju.

— Popićemo kafu — veli Avramu. U glasu je imao nešto od onoga što imaju domaćini kad časte gosta; kao da mu je bilo isuviše drago što će sa gostom da popije kafu.

Avram je znao da Turci hoće dati gorku kafu onome kome će od njih biti gorko, a slatku kad će mu od njih biti slatko; pitao se u sebi kojom će ga od te dvije kafe počastiti kajmekan. I upravo kad je seiz otvorio vrata i unio kafu, otvorila su se i ona mala u ćošku i otud, nečije snažne ruke, ubacile u odaju nekakvog čovjeka, ili nešto što je moglo na čovjeka samo da liči.

— To je taj...! — veli, preko kafe, kajmekan; ostalo je prepustio Avramu da sam vidi ko je taj...

Čovjek je jedva uspijevao da se održi na nogama. Bio je u izgužvanom odijelu, gologlav i bos — i, vidjelo se to po modricama, mnogo izbijen volujskom žilom. Poslije mraka, iz kojeg je izbačen, on — na jarkoj svjetlosti sunca koje je grijalo u prozore, nije ništa vidio, sljepilo sa očiju skidao je trljanjem očnih kapaka i sljepoočnica; sjaj sunca ugledao je kao još dobro neprovidno jutro u koje je ušao iz noćne tame.

— To je taj... — ponovio je kajmekan — i, promijenivši svoje držanje prema Avramu, dodao: — Gospodine boljarski kneže, to je čovjek kojeg ti poznaješ. Bio je malo drukčiji one noći kad ste sjedjeli u hanu kod

Jaruta, gospodin katolički pop izgledao je tada mlađi; nijesam naredio seizima da ga toliko izmijene, polovinu od toga što se na njemu vidi učinili su po svojoj volji a ne po mojoj. Ne mogu se pohvaliti da me moji seizi slušaju kad se radi o ovakvim ljudima; ja, gospodine kneže, nijesam za to da se špijuni ovoliko biju, bolje je da se ubiju. Ako se pop napravi špijunom, ili špijun popom, kao što se ovaj napravio da u svome poslu protiv nas Turaka bolje uspije, ja ne znam koliki je time kod boga grijeh učinio ali znam šta je kod nas Turaka zaradio: mnogo više od toga što se na njemu vidi. Gospodine kneže, pogledaj ga, vas dvojica se poznajete, to je onaj isti iz hana sa kojim si proveo noć, isti je ali drukčiji jer su ga mnogo predrugojačili.

Gledali su ga obojica. Bio je jadan. Ništa od odijela u kojem ga je Avram vidio u hanu nije bilo na njemu, obukli su ga u pocijepano ili njegovo pocijepali bijući ga; bijući ga, oni su mu i pamet istjerali i bilo je nemoguće zamisliti da je prije četiri dana taj isti čovjek umio da priča onu čudnu priču o žalbi veziru ispisanoj na živoj ljudskoj koži.

Kajmekan je nastavio, veli:

— Imam dobrih Srba. Pokazuju mi špijune.

— I handžija kod Jaruta...? — neodlučno je upitao Avram. A zatim će: — Velik ste zulum učinili ovome čovjeku.

— Sve je na zemlji zulum, Avrame; ovaj svijet što pišti pod mojim konakom od zuluma je pobjegao preko sto voda. Od nasilja, Avrame. A špijuna izbiti nije nasilje nego kazna za grijeh koji i bog i ljudi mrze a zakon kažnjava. Nemoj da se začudiš ako jednog dana u ovoj mojoj isto odaji, u ovom istom stanju u kojem gledaš ovoga čovjeka, vidiš svoje zetove; zbog tvojih zetova sam ti ga i pokazao, da znaš šta čeka odmetnike. Zato

ih, Avrame, vrati kućama: nek su kod svojih žena i djece a ne kod mene.

— Ja sam ti, gospodine kajmekane, na to već jednom odgovorio.

— Hoću drugi odgovor.

— Nemam ga.

13.

— Velite da ptice ulijeću kroz krov u crkvu. Neka ulijeću. Kad je bogoslužnje, one izlete.

Avram je u Sopoćane stigao u sami mrak. Seizi su, pomažući mu da sjaše s konja, vidjeli da je umoran a kaluđeri da je zabrinut i zle volje. Nije u crkvu ušao, nije večerao, legao je rano — kako bi sjutradan, čim svane, pošao u Boljare.

Još po rosi nije bilo ogrijalo sunce a putnici su već daleko za sobom ostavili manastir, i još dalje Pazar: oboje je ostalo u dolini Raške kao u bunaru — kao u nekoj drugoj zemlji drukčijoj od visoke Pešteri, preko koje je pucao beskrajni vidik, i videla se tamna široka gora Jarut. Avram nije htio kroz goru Jarut, htio je da zaobiđe odvratni han pod njom i odvratnog handžiju Stefana, za kojeg je iz riječi kajmekanovih razumio da je turski špijun; okrenuo je drugim i dužim putem, kroz sela koja nije odavno vidio i već im i imena zaboravio. Nišanio je prstom u nekakvo naselje kad mu se crno i za zemlju prikrpljeno istakne pred oči, i pitao kako se zove; neka od tih imena ponavljao je dugo u sebi i tumačio šta bi mogla da znače; nije znao šta znači ime Đerekari, do da je u tome selu kralj Dragutin gajio sokolove, da je blizu dvjesta godina poslije smrti Dragutinove vojvoda Parapko odnio caru Muratu Drugom u Jedrene, kad se ženio kćerkom Đurađa Brankovića Marom, uz druge darove i sokolove iz Đerekara. Gledao je rasturene, od pruća i zemlje načinjene staje — i nikako

mu nije išlo u glavu da su nekad, nad tim takvim Đerekarima, uz ostale letjele i ptice lovice sokolovi!

Ostavio je za sobom Đerekare — ne odgonetnuvši šta znači to ime a računajući da je grčko i da bi moglo da znači sokolovi, ili sokolari.

Sa imenom Bačevine nije imao muke, jer je jedno takvo ime imao i u Boljarima i znao šta znači. Ugledao je te Bačevine još izdaleka. Vidio je kako se po poljima bijele stada, ali nije vidio i crkvu jer su je, malu i crnu od starosti, natkrivale grane isto tako starih dubova: ta drvena družina stabala govorila je putniku da nešto dolje pod njima jeste: crkva, crkvište, grobište, ili gubilište... Upravio je konja ka njima — još pod njima ne videći crkvu, vidio je samo nekakav silan svijet i ne znajući sve svetkovine u godini, pitao se koji je to danas svetac. I tek kad se primakao toj svjetini, vidio je da danas nije nikakav svetac — jer ništa svetačko i bogomoljačko nije vidio, do razjarene, do zbunjene, do uplašene ljude; vidio je da im neko nešto strašno govori i oni to odbijali, ili primali, ili se svađali.

Nije htio da uđe u taj svijet. Sjahao je s konja s druge strane crkve, sjeo pod dub i slušao šta tamo onaj govori. Pozivao je na bunu protiv Turaka. Pominjao je svece, koji ih također pozivaju na bunu protiv Turaka; pominjao je grobove njihovih predaka, koji ih također pozivaju na bunu protiv Turaka. I što je duže govorio, sve se više raspaljivao i sve mu, u vatri, jedna riječ preskakala drugu i trčala na jezik; veli im: — „Jesmo li se nagledali svojih žena i danju i noću? Braćo, jesmo. Jesmo li se naljuljali naše djece i danju i noću? Braćo, jesmo. Možemo li ostaviti časkom žene i djecu i otići da se pobijemo sa Turcima? Braćo, možemo: bili smo se među sobom i koljem i ćuskijama i sjekirama pa se možemo pobiti i sa Turcima i koljem i ćuskijama i puška-

ma koje nam, braćo, Austrijanci prebacuju lađama preko Dunava, sve po noći, sve u naše ruke. Izvadimo noge iz pepela i haj'mo na Turke; ko ne htio raskopajte mu ognjište. Ko ne htio iz kuće, otkrijte mu kuću. Ubijte mu paščе, nek mu je kuća mrtva bez paščeta. Nek mu konj ne rže, nek mu pijetao ne pjeva, nek nema sunca ni mjeseca nad njegovom kućom. Braćo, ja nijesam došao iz naše srpske čete da vama ovdje u Bačevinama riječima natrunim oči, no da vam ih otvorim da progledate; braćo, odavno smo slijepi. Ovaj svijet za nas Turčin gleda! A mi sebi u pojas. Od Kosova je, braćo, tako; od Kosova na kojem su naši stari od jednoga Turčina gradili dvojicu i komade im u Sitnicu bacali. Braćo...!"

Govorio je dugo, vozio ih po bojnim poljima da ih napoji slavom starih srpskih junaka; skidao je kapu i klanjao se sjenima starih junaka. Raskopčavao je puca niz prsa da se rashladi, i kašljao; kad više nije imao šta da kaže, okrenuo se popu pokraj sebe i rekao mu da zapiše one koji se prijave da će sa njim u srpsku četu i borbu protiv Turaka, a i one koji se ne prijave, nek se zna gdje je ko. Pop je izvadio hartiju i čekao, ali niko nije digao ruku. Niti išta rekao. Bili su mislima kod nekakvih svojih stvari; oni govornika kao da nijesu ni čuli, niti im trebalo to što govori jer im nije ništa davao nego od njih tražio, a na kraju i imena koja su krili od Turaka, našli su sada da je dobro sakriti ih i od Srba. Gledali su kako pop praznu hartiju vraća u džep i kako govornik silazi s kamena sa kojeg je govorio; bilo im je to kao da im je nekakav čovjek ušao u kuću, popričao nešto — i nek ide.

Odmah za prvim, na onaj kamen popeo se drugi govornik. Digli su oči da ga vide, ali nijesu i uši otvorili da ga čuju: gunđali su, šuškali odjećom, kopkali obućom travke, jedan drugom govorili u četiri oka, povjerljivo a da ipak i drugi čuju:

— To ja tebi velim a ti kome hoćeš...., zborio sam ja sa pametnijima i od tebe i od mene, i znaj da je najbolje biti sa svojom ženom i svojom djecom. Dok nam djeca na suncu griju zadnjice, dobro nam je; dok im majke po plotovima razgrću pelene, dobro nam je; dok nam pijetao pjeva ispred kuće i na onoj crkvi zvoni zvono, dobro nam je, a brani li ti Turčin da ti žena po plotovima razgrće pelene? — ne brani, brate; brani li ti da imaš desetoro djece ako ti je malo petoro? — ne brani, brate; brani ti da pomažeš Austrijance, i traži da mirno kod kuće sjediš i djecu gledaš, da legneš u postelju kad hoćeš i izjutra ustaneš kad hoćeš i sve je to, brate, od Turčina lijepo.

To veli jedan u četiri oka. A drugi će njemu:

— Ja sam Turčina u mom vijeku vidio samo sedam-osam puta; toliko sam puta i sašao na pazar i vidio Turčina. Mogu da više nikad ne sađem i ne vidim ga; neću plakati ni ja za njim ni on za mnom.

— On, taj Turčin — pričao mi je ovo što ćeš čuti jedan čovjek — ima tri noge i stoji na tri strane svijeta. A mi Srbi na čemu stojimo....? — ni na čemu! Nemamo ni svoj kamen pod nogama, i kamen je turski! Taj mi je čovjek pričao da on, Turčin, ima najveću zemlju na svijetu: iz njegove zemlje sunce izađe te pređe preko neba i opet u njegovu zemlju uđe. I sunce je njegovo, i nebo je njegovo, i zemlja pod nebom je njegova. Primao mi je ona čovjek da Turčin na svojoj zemlji ima pedeset naroda i svi služe turskog cara. Slušaju šta im on kaže i dobro je i njima i caru. Rekao sama onome čovjeku da bih ja slušao samo svoga cara, a kad svoga nemam, neću ni tuđega. On ode kad to ču, ode od mene da ga i ne vidjeh.

Drugi će:

— Veliš da si sedam puta vidio Turčina.

— Sedam puta. Kad sam odlazio na pazar.

— A ja nijedanput. Ne znam kakav izgleda Turčin.

Govornik je stajao na kamenu i pripremao se da počne. Bio je to neki rastom malen čovek, vidjeli su ga samo oni što su stajali pred njim. Nijesu ga poznavali; dolazili su tih dana u Bačevine i kroz njih prolazili mnogi koje nijesu poznavali.

— Da vam kažem... — počeo je onaj mali. — Bila jedna mlada udovica. Sjedjela uz ognjište i raširila krake da se grije. Pa će sebi: „Grij se, Miko, nema niko, osim Marko i Marinko; Marko ti je svoj, Marinka se ne boj."

Nasmijali su se njegovoj priči. Žalili Marka i Marinka.

Govornik je nastavio:

— Meni je ime Marinko, ali ja nijesam onaj Marinko od kojeg se ne boji udovica Mika, ja sam Marinko iz Mioča, sin Todorov. Ušao sam u srpsku četu a Todor je ostao kod kuće. Dobro sam i zdravo, kako ste vi?

— Što je pijetao rekao: ka-ko-ko! — odgovorio je neko.

— Pope, — veli Marinko — izvadi hartiju i zapisuj, nemoj koga da preskočiš. Počni od vrha hartije da ti svi stanu.

A zatim je nastavio:

— Braćo, sa mnom nema šale. Čujte šta vam kažem, nemojte na ušima da sjedite no slušajte.

Taj mali Marinko nije počeo sa starim srpskim kraljevima ni sa crkvama i svecima — on je počeo sa ovcama; veli im:

— Kod Turaka ima mnogo ovaca. A ja volim pljačku; ništa mi na svijetu nema od nje milije, gdje ima pljačke, mene tamo same noge nose. A vama velim ovo: ko se od vas nije rodio za pljačku, bolje mu je da se

nije ni rodio. Toga pop neće zapisati, taj neka sjedi kod kuće i poji paščad.

Rekao im je da su turske ovce na paši po planinama a noću u torovima i da ništa nije lakše nego čobane otjerati a ovce sebi dotjerati. Svaki će od njih imati triput više ovaca. I triput više krava. I triput više volova. Nek se Bačevine zabijele od bijele ovčije vune kao zimi kad po njima snijeg padne, nek riču krave i buču volovi, nek se zemlja od njih prolomi.

Nastavio je:

— Neću da se svađate oko stoke, neću da jedan vuče za rog a drugi za rep, to da vam odmah kažem da znate. Nek se sve dotjera pred ovu crkvu i pred licem božjim izdijeli jednako, ni rog kome više ni rog kome manje. Neću nikome da je krivo a neće to ni bog. Ja ću vas voditi, ja ću prvi torove otvarati; nije jedan turski tor koji je moja ruka otvorila; otvorim ih i izjavim ovce kao da ih je sam bog poklonio meni Srbinu. Da vam kažem još ovo: bos ne može sa mnom na turske torove, bosa neće pop zapisati, može samo obuven i nek mu je obuća tvrda jer je daleko.

— Lako je za obuću. No nije za glavu, može se poginuti — čuo se neko. Složili su se sa tim čovjekom da se može poginuti; hoće Turci ubiti.

— Kako je ime tebi što pominješ glavu? Pomoli se, ne vidim te — veli, podviknuvši, govornik.

— Ne vidim ni ja tebe. A ime mi je kao i tvoje Marinko.

— Sad ću kod ovoga popa promijeniti ime da se ne zovem kao ti — veli Marinko Marinku. — Ne dam ti sa nama kad se bojiš za glavu! Ostani u Bačevinama da im se muško sjeme ne utre. Predi sa ženama kudjelju. Pleti djeci čarape. Hoćeš i svoju glavu da sačuvaš i turske ovce da dotjeraš! Marinko, čuj: ako se za nama dovu-

češ, sama će mi ruka poletjeti za ovaj nož za pojasom podigni se, Marinko, da ga vidiš.

— Nije mi do glave nego do nogu, bos sam — popravio se Marinko.

— Tebi ne dam sa nama ni da si obuven.

— Dosad me selo nije od sebe odbacivalo — veli Marinko. — Ni kad sam bos ni kad sam obuven.

— Imamo opanaka — viknuo je neko. — Imamo ih neki i po troje pa ćemo mu jedne dati, lako je za opanke; nek ga pop zapiše.

Sve je ovo čuo boljarski knez Avram. Kad su stali da kazuju imena i pop da ih zapisuje, ustao je i udjenuo se u taj svijet — koji se, iznenađen, pojavom kneza, razmakao u stranu da mu put otvori. Nije im bilo drago što se najednom, iznenada, obreo među njima: ako im pokvari to što su naumili, nije ni Srbin ni knez — i ko je Srbin neće ga slušati nego Marinka; klicali su Marinku da je junak i da će svi oni sa Marinkom. Bilo im je kao da im je samo strašilo upalo u sladak san i probudilo ih.

Prvi mu je prišao pop. Gledao ga je gore na konju, treptao očima i koliko zbunjeno toliko i radosno uzviknuo:

— Ne znam koga vidim: ili župana Stefana Nemanju ili boljarskog kneza Avrama; oče koji si na nebesima, pomiluj nas! Igralo mi je jutros oko i kazalo da ću se obradovati; ne umijem od radosti ni da ti kažem dobro došao u Bačevine. Nema nikog da me pridrži, hoću od radosti da padnem, dobro došao i sreću nam donio.

— Dobro našao — odgovorio je Avram. — Ti si Balša — sve više vjerujući da je tome popu ime Balša, veli Avram.

— Ja sam pop Balša. Ja sam onaj što sam bio rob pa postao pop. Sjećaš li se kad si me u Stambolu kupio

od Turaka; davno je to bilo nijesi tada bio knez ni ja pop nego rob.

— Ti si Balša Balšić — sve bolje se prisjećajući, veli mu Avram.

— Taman sam taj: pop Balša Balšić. Rodom iz pitomog sela Laza kraj Lima. U Lazu sam, kao Adam u Edenu, pojeo jabuku grijeha i bog me predao u ropstvo Turcima; hvala bogu što me predao u ropstvu Turcima — da nijesam bio rob, ne bih danas bio pop. Služim u ovoj crkvi u Bačevinama. Crkva malena. Ja malen. A ime mi veliko Balša Balšić, pa se tome ljudi nasmiju, a nasmijem se i ja sam.

Nije dao Avramu da nastavi put u Boljare, zamolio ga je da kod njega prenoći, pogledao u sunce i rekao da ni ptica do noći ne bi stigla da odleti u Boljare a kamoli putnik koji putem gazi; nek ostane da vidi Bačevine i crkvu u njima, u kojoj on, Balša Balšić, služi.

Avram je volio male, stare, crkve po planinskim selima, one što ih nijesu gradili kraljevi nego seljaci; volio je popove koji u njima služe — držao je da su im i duše kao i crkve male i stare.

Crkva u Bačevinama bila je od lučeva drveta. Od duga vremena dotrajala. Boje kao i zemlja oko nje. Ima zvono ali nema zvonika. Ima šiljak na vrhu krova, ali na šiljku nema krsta. Činilo se da sanja nekakav svoj san kad je bila mlada i u njoj mladi sveci, kad je mirisala borovinom a sveci bojom; bila se boja izbrisala, bili su sveci ostarjeli, bili su od premnogo godina, dremljivi. Star i sam, Avram je zapalio svijeće, pomolio se bogu i ostavio crkvi dar.

— Sirotica je velika ova naša crkva, neka bog i sveci vide tvoj dar, hvala ti — veli mu pop i nastavlja da današnji Srbi ne prilažu crkvi kao što su prilagali stari, da su se seljaci ištetili i da im nije stalo do crkve ne-

go do ovaca i torova i da njega, svoga popa, ne slušaju a ne sluša ni on njih i zato je crkva otkrivena i sveci kisnu.

Odveo je zatim Avrama u svoj konak i bio srećan što mu je gost, niko drugi nego srpski knez — boljarski knez Avram, poznanik iz vremena kad su obojica bili mladi ljudi — kad Avram nije bio knez a ni on pop. Za večeru mu je prinio hljeba, mesa, sira i rakije i molio ga da jede i pije i u njegovo zdravlje ispijao rakiju iz testije gotovo do dna. Puno je uz tu večeru pop pio i nije ostavio ni crkve ni oltara, ne kneza ni vladara, u čiju slavu nije ispio i brzo se opio; činilo se da nikad trijezan nije ni bio. Uz grgor rakije niz grlo uzviknuo je:

— Tako mi boga, vratiće nam se veliki župan Nemanja, tako mi boga, počećemo da živimo od Mirotočivoga, pa preko Prvovjenčanoga, pa preko kralja Uroša, pa preko svetoga kralja Milutina, pa preko svetoga kralja Dečanskog; ne mogu da se ne zaplačem za Stefanom Dečanskim: otac njegov sveti kralj Milutin oslijepio ga je da ne gleda ovaj svijet; a sin njegov car Dušan zatvorio ga u tamnicu da slijep umre; molim se bogu da iznova stvori ovaj svijet i da mi Srbi iznova počnemo da živimo i da otac ne prži oči sinu ni sin oca baca u tamnicu; kad se sjetim Stefana Dečanskog, zaplačem se — on je bio sljep a ja bio rob; molim ti se, bože, stvori nas iznova i ne daj nam ropstvo i sljepilo.

Rekli su popu da je pijan, da je noćas među njima knez — i neka ga ne zaglušuje pričom o kraljevima i ne plače za slijepim Stefanom nego neka gleda svoju crkvu, pomenuli su mu krov kroz koji vrapci ulijeću i travuljinu oko crkve u kojoj se mačke mace i kučke kuce. Odgovorio im je:

— Velite da ptice ulijeću kroz krov u crkvu. Neka ulijeću. Kad je bogosluženje, one izlete. A tih mačaka i

kučaka, i te mačadi i kučadi neka oko crkve jer i njih je bog stvorio kao i nas ljude i rekao im živite: sve je to od boga i neka ih nek žive oko crkve. Od boga je i mula Adem iz Laza; eto gdje se sjetih mrtvoga mula Adema, neka mu je laka zemlja. Što sam nekad bio rob, neka je hvala mula Ademu, a što sam danas pop, neka je hvala knezu Avramu.

Taj mula Adem iz župskog sela Laza kod Lima, iz kojeg je rodom bio i pop Balša Balšić, imao je u vrtu jabuku. Bilo je to jedno veliko stablo sa rodom kakav se nije pamtio u Lazu. Sjeme te jabuke donio je neko od predaka mula Ademovih i koliko zbog srećne ruke koja je to sjeme zabola u zemlju toliko i zbog rodne zemlje stablo je izraslo i razgranalo se. Kad je mula Adem bio još momak, ta jabuka je počela da rađa: ovijala se i lomila od ploda, i djecu mamila da je potkradaju: bila je za njih zabranjena jabuka Adamova a mula Adem njen čuvar; tjerao je djecu od nje, bacao se za njima kamenicama i lomio štapove o njihove stražnjice.

Jednom — kad su već bili ostarjeli i on i jabuka, pošlo mu je za rukom da od sve djece uhvati jedno — Balšu Balšića. Izbio ga je dobro šipkom i uši mu isteglio a zatim ga izveo na drum i predao nekakvoj karavani koja je išla u Stambol, uz molbu da ga karavandžija što dalje odvede od Laza i njegove jabuke — da se ne umije natrag povratiti i nikad više Laza ne vidi. Odveli su ga mnogo dalje nego što je mula Adem tražio — čak u Stambol, i uz drugo što su prodavali, prodali i Balšu.

— Da nijesam bio rob, ne bih danas bio pop — s testijom rakije na ustima ponovio je Balša Balšić i poželio laku zemlju mula Ademu što ga je predao karavani da ga odvede u nepovrat.

Vratio ga je Avram. Prisjećao se sada toga, a čega nije mogao, pomagao mu Balša. Bilo je to davno, bio je

Avram mlad momak, nije bio još postao knezom, kad su se dva prijatelja, dva momka — on i neki Jus-beg iz Akova, dogovorili da odu u Stambol, niz bog čega drugog do da vide Stambol.

Jednoga dana otišli su na Topkapi čaršiju gdje su se, kako su čuli, prodavali robovi. Nijesu bili mušterije nego htjeli, uz sve ostalo što su vidjeli u Stambolu, da vide još i to kako se prodaju robovi, znali su kako se stoka prodaje ali nijesu kako se prodaju i kupuju ljudi.

Trg robovima na Topkapi čaršiji pripadao je caru. Bila je to velika, debelim zidom opasana poljana sa koje se širio pogled na Bosfor i Crno more; mogli su robovi i ropkinje — ako im je bilo do gledanja, da ta oba mora gledaju i da negdje daleko iza njih zamišljaju svoj kućni prag... Bilo ih je iz raznih zemalja, raznih boja i na razne načine tu sakupljenih — kao što to biva i sa stokom koju trgovci kupuju, otmičari otimaju, hajduci kradu, prijatelji poklanjaju i svi, najzad na nekakve tržnice izgone i prodaju. Prodavao ih je zakupnik carskog trga robovima, onaj koji je na telalovo izvikivanje zakupnine ponudio najvišu cijenu i caru je unaprijed isplatio.

Te godine bio je zakupnik neki Talat-aga, porijeklom Tatarin, ranije trgovac stokom a sad trgovac robljem. Na ramenima je nosio velik, vučjom kožom opšiven ćurak kako bi robovima izgledao strašan, na glavi zmijasto uvijenu čalmu, u ruci dugu brojanicu da se moli bogu, odbrajao je zrno po zrno na njoj, uz svako pominjao boga — i prodavao robove. Stajao je na kapiji i pitao mušterije šta im treba: rob ili ropkinja i upućivao ih na druge kapije gdje su mogli da vide to što traže. Na svim kapijama bili su momci Talat-agini, trgovci kao i on, iznajmljeni da mu pomognu i zarade već prema tome koliko glava prodaju. Mušterije su se gurale

da kroz rešetke na kapiji što bolje vide ono što im treba, da pametno kupe a ne da se prevare i poslije kaju, na prvi pogled, ne zna šta je u „insanu" kao što se ne zna ni šta je u „hajvanu" dok se dobro ne vidi, a prodavci hoće sakriti manu.

Momak je njih dvojicu — mladoga Avrama iz Boljara i mladoga Jus-bega iz Akova, videći da pucaju od mladine, upitao kakve djevojke žele, koje boje i iz koje zemlje: iz Azije, iz Afrike, iz Evrope, bijele crne ili mulatkinje, kojih godina i kojeg rasta — višeg ili manjeg, deblje ili tanje, neka biraju. Rekao im je da će njima mladim momcima, za noćnu zabavu svaka od njih biti dobra, nema nijedne koja nije upravo za njih — za njihovo noćno milovanje. Onima što ih je prodavao za noćno milovanje rekao je da pred momcima zatresu grudima, da zveckaju nakitima, da mrdaju kukovima — i one su to činile koliko god su mogle, pravile su se čengijama iako čengije nijesu bile i najradije bi se zaplakale. One su bile i najskuplje, jer su ih najviše i tražili. Nijesu bile ni tužne ni vesele kad ih mušterija kupi, vratile bi prodavcu ono što je bio na njih navalio da ih bolje proda: lažne dukate i đerdane i iz jedne ruke prelazile u drugu — oslobođene zidova na Topkapi čaršiji ali ne i ropstva.

Njih dvojica su gledali te žene, ni zbog čega drugog nego da se, na jednom mjestu, nagledaju žena iz raznih krajeva; prodavac nije prestajao da ih nudi;

— Ako ste mušterije imamo i boljeg cvijeća; imamo cvijeća od kojeg postelja zamiriše kao da si legao u dženetsku baštu. Ovo je dženet pjevaju u njemu zlatne ptice. Hoćete li po jednu mulatkinju njih najviše kupuju mladi ljudi? Hoćete li Arapku? Ili Grkinju? Ili Ruskinju, one su bijele. Mladi ljudi mnogo traže Mađarice, nijesu starije od šesnaest godina. Daću vam ih za male pare; isplati vam se da za male pare noću uz njih umirete. Hajd' hairli pazar; tako mi boga gubim na Mađaricama.

Nećete, vidi se da vam srce hoće a džep neće, odakle ste pa nemate para; hajd' ne gledajte djevojke kad nemate para.

Odbili su se od te i prišli kapiji iza koje su, na soframa načinjenim od dasaka, sjedele žene. U rukama su držale razna ženska radila da mušteriji pokažu od kakvog su posla i šta umiju. Radile su hitro: šile, prele, plele i sjedjele kao da su kakve hanume koje, uz to umiju da rade, umiju da budu i gospođe. Onome ko ih kupi umjeće da poslužuju staru majku i kuću uređuju, biće mu dobro i majci i kući. Bile su obučene u haljine kakve se nose u krajevima iz kojih su dovedene — pa je, prema tome, mušterija mogao da vidi sve krojeve i boje ženskih haljina iz cijelog carstva; bila je to nekakva karta, nekakva mapa ženskog svjeta u carevini i oko nje koji je najviše i plijenjen, kupovan, prodavan i poklanjan. Topkapi čaršiju bila je njihov uvor, onakav kao što rijeke imaju svoj uvor — onako kao što dželepi volova, ergele konja, buljuci ovaca imaju svoj tor na velikim stočnim pazarima i svojom rasom, svojom bojom dlake, isto ovako kao ove ropkinje svojim haljinama i bojama, pokazuju odakle su, iz kojeg su kraja carevine...

— Bujrum! — ponudili su ih na kapiji pred tržnicom žena, kad nijesu htjeli da kupe djevojke. Mimoišli su i tu kapiju i došli pred onu iza koje su prodavali muškarce. Sam je slučaj htio da se među robovima iza te muške kapije nalazio i Balša Balšić, rob kao i ostali robovi. Bio je nabrao već muževne godine, ali nije bio i porastao — i valjda zbog toga što je bio malen, bila mu je i cijena mala. Avram se odmah dohvatio za džep čim su mu rekli da je taj mali rob Srbin, izvadio pare i kupio Balšu; rekli su mu nek mu je sa srećom — „i june i uže", i predali mu ga.

Nije ga vratio u njegovo selo Laz, jer Balša u Lazu više nije imao nikoga svoga — nije bio živ ni mula Adem koji ga je predao karavani da ga odvede toliko daleko da se ne umije natrag vratiti, niti je njegov vrt trajao ni njegova jabuka, bilo je sve to odavno mrtvo, a živ samo Balša Balšić. Prolazeći kroz Bugarsku, Avram ga je ostavio kod nekog popa da ga poslužuje u kući i crkvi i da se, ako to nekad htjedne, vrati u svoj Laz.

Poslije deset godina provedenih kod popa u Bugarskoj, služeći mu i u kući i u crkvi, Balša se jednoga dana pojavio ne u svome Lazu nego u Bačevinama i rekao da je pop. Odgovorili su mu da crkvu imaju ali popa nemaju i nek im je dobrodošao.

Ovo i ovome slično ispričali su uz večeru i piće domaćin pop Balša i gost knez Avram, prisećajući se te davne zgode koliko ih je pamćenje služilo i piće dozvolilo.

— Hvala Ademu što me dao u ropstvo, hvala Avramu što me izbavio iz ropstva — da nijesam bio rob, ne bih danas bio pop — ponovio je Balša ono što je već bio rekao, i jednako se, u čast gosta, nalijevao rakije. — Nek je crkva otkrivena, nek ulijeću i njih je bog stvorio kao i nas ljude. Počećemo iznova da živimo — Od Mirotočivoga, pa preko Prvovjenčanoga, pa preko moga Stefana bez očiju; nije siromah imao kroz šta ni da suzu pusti; najteže je kad nemaš suze. Plakao bih svu noć za Stefanom, za mučenikom — ...da sjati sja ime tvoje i pridjet carstvo tvoje..., nek ulijeću ptice u crkvu..., jakože i mi opraštamo dolžniku svojemu..., nek si mi došao, Avrame, ...amin! Imaš dobru kćerku, Avrame, ona je gošća kod naših žena pa joj naše žene pričaju, pričaju.

Rekli su mu opet da je pijan, a on odgovorio da nije koliko bi noćas htio da se napije u čast gosta. Veli

da je kod njega sve malo: mala crkva, mali on, a veliko mu samo ime Balša Balšić, i tome se smijao.

— Bolestan sam od sjećanja na samog sebe pa bih se samo smijao ili plakao.

Ono što je istinski plakalo bila je svijeća, gasila se.

14. — *Dobro je od mrtvih što svoja imena ostavljaju živima.*

Po povratku u Boljare Avram je utonuo u onaj silni svijet svojih slugu i sluškinja koji se motao oko torova i stoke, po kolibama i stajama, uvijek nešto nosio ili pred sobom gurao, ili ležao uz pragove i ljese i kunjao. Bilo je to za njega srećno utočište od kajmekama u Pazaru, od katoličkog popa u Jarutu, od govornika Marinka u Bačevinama, htio je da se odmori od svih Srba i svih Turaka i da na njih zaboravi. Legao je na medvjeđe i srneće kože u svojoj sobi i rekao da mu nikog ne puštaju unutra. Kad su mu kazali da se Ilija vratio iz Mileševe, odgovorio je da neće ni njega da vidi — „Neću ni crkvenjaka."

Bilo je navelo k večeri kad se Ilija, visok i tanak, u mantiji do peta, ušuljao između staja i koliba i svojom crnom pojavom rekao: „Evo me...!" Najprije je zagrlio i poljubio Jagliku.

— Sestro,...! — uzviknuo je, obmotavši je svu mantijom. Bili su slični brat i sestra, lica su im bila blijeda i tamna kao da su sa fresaka u crkvi skinuta; on je upravo i bio došao iz crkve Mileševe a ona iz crkve Sopoćana. — Ima li pijavica, sestro? — upitao je kroz osmijeh pun blaženstva za sestru i pijavice, i ne čekajući odgovor, nastavio: — Nijesam se zakaluđerio. Spavam u manastiru. Danju hodim po selima: napunim džepove oraha pa gdje dva kamena nađem, tu orah slomim i po cio dan, sestro, hodim i jedem orahe; idem

uz brdo, i niz brdo, i po ravni i kud god hoću; kako si mi, sestro, božja milosnice?

Nije mu odgovorila, okrenula mu je i drugi obraz da je poljubi.

— Htio bih i oca da poljubim. Smijem li ući kod tvoga i moga oca, milosnice božja, kod kneza boljanskog Avrama? Da me ne istjera i kaže „crkvenjače".

Nije mu odgovorila, veli mu da je smršao, da ga u Mileševu nijesu hranili.

— Ti se, Jaglika, brineš za mene; niko se drugi za mene ne brine, ni kaluđeri, sestro. Ti si najbolje stvorenje na svijetu. U tebi je, sestro, duša svete Marije Kapadokijske, ti ćeš, sestro, u raj. Smijem li, dušo, ući kod srpskog kneza, kod našeg oca, dušo rajska, Avrama?

Ušao mu je tiho, na vrhovima prstiju, i ostao nasred sobe.

— Ja sam — rekao je glasom uplašena djeteta. Ono ka čemu su mu oči molećivo išle bila je ruka Avramova da je poljubi; veli: — Oče, daj . . .

Avram je pomislio da mu ne daje mnogo time što mu je pružio ruku da je poljubi, bio se raznježio prema Iliji — bio se pokajao što ga je otjerao u Mileševu nek tamo „crkvenjak" hljeb jede; bio ga je otjerao mokra od vode po potocima gdje je tražio pijavice, kaljava do guše od blata po močilima, i bosa; sad je bio obuven, suh i čist.

— Došao si, Ilija, iz Mileševe; da nijesi došao, poslao bih po tebe.

— Evo me, oče.

— Rade li šta kaluđeri ili se izležavaju?

— Rade, oče, mnogo rade. Prodaju orahe, ali ih niko neće jer ih svak ima, ima ih i ovogodišnjih, i lanjskih, i preklanjskih. Kaluđeri kažu da ne valja kad orasi mnogo rađaju, pašće da zemlju velik snijeg. Jedan pogađa iz snova šta će biti, njemu san kaže čiji će car

umrijeti, koja će bolest u svijet ući, kad će nastati gladne godine — kaže da će ih deset nastati sve jedna za drugom i da će biti gore od biblijskih gladnih godina — ko iz njih izađe živ tri dana će hoditi da sretne čovjeka, ali ga neće sresti. Zemlja će od suše zijevati i iz nje vatra kuljati, što je bilo zeleno, biće crno. Biće svuda crn kamen. Ono što se danas zove cvijetom spominjaće se da je nekad bilo, ako se i to ne zaboravi. Neće imati psa da zalaje, ni ovce, ni jareta. Strašno priča taj kaluđer, da se ne mili ni do sjutra živjeti. Kaže da se uz te gladne godine neće ni ručati ni večerati jer se neće imati šta; oko jednog korijena travke brat će bratu oči vaditi, tolika će glad biti.

— Šta još sanja ta budala? — upitao je Avram.

— Oče, on jeste budala, taj kaluđer je, to svi u Mileševi znaju, lud. Ali kad sanja nije lud, niko tako ne pogađa iz snova kao on. Nama kaže pomalo od onoga što mu dođe u snu a ostalo čuva za sebe, veli da neće da nas prepada.

— Kako je ime tome kaluđeru? — odsutno, kao da i sam nije na javi nego u snu, upitao je Avram, a Ilija mu odgovorio da mu je kaluđersko ime Spiridon a rođeno Sava — i da je raniji Sava a sadašnji Spiridon iz sela Vrsenice na Goliji. Avram, koji je od toga Save iz Vrsenice a sad Spiridona iz Mileševe, usturen na stolici lijeno slušao šta Ilija priča, najednom se prenuo i uzviknuo: „Sava . . .! Hvala bogu što na ovom svijetu čovjek može da bude Sava i Spiridon i lud, od ludila ne može dalje, tu je kraj, a kad si na kraju nijesi više ni Sava ni Spiridon. Onaj sjaj u tamnoj noći iz tvoje je Vrsenice, Spiridone, kad je gorjela. Još, Spiridone, još Savo, iz Vrsenice gledaš onaj plamen . . .!"

Kad su janjičari spalili Vrsenicu, Sava je ostao pri pameti — potaknut u nekakvu prazninu, ali ne i lud.

Da ne bi gledao plamen, koji je do neba sukljao, Sava je bježao što je dalje mogao — ali nije mogao pobjeći i od sjaja po nebu. Može biti da je od cijele Vrsenice u sjećanju ludog kaluđera ostao taj odsjaj na nebu, i sad mu se u snovima priviđao — opet na nebu... Iz njega je i proricao šta će se na zemlji dogoditi, da neće biti ni psa da zalaje, ni ovce, ni jareta...

Na odbijanje Vrsenice da caru daje carevo a agi agino, janjičari su odgovorili vatrom: spalili su, jedne noći, Vrsenicu. Zora je zatekla garevinu. Mogla je u nebo da rikne još pokoja krava za svojim teletom i da mačka maukne... Oni što su umakli vatri lutali su po Goliji goli, gladni, i umirali. Janjičari su ih hvatali — ne da ih kazne još većom kaznom od one što su spalili Vrsenicu, nego da ih prodaju i naplate za neisplaćenu službu sultanu.

Ondašnjeg Savu a današnjeg Spiridona janjičari su dugo gonili po Goliji; poznavao je strmine, provalije i vododerine i umakao im sa svojom kćerkom jedinicom Radunom. Bježeći ispred janjičara Raduna se verala po liticama koa divljač — čas čekajući oca da je pristigne, a čas mu izmičući iz očiju sve dok jedno drugo nije izgubilo. Bio je to njihov rastanak, a i Savin sa svojom pameću; poslužila ga je još za toliko da jednoga dana okrene ka Mileševi. U manastir je stigao iscrpljen, mršav i presravljen; kaluđeri su, dobrom hranom, mogli da ga okrijepe, ali nijesu mogli i pamet da mu povrate. Dali su mu lak posao: da ispod stabala sakuplja jabuke i orahe, a on se sam ogrnuo mantijom. U licu je dobijao nešto isposničko, neprirodno za gorštaka s Golije i više njegovo lice nego mantija navelo je nekog kaluđera da mu da ime Spiridon, i to mu je ime i ostalo. Nije na sebe privlačio pažnju sve do jednog jutra kad je ustao iz postelje i stao da priča šta je sanjao; po tome šta je noću sanjao a izjutra pričao Spiridon se i pročuo

među koluđerima; samo je on znao čiji će car umrijeti i koji narod zavladati, kad će sunce pomračiti i mjesec se uhvatiti i kad će nastati boleščine. Sve je to nekadašnji pametni Sava a sadašnji ludi Spiridon iz snova tumačio a kaluđeri primali ili odbijali, tek zabavljali se sa ludim Spiridonom — rodom iz Vrsenice, od koje mu je u svijesti ostao samo odsjaj plamena, gore na nebu . . .

Ni njegovu kćerku nijesu janjičari uhvatili, okrenula je pravcem niz Goliju koji je, poslije puno brda i dolina, doveo u Boljare. Bilo je veče kad su na nju, gotovo golu i bosu, zalajali Avramovi psi i žene se, ugledavši je takvu, prestravile: ličila im je na nešto što je na sebe uzelo ženski lik i ušuljalo se među staje da čini nekakav svoj čin . . .

Uvele su je kod Avrama. Polile je vodom da s okrijepi i pojile mlijekom. Rekla je da je iz Vrsenice, da joj je ime Raduna, da bježi od janjičara i da joj je na Goliji ostao otac Sava — živ ili mrtav; nije znala da je živ, ali lud. Avram je znao da Vrsenica više ne postoji i bilo mu drago što pred sobom vidi jedan njen živi dio — tu djevojku. Nazvao je svojom kćerkom i zadržao kod sebe, uz Jagliku, kao svoju još jednu kćer.

Na sve ovo Avrama je podsjetio Ilija svojom pričom o ludom Spiridonu. Ono što je sam znao bila je sudbina Radunina. Čuvala je kod njega stado sa čobanima. Za njom se — za njenim stadom, nadavao Ilija, ne da joj ovce povraća nego da se sa njom za bregove zaklanja; to zaklanjanje dvoje mladih za bregove babe su ispred koliba pratile uvijanjem šija i sa strahom da će prestati trava da raste iza bregova . . . One su prve, poslije jednog vremena, primjetile da se djevojka mijenja u licu, da su počele da joj bubre usne — i pošto bi se nagledale njenih usana savijale oči dolje na njen

pojas i šaptale da tu nešto ima . . .; najzad je, postavši tjesan, sam pojas kazao da je pod njim dijete. Djevojka nije mogla da sakrije dijete, za čedo babama, ona to nije ni htjela: stala je da se ponosi time što pod pojasom nosi.

Priča da je Raduna ponijela dijete došla je i do Avrama, a do slugu njegovih i čobana dolazila je ona sama i isturala im se pred oči da joj vide čudo pod pojasom i da joj zavide; nijesu joj zavidjeli nego se prestravljivali — jer nijedan nije mogao dokazati da dijete nije njegovo i bilo je do djevojke u koga će uperiti prstom i reći mu — tvoje je. Neki su, iz straha od njenog prsta, stali da ostavljaju Avrama i da što dalje bježe od te djevojke, da na pravdi boga ne padne na njih grijeh i Avram ih ne ubije.

Djevojka je ćutala, ona usta kao da nije ni imala da kaže čije je dijete; mogli su da je golu biju, mogle su babe da joj kosu čupaju, ali joj riječ ne bi iščupale; bila je, među njima, kao tvrd grad uz čije zidine uzalud babe grebu noktima.

Otvarao se taj grad samo pred Ilijom. Tajno. Kad niko ne vidi. Kad niko ne čuje.

Kad ih niko nije vidio ni čuo, ona mu je jedne večeri, u sumraku iza gomile ljesa i kopriva, rekla da se ne boji, da ona ni crnom kamenu neće kazati čije je dijete.

— Sam ti je bog, sestro, poklonio to dijete; poklonio ti ga da te uništi . . .!

Odgovorila mu je:

— Nije mi od boga ovo dijete, Ilija, no od tebe.

— Sestro, od mene. Od onoga dana kad smo se valjali po onoj zelenoj travi; bila si, sestro, sva zelena od trave. O bože, kako je bilo . . .! Grešnice, sjećaš li se kako si pod sobom čupala travu sa žilama i zemljom i košulja ti bila sva zemljava i zelena a ti, od čuda u

sebi, sva u licu crna; i u licu i u duši, grešnice, zajedno sa mnom!

— Jesi li se bojao da ne kažem šta si od mene učinio?

— Sestro, kaži. Nek mene i tebe bace u pećinu bez dna i za nama bace se kamenom da nam grešne duše ne izađu i opet grijeh počine; sestro, ne bojim se propasti naše jer ovaj će svijet i onako da propadne i ni Boljara, ni kneza, ni Mileševe, ništa na zemlji neće ostati — po pustoj će sunce grijati a neće imati koga da ogrije; sve mi je to pričao jedan kaluđer u Mileševi koji je lud ali su mu snovi pametni.

Ilija nije znao da je taj ludi kaluđer — prijašnji Sava iz Vrsenice, otac Radunin, a ona nije mogla ni da nasluti da joj je otac živ.

Veli Iliji:

— Neću kazati da je tvoje dijete; ne treba meni otac dijeteta, nego dijete. Hvala ti, crni đavole, što si od mene ono učinio pa imam dijete.

— Hoćeš li muško roditi?

— Hoću.

— Biće to strašno, grešnice. Ni manastiri te neće htjeti. Ni mene. Kad smo ležali u onoj travi, đavo nam je uzeo pamet i rekao zaboravite na boga dok se jedno na drugom valjate i mi smo, grešnice, zaboravili da nas odozgo gleda bog.

— Mene je blagoslovio . . .! — veli mu djevojka. Ona se nije osjećala ni krivom ni nesrećnom, nego srećnom što će onom malom broju preživjelih glava iz Vrsenice na Goliji dodati, od sebe, još jednu — što će dodati još jednu Goliju . . .!

Nije rodila dijete. Zadavio je jedne noći neko od čobana ili slugu Avramovih — i nikad se nije doznalo čija je ruka stegla grlo djevojke koja je željela da rodi sina sa lica zemlje iščezloj Vrsenici, niti se o tome pi-

talo. Osvanula je na travi iza torova sa svežnjem svojih krpa, hladna od rose po njoj i smrti u njoj. Bila je nekud pošla, ako nije u Goliju, u svoju Vrsenicu — da u nekoj, iza paljevine preostaloj staji rodi. Ni u koga više nije nišanio onaj njen prst; mrtav, nije nišanio ni u ubicu.

Bilo je to davno sa tom djevojkom. Da, po povratku iz Mileševe, Ilija nije pričao o nekadašnjem Savi a sad ludom kaluđeru Spiridonu, koji po snovima pogađa sudbinu svijeta, Avram se ne bi sjetio Radune; nabralo mu je to sjećanje bore na čelu i uznemirilo ga. Rekao je Iliji da izađe, da ne može da ga gleda i sluša njegove mahnite priče iz Mileševe. Izašao je uvrijeđen, pokrio se kosom i mantijom i pošao između koliba; negdje tamo pred trećom sreo je Jagliku, gledao je u blijedo lice i pitao:

— Sestro, imam li ja ovdje svoja vrata?

— Moja su u Sopoćanima — odgovorila mu je.

— Zašto si mi rekla da uđem kod oca; ja nemam oca, ja imam samo tebe i kaluđere u Mileševi.

Koračali su između staja ka ipak nekakvim svojim vratima.

— Ti si, sestro, anđeo — veli joj stajući na prag. — Ti si duša, ti si, sestro, svetica; ti ne treba da izlaziš iz Sopoćana, tebi je tamo mjesto, tamo su anđeli.

— Otišla bih u Sopoćane — veli ona — nego nemam s kim.

— Sa anđelima! Na krilima! Treba da odeš u Sopoćane dok si čista nebeska duša; treba svi nekud da odemo dok još ima vremena, sestro, da se spasavamo. Žene nek odu u manastire; je li istina da će u ovome ratu svi muškarci da izginu a ostanu samo žene? Zamisli, sestro, da sunce po cio dan grije a da ne ogrije nijednu mušku glavu do samo žensku. Biće te žene ljuta sirotinja; treba da se zbog njihove sudbine svi

unaprijed, sestro, zaplačemo. Imena će ostati i poslije ovoga rata. A imena su najvažnija, ona su, sestro, najtrajnija. Čovjek u grob ponese svoje kosti, ali ne može ponijeti i svoje ime — ono ostaje da se i dalje ljudi na ovom svijetu zovu tim istim imenom.

To je dobro od mrtvih što imena ostavljaju živima.

Treba, sestro, čuvati imena da se ne zaborave jer ih nemamo mnogo, izađi na brijeg prema selu i zovni Jeremija — odozdo će ti se trojica odazvati. A ako poslije rata zovneš Jeremija — neće ti se nijedan odazvati jer više neće biti ni Jeremije ni Ilije. Ni pred jednom kućom nećeš čuti da neko sjekirom na kladi krati drva, ni pijetla da zapjeva, ni djeteta da zaplače, sestro, a sunce će grijati!

— Ti si svašta naučio u Mileševi — veli mu, začuđeno i prepadnuto, Jaglika. — Hoću — veli mu — prije toga da odem u Sopoćane.

— Svi neka odemo svecima dok smo čisti; tamo je naše mjesto, tamo anđeli pjevaju.

Imali su svoja vrata u koja će ući, a srca im tražila neka druga — neka spasavajuća . . .

15. — *Od ljubavi se najviše dobije kad se od nje umre.*

Avram je znao da njegov zet iz Vape — Negobrat, vodi na Ibru srpske čete. Spremio se i pošao da vidi zeta, iako mu se nije išlo ni gledalo zeta.

Jahao je konja ka Ibru — i više nego uzbrdice i nizbrdice pred njim, smenjivale su se u njemu misli o Srbima i srpskim četama koje njegov zet vodi — i Turcima protiv kojih ih vodi. Nalazio je da je taj posao njegovog zeta uzaludan, da jedan odgajivač konja iz Vape — tvrdoglav kao što samo konj može da bude tvrdoglav, ne zna šta su Turci: koliko ih je, kakvi su, i šta sve mogu; mogu svako polje, u svačijoj zemlji, konjskim kopitama da preoru; mogu svoje konje kroz svačiju varoš da projašu, na svačijoj vodi da ih napoje i da ih, na kraju, za crkvu privežu. Veli u sebi da njegov zet Negobrat, odgajivač konja, zna šta su konji ali ne zna šta su Turci.

Za njega, Avrama, Turci su bunar u koji, ako kamen baciš, ne čekaj kad će na dno pasti, jer taj bunar nema dna.

Zamišljao je da je Turčinu jedna noga uvijek u uzengiji da konja uzjaše a druga kod hanume od koje ne može da se razdvoji i za drugo, sem konja i hanume, on ne zna. Zna — ako u ratu pogine, duša će mu treperiti među zvijezdama, a ako živ iz rata izađe, požaliće što je izašao, što nije gore među zvijezdama... Turčina bog miluje i kad se u hamamu kupa, i kad okupan — s rukama na leđima: gore, dolje, po Stam-

bolu šeta, i na volju mu je hoće li gledati u dućane, ili niz Mramorno more, ili gore na nebu u zvijezde...

Misli Avramove otišle su na Stambol. Bio je mlad momak kad je i sam — gore, dolje, šetao po Stambolu.

Bio je odsjeo u hanu nekog Grka i handžija mu, kao bratu po vjeri i u povjerenju, uveo u sobu neku mladu Grkinju iz Nikeje nek sin kneza iz Rascije doživi potajnu, noćnu draž Stambola; po toj noćnoj draži mnogi su se Stambola jedino i sjećali. Handžija je našao da će od svih posrnulih djevojaka kojima je raspolagao ta mlada Grkinja iz Nikeje odgovarati mladom Srbinu. Otkrio joj je prsa i ramena čim je uveo kod Avrama, onako kao što draguljar otvara kutiju sa draguljima da mušteriju zaslijepi sjajem — i ostavio ih da se dalje sami zaslepljuju gledajući jedno u drugo i milujući se.

Imala je proročansko ime — Pitija, tada već rijetko u Nikeji, a u Stambolu se, može biti, jedino ona tako zvala. Uzela je Avrama za ruku kao majka dijete i već se, tim prvim dodirom, spremala na dalek put sa njim... — na nekakav svoj Olimp da bogovima prinese na žrtvu njih oboje, a prije toga nek su goli, kako to i vole neki bludni bogovi. Svukla je i razbacala sve što je na sebi imala: lažnu svilu, lažne nakite dobijene na poklon od lažnih ljubavnika, i kao kakav delija na bojnom polju, sva gola, stala da izaziva na sukob junaka iz Rascije Avrama. Bilo joj je to prvi put da pred nekim stane gola — stajali su pred njom i goli i polugoli muškarci i bili joj odvratni. Sve svoje što je dosad škrto davala htjela je te noći da do kraja da: cijelo tijelo, i cijelu dušu, i da, ni za koga više, ništa od nje ne ostane.

— Jesi li ti onaj pravi...? Poznala sam te po kaftanu čim sam te vidjela, po očila sam te poznala, po licu,

po ramenima; javljao si mi se u snovima taman takav i tražio da ti se predam. Širio si ruke k meni, i dušu. Bile su ti usne izgorjele od želje da me izljubiš; ti si onaj iz mojih snova i poznajem te po usnama — poljubi me. Čekala sam te od rođenja i viđala samo kad te sanjam; ti si onaj ..., kaži mi jesi li ti onaj ..., onaj pravi. Onaj što dolazi samo jednom, i samo za jedno milovanje?

Za ono što je i prvo i posljednje, jer miluje se samo jednom. I daje samo jednom.

Sva druga su milovanja i sva druga davanja samo tužni odjeci onog prvog — jedinog.

Htjela sam da te zaboravim, a ti si mi se upravo tada javljao, da mi ne daš da te zaboravim. Čula bih talase vode kad k meni na lađi ploviš, korake po kaldrmi kad mi prilaziš, i kako vrata cijuknu kad mi ulaziš.

Hajduče iz Rascije. Srbine. Voljela sam te. I sad te volim, i strepim da mi ne odeš; pocrnjela bih za tobom kao ugljen, diko iz Rascije, da mi odeš.

Bijela sam ti još sva; jesam li ti lijepa, lopove noćni, moj? Dozivala sam te i dozivala ... usred večeri, usred noći, a otud ništa nijesam čula — do odovud moje dozivanje. Poslije sam plakala. I dolazilo mi da umrem. Sanjala sam da ćemo nas dvoje umrijeti kad mi dođeš. Od ljubavi se najviše dobija kad se od nje umre: kad iz zemlje, iz ljubavi pod njom, izraste cvijet; ko nije volio neće ga ni pogledati, a ko je volio uzdahnuće. Ima puno cvijeća po grobovima, jesi li to vidio? Zamišljala sam da ćemo se sresti na nekoj zelenoj livadi na kraj svijeta i da otud nećemo umjeti da se vratimo. Da tamo umremo.

Avram je, za srećan put na kraj svijeta, stao da je ljubi — žedno, svu i svuda po golom tijelu, kupeći po njemu, suhim usnama, mednu rosu i miris udišući;

ličila mu je na livadu niz koju on, delija iz Srbije, grede i za sobom ostavlja trag . . .

Može biti da je ta djevojka iz Nikeje, sa imenom proročice iz Delfa Pitije, sačuvala u duši njegov trag; ko zna šta sve čuvaju ili brišu djevojačke duše — tek njeno je tijelo njen gospodar poslije Avrama iznajmljivao i drugima, isto takvim kao što je i on: sa kovrdžama kose niz čelo, sa tek izniklom crnom bradom, sa kaftanom na ramenima, ili bez ičega toga, do sa parama u džepu da plati.

Od svega što je Avramu ostalo najdublje u sjećanju, bila su usta one djevojke: ostala su joj na rastanku otvorena da još nešto kažu, može biti samo jednu riječ — da ni on nije onaj njen pravi! Onaj iz snova . . . Da mu je kaftan lažan, i da je sav lažan.

Avram nije znao šta je kasnije bilo sa tom Grkinjicom, do toliko da je danas, ako je živa, stara žena. Čekala je onda onog svog jedinog, onog nepostojećeg. Nikad joj nije došao poslije Avrama, može biti, ni u snovima. Dolazili su joj i prolazili oni kojima je njen gosporad predavao u ruke za jednu noć, za dvije noći, za pare. Bila bi, u svojoj nesreći, srećnija da je upala u carski harem; u carskom haremu bila bi sa stotinom drugih djevojaka koje su uz šum haljina, uz zvek nakita od srebra i zlata, uz mirise kojima mirišu rajski vrtovi, zaboravila da je nesrećnica. Bila bi u sultanovim odajama jedna haremkinja više; uveče bi stala u jedan od dva reda kad čekaju sultana da između njih prođe i jednu od njih izabere za tu noć. Bila je lijepa, a sultan je izabirao po ljepoti, po očima, čelu, kosi, po mirisu, po mladim grudima, po nogama. To je onaj trenutak kad on, sa starješinom harema hadumom kizlar-agom, sa svilenom maramom u ruci, prođe između redova djevojaka da onoj koju za tu noć izabere spusti maramu

na rame. Obavljao je taj izbor sa merakom — zastajkujući pred svakom, gledajući ih dugo u lice, u nakite, u noge, u ruke, mirisao im mirise, udisao njihov dah i, da bi svaku vodio, trebalo je da očima pređe preko tri stotine djevojaka, koliko je i noći u godini... Bile su sve njegove. Ona Grkinja bila bi mu još jedna više. Može biti da bi jedna, od preko tri stotine noći u godini, bila njena noć. Ili joj sultan, može biti, nikad ne bi spustio maramu na rame. Uzalud bi se kitila, uzalud mirisala. Ostarjela bi — ako ne bi, još dok je mlada, preskočila preko zida u more i utopila se; bila bi, i u tome, još jedna više...

Jahao je konja i mislio na tu Grkinju iz Nikeje, kojoj je bilo ime Pitija; hoće staru čovjeku, kad je sam, kad je na konju, kad dugo putuje i ništa ne čuje do konjske potkovice, svašta pasti na pamet iz daleke mladosti; padne to, uvijek, bolno jer je nepovratno.

Jahao je konja polako i dremljivo — sa seizima daleko pred sobom, i tamo još dalje Ibrom, na koji ga je pozvao zet da mu dođe; išao mu je nemilo.

16.

— Go si, Nikola.
— Go sam bio i kod kuće.

Bilo je sunce prevalilo polovinu neba kad je stigao u Ribariće, veliko i pitomo selo na Ibru, u kojem je, kako su mu rekli, bila srpska vojska i pred njom Negobrat.

Ulazeći u selo, on nije vidio nikakve vojnike koji bi ličili na četu; dočekalo ga je nekoliko seljaka s puškama o ramenu i, ukrutivši se, jer su kao vojnici nalazili da tako treba, pozdravili kneza. Htjeli su da se drže odvažno, kako to i traži vojska i puška, ali su im u tome smetale upravo puške i oni, okanivši se dokona posla i igre vojnika, prišli knezu trapavim seljačkim koracima, kako su jedino i umjeli da hode. Poskidali su kape i ponovo ga pozdravili, a zatim ga gledali u njegovo od sunca preplanulo lice, u obješene o sedlo male puške sa dragim kamenjem u kundacima, u jatagan s koricama od srebra — u Srbina kakvog do tada nijesu vidjeli, u kneza! On ih je, kao uzgred, pokupio očima odbivši da ti ljudi mogu išta biti do pastiri, i okrenuo se svojim seizima.

— Jesam li ja to spavao na konju; čini mi se da sam svud gredom nešto sanjao? — pitao ih je izvlačeći nogu iz uzengije da sjaše s konja, a oni — pomažući mu da stane nogom na zemlju, odgovorili da je drijemao. — Ko ste vi s tim puškama? — upitao je zatim seljake.

— Mi smo srpski vojnici — jedan će, a iz glasa mu se vidi da jedva vjeruje u to što kaže. Drugi ga je popravio, veli:

— Rekli su nam da smo srpska vojska, a mi ne znamo šta smo. Ja sam do juče znao da sam Nikola, da imam ženu i djecu, a otkad su mi dali ovu pušku i rekli da ne zaboravim da mi je ona i otac i majka, i žena i djeca, ja sam zaboravio i da sam Nikola. Nijesam se rodio da ovu pušku vučem uz Ibar i niz Ibar, no da kod kuće sjedim sa ženom i djecom i stoku da gledam.

— A ti što si ostavio ženu i djecu? — veli mu knez.

— Govorili su mi ljudi ne idi, Nikola, od kuće, a ja ih ne poslušah.

— Go si, Nikola, — veli mu knez.

— Go sam bio i kod kuće.

— Gdje vam je starješina?

— Mi smo ovdje zbog toga da te uputimo k starješini, pa ćeš, gospodine, sa jednim od nas do jednog mjesta, odatle ćeš sa drugim do drugoga mjesta, pa sve tako od mjesta do mjesta dok ne dođeš na ono glavno gdje je starješina, nije blizu a nije ni daleko kad čovjek jaše konja.

Zet Avramov Negobrat bio je daleko od rijeke, visoko u brdima — u nekoj staroj kućerini koja je, među stajama i kolibama, ličila na kvočku među piladima. Prijahao je konja do pred sam prag gdje ga je čekao zet — nimalo obradovan što mu dolazi tast; pružio je Avramu ruku i rekao da mu drugi put neće uzeti ruku u svoju ako mu ne bude krvava od turske krvi. Od tih riječi, izgovorenih mjesto pozdrava i pitanja za zdravlje, Avram se užasnuo — sjedio je koji trenutak u sedlu zbunjen, mislio na tvrdoglavu kao u konja zetovu glavu, i najzad, kao da mu se i hoće i neće, izvadio nogu iz uzengije i stao na zemlju.

— Lijepu si mi dobrodošlicu izrekao, zete.

Avram je vidio da se zet, otkako je otišao od kuće i živio neurednim životom po šumama, izmijenio; lice

mu je bilo crno, glas promukao, usne ispucale; oblačio se i inače nemarno, a sada mu odijelo bilo kao da se vratio sa oranja.

Sjedjeli su u prostranoj, kroz male prozore podnevnim suncem obasjanoj sobi. Upitali su se, ipak, za zdravlje. Preko zetove glave Avram je tamo na suprotnom zidu vidio o klinove obješeno oružje, u ćoškovima gomile noževa i sabalja i bilo mu jasno da je to tursko oružje.

— Tursko ... — potvrdio mu je zet.

— Vidim — veli Avram. — Gdje su oni što su ga nosili?

— Neki pod zemljom.

— Ko ih je pobio?

— Srpska vojska.

— Prepadaš me, zete, tom srpskom vojskom.

— I Turci se prepadaju.

— Ne valja vam to što činite.

— Činićemo. Ubijaćemo. Ubijaju i Turci nas.

— Zbog tih što ste ih pobili, stradaće vam oni goli i bosi što su me sreli dolje kod rijeke; ono nije nikakva vojska, što one gole ne vratite kućama.

— Obućićemo ih — veli zet tastu. Ustao je i otvorio vrata od druge sobe u kojoj je na podu ležala cijela gomila odijela, skinutih s turskih vojnika; na nekima su svitkale zvjezdice, što je značilo da su oficirska. Zet je ponovio: — Obućićemo one kod rijeke.

Imao je još nešto zet da pokaže. Bila je to staja pred kućom. Naredio je stražaru da je otključa i rekao tastu da pogleda unutra. Bila je staja puna zarobljenih turskih vojnika, bili su gotovo goli; ona odijela gore u sobi sa njih su svučena. Zadisali su stajskom kiselinom i znojem i bili gladni — a držali se kao da nijesu ni gladni ni goli i da im u toj kozjoj staji ništa ne fali.

Tastu nije bilo drago što mu je zet pokazao te gole ljude; mislio je u sebi da zet ne zna da Turci mogu za ove svoje svučene da svuku cijela sela — i muško i žensko i da svijet go hodi: misli zet da su Turci što i njegova ergela konja u Vapi pa može da im skida sedla i gole ih timari; osvetiće se Turci za ovo i njega će gola jahati, sve uz Ibar i niz Ibar — ogladniće, a oni mu neće dati da jede, ožedniće, a oni mu neće dati da se napije.

— Zete... — počinjao je, i od nekakve muke u sebi, stao; izvadio je iza pasa maramu, obrisao lice, popio rakiju, i opet počeo: — Zete,...

— Mene zovu komandantom — upao mu je u riječ zet, i nastavio: — Kneže, nas dvojica smo se u Boljarima rastali bez pozdrava, a evo ja ti sada pružam ruku i hoću da te zamolim: odbij se od Turaka, nemoj više da im služiš — posluži nama koji smo se digli protiv njih; digli smo krst protiv nekrsta. A i ti se, kneže, krstiš. Zavladali smo dolinom Ibra i dijelom Starog Vlaha, a to, kneže, znači da nam bog pomaže. Zanoćićeš ovdje kod mene, i sjutra u zoru čuti pijetlove koji, od Kosova, prvi put pjevaju na slobodnoj srpskoj zemlji; gledao sam vojnike kako tada od radosti plaču. I psi, čini mi se, drukčije laju, drukčije zvona na ovcama zvone — veli zet, sav obasjan radošću pred slikama kako drukčije pijetlovi pjevaju na slobodnoj srpskoj zemlji, kako psi laju, kako zvona zvone... — Da ovo ostavimo, — veli — sam ćeš to vidjeti i čuti, a sad da ti kažem zbog čega sam te pozvao da mi dođeš na Ibar.

Razlog je krupan. Komandant srpske vojske na Ibru Negobrat htio je da knez boljarski Avram ode u Peć patrijarhu Arseniju i izvijesti ga da je srednji Ibar oslobođen od Turaka, i zatraži novac za nabavku oružja — da se, što se novca tiče, ne vrati praznih šaka jer patrijaršija ga ima do pod krov i treba da ga da.

— Našao sam da si za taj posao ti najpodesniji, jer si knez — veli na kraju zet. Tast se nije branio, rekao je toliko da je star i da je Peć daleko, i pomolio se bogu da mu snagu podari.

Dva cijela dana odjahivao je konja uz Ibar i niz Ibar da vidi srpsku vojsku, komandire, oružje, odijela, obuću i hranu kako bi patrijarhu predstavio pravu sliku ustanka na Ibru, a trećeg dana, rano izjutra, praćen svojim seizima, pošao u Peć. Da polazak srpskog kneza sa komada slobodne srpske zemlje srpskom patrijarhu ispadne svečan, vojnici su ispalili puške a starci se od velike radosti zaplakali i preko suza, krsteći se ujedno, gledali za knezom sve dok crvena čoha na njegovim širokim leđima nije zaminula za brijeg.

17. — *On još jednom zažali što je ostario a nije se nagledao neba i zemlje.*

Iako je jahao dobrog konja, boljarski knez je putovao polako — sve od jednog sela do drugog i s konaka na konak; klonio se drumova kojim su mogli da naiđu turski vojnici a još više karaula na drumovima i držao se, koliko je god mogao, zabačenih puteva i jedva prolaznih puteljaka kroz klisure i klisurice ili po stranama širokih planina na kojima su bila i sela; ulazio je u sela kao kakav boljar iz srednjeg vijeka — na konju, u čohi, sa sabljom, sa pratnjom, stravljujući svojom nemogućom pojavom seljake a zatim ih navodeći na suzu radosnicu što pred sobom vide srpskog kneza kakvog do tada nijesu vidjeli a ni mogli da zamisle da postoji; vidjeli su u njemu stamenu snagu Srbina starca i žalili što nije mlad. Bili su planinci, ali takvi kao da nijesu iz planine, jer su kržljavi; upoređivao ih je sa svojim planincima iz Boljara i nalazio da su njegovi krepkiji, viši stasom i jači snagom i da su duha vedrijeg i jezika hitrijeg; pripisivao je to zdravoj boljarskoj vodi, ražovnom hljebu, punijim torovima i boljem rasporedu vjetrova. Ovi ovdje — njegovi domaćini kod kojih je noćivao i danjivao, ne mnogo daleko od Peći i patrijaršije, češće su pominjali boga i češće se krstili nego oni njegovi u dalekim Boljarima i našao da je lijepo od tih Srba što se često krste, ali da im ne valja što mnogo jedu pšenični hljeb iz Metohije, od kojeg može da se nadeblja ali ne može i snaga da se dobije kao od

ražovnog; biće da su od toga hljeba iz Metohije tromi, da im je teško uz brdo ići a niz brdo lijeno i da nemaju lak san. Bila je to prilika da vidi krajeve i ljude koje nije bio vidio, i da ih uspoređuje sa svojim ljudima.

Trebalo mu je još pola dana hoda pa da se, s vrha planine — sa kojeg su polijetali orlovi i rasturali se oblaci, nadnese dolje nad Metohiju i patrijaršiju.

Izjahao je konja na vrh planine, na njen prevoj, na njeno sedlo kao što ronilac iz duboke vode izroni na hrid, i zaustavio ga da odozgo — sa konja i planine, pogleda dolje na kao dlan ravnu i kao u bunaru duboku Metohiju i u njenom uglu na patrijaršiju i Bistricu pokraj nje; njemu, planincu, ličilo je sve to na neuhvatljivu, na bajnu sliku iz snova i on — još jednom, zažali što ljudi stare i umiru i ne stignu da se nagledaju zemlje i neba. Kroz trepavice pune sunca, Avram je Metohiju vidio kao na trpezu do vrha punu jela i pića — nek svak, nek čovjek, nek ptica, nek sve što hodi, leti i gmiže dođe i uzme svoj zalogaj. Bila je zelena i puna sunca; bila je pod suncem kao pod površinom bistre vode u kojoj se ljeska i vidi, jedino, sa planine...; dolje do nje ne može se, jer je duboko.

Bilo je već oko podne kad se, odozgo s planine, spustio u dolinu Bistrice kao u bunar; ništa se u tom bunaru nije micalo, ni vazduh, ni list; bilo je nastalo neko tiho podnevno vrijeme bez šuma i treptaja — do što je šumila, odlazeći, Bistrica.

Još izdaleka vidio je kupole na patrijaršiji, krstove, vrhove tankih topola kraj rijeke, i malo zatim debele, od starosti posivjele zidove oko crkava. Zastidio se što se u životu malo molio bogu: prije jela i prije spavanja, kad su slave i kad je u crkvi, i sad se, pred patrijaršijom, prekrstio nekoliko puta, da se namiri za propušteno.

Bio je najavio svoj dolazak i kaluđeri izašli da ga sretnu; klanjali su mu se, pozdravljali ga, šaputavo izgovarali dobrodošlicu — i radovali se što im dolazi jedan knez — jer im je bio dosadio nekakav dokoni svijet koji je dolazio samo zbog toga da se na punoj sofri najede i u mekim posteljama konaka naspava, da se — ne hitajući nikud, izležava u hladovini jablanova i rashlađuje noge u Bistrici. Ovaj gost — knez boljarski Avram, bio je kao iz knjiga o starim Srbima iz vremena kraljeva i careva kad su se crkvi darivala cijela sela sa seljacima, pašnjaci sa stadima i planine sa šumama; divili su se knezu, gladili prstima čohu na njemu i pod njim konju grivu milovali.

Veliku kapiju, kroz koju uvode velike goste, mimoišli su i u nekom malom dvorištu, sa druge strane konaka, pomogli mu da sjaše s konja. Znali su da uvođenjem jednog visokog gosta — kneza boljarskog Avrama, kroz malu kapiju i u malo dvorište, krnje njegovo dostojanstvo ali su o tome ćutali, i već tom ćutnjom pokazivali da to nije po njihovoj volji.

Iznenađenje Avramovo bilo je još veće kad su ga uveli u konak, u njegovo ne sasvim ispravno krilo prema rijeci — u odaju na kojoj se prozori nijesu otvarali danima.

— Otvorićemo prozor, gospodine; namjernik koji je u ovoj odaji boravio nije mirisao na cvijeće. Zašto je bog dao vodu nego se ljudi operu. Ako sjedneš, gospodine, uz prozor, dolaziće ti sa rijeke dobar vazduh. A kroz ovaj drugi prozor možeš da gledaš, ako ti se gleda, šta onamo u dvorištu čine od jednog kaluđera — biju onamo jednog kaluđera; mnogo ga biju — žalnim glasom veli mu jedan; prekrstio se, ne da se bogu pomoli, nego da se začudi šta se čini od kaluđera.

Bila je za Avrama to odgonetka zašto ga nijesu uveli kroz glavnu kapiju, u glavno dvorište, jer bi tamo naišao na onoga što ga biju, a nije lijepo da to gost vidi.

Prišao je prozoru. Gledao. Ćutao. Kroz glavu mu prolazile misli da ljudi hoće izbiti čovjeka, hoće i pravoga i krivoga. Hoće i kaluđera. Bilo mu je čudno kako se to baš danas dogodilo i njegov dolazak u patrijaršiju pokvarilo; od svega svijetlog na šta je računao kad u patrijaršiju uđe, on je sada gledao jednu ružnu sliku: kako neko nekoga bije.

Veli kaluđeru do sebe:

— Biju ga po tabanima.

— Gospodine, štapovima po golim tabanima.

— Zna li za to patrijarh?

— On je, gospodine, i naredio da se onaj izbije; on zna zbog čega, i zna onaj što ga biju.

Bili su ga povalili na leđa, noge mu digli gore i štapovima, izmahujući koliko mogu, udarali po tabanima. Na svaki udarac njegovo tijelo bi se zgrčilo, glava popodigla i opet pala, a noge — svezane za motku i držane tvrdo, ostajale nepomične kao da nijesu dio živa tijela, a više ni žive. Nijesu znali koliko dugo treba da ga biju, ni treba li da broje udarce — počinjali su pa odustajali jer mnogo ih ne bože biti, a malo ne smije. Bilo im je odvratno to udaranje, kao što i biva kad se radi nemila radnja kojom se drugome bol nanosi; molili su boga da im oprosti to što čine protiv svoje volje — i vidi da je njihova muka, zbog toga što biju, jednaka muci onoga koga biju i neka ih zato podjednako nagradi.

Knez se odbio od prozora. Nije znao šta da misli o patrijarhu i njegovoj presudi da onoga kazni, sem da je čovjek pravedan i da je kaznu odredio prema krivici; mora da je krivica onoga jadnika bila velika, čim mu

je i kazna onolika: neka mu oni štapovi budu na ovom, a od boga božji na onom svijetu . . .

Taj gotovo nemogući događaj zbunio je Avrama, raspršio u njegovoj glavi sve ono zbog čega je došao patrijarhu, i na Ibar više nije ni mislio. Sjedio je u odaji konaka, pio čajeve, i pomišljao da pred patrijarha i ne izlazi kad je, već unaprijed, pokvarena svečanost susreta — jer ne bi mogao da ga gleda u oči i zbori mu o toliko velikom događaju kao što je ustanak na Ibru a da ne pomišlja na onu malu kapiju kroz koju je uveden, i još gore od toga: na tabane onog jadnika po kojima su ga udarali.

Doznao je, dva dana kasnije, ko je onaj jadnik, ali mu nije doznao i krivicu zbog koje je kažnjen. Doznao je da mu je kršteno ime Savica, a kaluđersko Jerolim, da ima manje od trideset godina, da se kaluđerskom životu nije prilagodio i bio u isti mah i Savica i Jerolim.

Poslije onih štapova po tabanima, u Jerolimu je prevladao Savica i Savica je zbacio sa sebe crnu rizu, uhvatio kapiju i crkvi, zanavijek, okrenuo leđa. Nije se znalo kud je pobjegao jedan kaluđer, a još manje da on više nije ni kaluđer, ni obični Savica — nego poturčenjak sa imenom izvađenim iz Kur-ana, Nedžmudin, to jest Zvijezda prave vjere.

Stao je, na svoje otekle tabane, pred hodžu u Peći i tražio da ga poturči i izabere mu najbolje ime — iz sred „turske" vjere, jer neće više da bude ni kaluđer, ni Srbin, nego Turčin. Neka ga za razlog ne pita, nego odmah preturi iz vjere u vjeru i ime mu nadjene; biće mu to treće ime. Mnogo mu se žurilo sa tim trećim, sa turskim imenom:

— Daj mi ga, efendija!

— Nema čuda dok ga bog ne stvori! — dizao je ruke i čudio se efendija; nikad mu se dotad nije dogodilo da jednog kaluđera turči. Nije trebalo — a nije

bilo ni dozvoljivo da ga pita zašto se turči; ljudima bog upravlja i na pravi put ih okreće i u to efendija nije trebalo da dira; trebalo je samo da ga poduči kako se turči. Veli mu:

— Lako ćemo ... Za jedan čas ćemo ... Evo ovako: ja ću da te pitam, a ti ćeš da mi odgovaraš.

— Iz srca ću da ti odgovaram — veli čovjek koji nije ni Savica, ni Jerolim, ni Srbin — a ni Turčin jer još nije poturčen, pa je ništa — ni tamo ni ovamo, sasvim ništa i niko, nego svučen do gola i tako go — go i bez imena, stoji pred efendijom.

— Ja te pitam: vjeruješ li da je bog jedan.

— Vjerujem — veli čovjek koji je još ništa.

— Vjeruješ li da je Muhamed božji poslanik?

— Vjerujem da je Muhamed božji poslanik — odgovara čovjek koji je sad Turčin, s nedostatkom što mu fali ime.

Dao mu je ime Nedžmudin. Veli mu:

— Aferim ti, Nedžmudine, srećno ti bilo.

— Jesam li sad pravi ...?

— Sad si kao i svi Turci, merhaba ti Turčine.

Čestitali su mu i rekli da treba još da ga obrežu pa će i po toj maloj ali vidnoj razlici biti pravi Nedžmudin, Zvijezda vjere.

Rekli su da njega, Turčina, neće Turci biti kao što su ga bili njegovi dok je bio u staroj vjeri, jer Turčin Turčina ne bije nego miluje. — „Hajd' mašala Turčine, Nedžmudine, aferim ti! Na ovom svijetu biće ti dobro a na drugom još bolje: šetaćeš po rajskim baščama i sa nama zajedno piti vodu Zemzen. Sad bog te nagovorio da sa sebe skineš kaluđersku crninu, kako ti ne bi bilo crno i na drugom svijetu nego svjetlo kao dan, i svjetlije od dana, jer tako će biti nama koji u jednoga boga vjerujemo, Zvijezdo vjere, Nedžmudine. Ti će ti tabani ozdraviti na ovom, a na drugom svijetu neće

ti ni trebati jer bog daje krila onima koje u raj primi pa ćeš, sve sa rajskim pticama, sve po baščama, sve na krilima letjeti, a sve oko tebe cvijeće mirisati i ptice ti pjevati, Zvijezdo prave vjere, Nedžmudine, Turčine, aferim ti i merhaba!"

Vijest da se kaluđer Jerolim poturčio ubila je patrijarha; zatvorio se u svoju odaju i rekao da boljarskog kneza Avrama ne može k sebi pripustiti zbog bolesti. Ovaj nečastivi — kako je nazivao prevjernika, ranio ga je prevjerom posred srca. Privijali su mu obloge i napajali ga čajevima od trave srčanika.

Kao sam đavo, navalio mu se na dušu taj novi Turčin Nedžmudin, o kojem su mu, iz dana u dan kaluđeri donosili sve gore i gore vijesti, a najzad, bijući se u prsa i kose čupajući, i onu najgoru: da je Nedžmudin, Zvijezda prave vjere, opljačkao crkvu Gračanicu, zadužbinu Milutinovu na Kosovu, do posljednje utvari, do posljednje sasude, do poslednjeg zlatnog krsta i posljednje pare.

Taj novi Turčin je — dok je bio Srbin i kaluđer, dobro upoznao Gračanicu: sve tajne u njoj, skrovišta i skrivnice svetih utvari i crkvenog blaga, i jedne noći se, ta Zvijezda vjere, kad zvijezde nijesu sijale po nebu. digla s hajducima i iz crkve odnijela sve što se moglo odnijeti, ostavivši je praznu.

Natovareno na konje, te noći je — niz Kosovo mnogo zvečalo srebro i zlato — koje, sve srpske crkve zajedno, ne bi svojim blagom mogle otkupiti.

Vukući imovinu Gračanice niz Kosovo, jučerašnji Jerolim a današnji Nedžmudin mogao je sve otraga da se udara nogom i kliče da ima para toliko da može niz Kosovo da ih sije kao pšenicu i da mu ih opet ostane.

Patrijarh je dugo bolovao. Ječao je. Rukama srce pritiskivao i trovao se, iz sata u sat, čajem od srčanika. Bivao je sve bljeđi, dok mu mjesto bljedila, lice nije

pokrila žuta boja. Ruke su mu se tanjile, i snaga — koja nije bila mala kod čovjeka odmaklih godina, oticala iz tijela. Taj visoki Crnogorac, kakvi su obično bili svi Crnojevići, iznekadrio je i jedva se u postelji okretao; pomagali su mu kaluđeri i popovi da se pokrene, plačući nad njim i bogu se moleći da mu pomogne.

Kad bi vidjeli da je bolje, prišli bi mu kraj glave i, s njegovom dozvolom, pričali mu šta su još čuli o Nedžmudinu.

Za tim Nedžmudinom, kad se pročulo da za sobom vuče silno blago i od svakog bježi, nadali su se svi laki u nogama i pohlepni u srcu da ga uhvate i opljačkaju: cijepali su obuću po Kosovu i oko Kosova i sve jedni druge prestizali da se plijena domognu ili život izgube. Gradski kajmekani digli su zaptije, oficiri vojsku — a sirotinja, ne bi li i njoj što pripalo, ubijala puteve bosim tabanima i bogu se molila da bar koja, od toliko para, iz vreća ispadne i njoj dopadne.

Moćni su, u tome gonjenju Nedžmudina, sa drumova gonili sablje i proglašavali se vlasnicima cijelih krajeva, zajedno sa Nedžmudinom i svim što na konjima vuče, i neka niko u njihovo ne dira.

Najdužu ruku imao je neki paša Emrulah, odmetnik od sultana i sam hajduk kao Nedžmudin — potvrđujući da hajduk hajduka najbolje goni. Kad su mu njegovi ljudi jednoga dana doveli i predali jedva uhvaćenog Nedžmudina, on mu je najprije zahvalio što ništa od blaga nije potrošio, potapšao ga po ramenima i po obrazima pomilovao, a zatim — ljut što mu sve to nije odmah dotjerao, nego ga njegovi ljudi vijali i noge za njim lomili, naredio da ga povale i po tabanima izbiju štapovima — isto onako kao što su ga izbili kaluđeri kad je bio kaluđer. Uzalud je odozdo, previjajući se od udaraca, govorio da je Turćin kao i oni, i da mu

je hodža, kad ga je turčio, rekao da Turci Turke ne biju; uzalud je govorio da je obrezan kao i oni i ako mu ne vjeruju neka svojim očima vide; uzalud je govorio da mu je i ime tursko — Nedžmudin. Udarali su ga po tabanima koliko su god mogli, sveteći se ujedno i za svoje tabane, nažuljane goneći ga.

Kasnije su kaluđeri doznali još više: da se ono blago — poklonima, prodajama, razmjenama i na druge načine prosulo po kasabama sve do Stambola i istopilo se u rukama lihvara.

Zbog bolesti — i u duši i u tijelu, u koju ga je bacila ta iznenadna nesreća za srpsku crkvu, patrijarh Arsenije nije mogao nikog, sem svojih popova i kaluđera, pripustiti k sebi, pa ni kneza boljarskog Avrama — tako da se on, izgubivši nadu da će patrijarh brzo ozdraviti, vratio na Ibar neobavljena posla.

Nije mu se žurilo da što prije stigne zetu, komandantu srpske vojske na Ibru Negobratu, jer mu ništa nije nosio: ni savjet od patrijarha za dalju borbu, ni pare od patrijarha za oružje — vraćao se prazne glave, i praznih šaka, i brižan za patrijarha.

Izbavivši se iz bunara, kakva mu se učinila Metohija, Avram je kroz planinska sela putovao polako, udisao svjež vazduh, pio vodu sa hladnih izvora, i htio — poslije svega što je u patrijaršiji vidio i čuo, da se okrijepi.

Noćivao je kod seoskih domaćina, sjedio uveče dugo sa njima i slušao ono što su oni — prodajući smok i stoku u Đakovici i Prizrenu kupovali kao laž ili kao istinu. Pričali su Avramu — kao laž ili kao istinu, da su se protiv Turaka digli i Albanci iz Malisorije — kako bi pomogli Austrijancima i Mlečanima, sa kojima su iste vjere, iste im molitve u crkvama i isto okretanje Rimu i papi, i da se pobjedama austrijske vojske na

Dunavu i mletačke u Bosni i Dalmaciji raduju kao svojim, jer su te vojske katoličke. Uz zvona na crkvama, koja stalno potežu, kliču za zdravlje pape Inoćentija i zahvaljuju mu što je blagoslovio ovaj posljednji krstaški rat protiv nekrsta i što u svom blagoslovu nije zaboravio ni njih, hrabru braću iz Malisorije, borce za vjeru poput starih templara i malteških vitezova; neka otjeraju Turke — onako kao što su stari krstaši otjerali sinove Agarine iz Jerusalima, i „In name deus filius . . ." spalili ga.

Ovo, i ovome slično, domaćini su prodavali gostu pošto i kupili, ne tražeći od njega da im vjeruje.

Ništa, sem tih priča o Malisoriji, Avram nije imao da odnese zetu na Ibar.

Jahao je konja putevima punim trave, slušao meke udarce kopita, ne misleći više ni na zeta, ni na patrijarha, ni na Malisoriju — ni na Turke i Srbe, do na svoje Boljare, ličile su mu na gnijezdo na grani koje vjetrovi, uz ovu vojnu, mogu svakog časa da obore. Nalazio je da na svijetu ništa nije sigurno ni stalno: ni knezovi, ni carevi, ni kraljevi — do jedino odjek konjskih kopita na putevima, on je onakav kao prije stotinu i hiljadu godina — sve otkad ljudi jašu konje i po zemlji putuju. Mamila su ga na san ta konjska kopita. Ljuljao se gore u sedlu kao dijete u kolijevci, nemarno prelazeći očima preko livada, šuma i dolina i zaboravljao i gdje je bio, i kuda ide, i ko je; vidio je, još jednom, da je star.

18. *O kako sam star i sam.*

Nije na Ibru našao ni zeta ni njegovu vojsku; nekoliko seljaka, izbezumljenih od čuda šta se dešava u njihovu vijeku, rekli su mu da je srpska vojska sa Ibra otišla na Pazar i zajedno sa vojskom iz Starog Vlaha zauzela ga, opljačkala i spalila. Lica tih seljaka, dok su pričali, izgledala su kao da je vatra od Pazara do samih njih došla i opržila ih. Gledali su u nebo, pa u zemlju, i nemajući kud ni gore ni dolje, stajali pred svojim kućama — uplašeni da će im Turci, kad-tad, za odmazdu za Pazar spaliti kuće; neće ih pitati jesu li, kao ostali iz njihovih sela, išli sa vrećama i konjima da pljačkaju dućane u Pazaru. Htjeli su da im knez kaže jesu li pogriješili što su ostali kod svojih kuća, što i oni nijesu otišli da ugrabe što se iz plamena moglo ugrabiti; oni što su otišli vratiće se sa punim vrećama, i to pripisati sebi u junaštvo a njih gledati kao kukavice. Ni sami nijesu znali zašto su ostali kod svojih kuća, do da su sada — kad svak grabi po Pazaru, ostali praznih ruku. Šta im on, knez, na to veli; neka pomogne njima seljacima kad je knez, nek nađe pravdu i kaže im da idu na Pazar, ako je tamo još išta ostalo, ili da sjede kod svojih kuća i gledaju kako po nebu šeta sunce — nek im kaže šta treba da čine kad je knez.

— Ja sam pošten — izustio bi poneki, ne vjerujući u to što govori, a drugi mu odvraćali da je pošten zato što nije smio da ode u Pazar. Krivili su jedan drugog

i optuživali se, a najviše svak samoga sebe što je slušao tuđu glavu kod svoje — jer jednom se u vijeku dešava da od tuđe imovine možeš slobodno da uzimaš koliko ne možeš ni da poneseš, i to od turske pa ti nije žao nego milo.

— Kaži nam, kad si srpski knez, šta da činimo mi Srbi: da idemo ili ne idemo na Pazar.

— Dok nije kasno, poslije nam neće trebati tvoj savjet.

— Kad bude kasno, neće nam trebati ni da smo Srbi. Neće nas naši iz sela ni priznati da smo Srbi.

— Kaži, kad si knez.

Ostavio ih je u njihovim mukama.

Konj ga je, zatim, nosio ispod vrba, dolje ka rijeci i gazu na njoj; vazduh koji je dolazio od vode i zelenila oko nje osvježio ga je i on se, od te svježine, osjetio kao da se umio.

Jahao je kroz tih kraj — ne čujući, sem konjskih kopita, ništa ni za sobom ni pred sobom, i činilo mu se da, sem njega, niko više po zemlji ne hodi; podsjetilo ga je to na njegovu usamljenost kroz cio vijek — jer niti je bio sasvim uz Srbe, niti sasvim uz Turke, nego na sredini — i sam. Izrekao je glasno — „O bože, star sam i sam!"

Veću nevolju od svoje što je star i sam vidio je u onima što su bježali iz Pazara. Bježali su što su brže mogli — kao da im sve sam živi plamen iz spaljenog Pazara potpaljuje tabane; od dima i plamena kao da su bili oslijepili i slijepi išli na Istok, otud su, za vojskom janjičarskog age Ishaka sina Isakova nekad i došli. Došli su iz Anadola, iz Ćutahije, iz Karaosmana, žuti u licu i veseli; sjedjeli su na ćepencima, mjerili na kantar i na aršin, jeli somune i pili Rašku — i pjevali svoje duge otegnute turske pjesme.

Sad su se vraćali, bježeći.

Žene su na glavama nosile kolijevke sa djecom, i samo se — u tom silnom svijetu, čuo plač djece, jer ostali su — nemajući šta da kažu kad su živi ostali, ćutali kao da i nijesu živi, jedva vjerujući da jesu čim zemlju gaze. Zvečali su kotlovima, sahanima od bakra i tepsijama koje su, prema suncu, odsijevale svojim kalajisanim površinama kao kakvim ogledalima da se u njih, posljednji put, ogledaju bregovi srpske zemlje. Tek poneko jaše konja ili magarca, ili volovi vuku kola sa djecom u njima i ćilimima.

Bježe, i sem misli da im valja pobjeći, oni drugih u glavi nemaju — ne znaju više ni da su Turci i Turkinje, do bjegunci, ne znaju ni da su imali u Pazaru dućan, u avliji šadrvan, i puno soba sa puno prozora, do da su živi i da bježe. Poneki hodža zastane, digne ruke do ušiju, okrene se prema istoku i glasno izrekne molitvu da bog gonjenoga spasi od gonioca, da goniocu noge pokrati i slijepim ga putem okrene. Vjeruju u božju pomoć, ali se uzdaju u svoje noge i daju im zor; starci, od zora u nogama, posrću, padaju i jedva ustajući proklinju svoje godine, i svoga cara, i Srbe.

Sve je ostajalo — što je iza vatre ostalo, a oni su odlazili; činilo im se da je od svega najdalje za njima ostajalo groblje njihovih mrtvih — u nekakvom dalekom svijetu, a mrtvi u još daljem . . .

Nijesu znali dokle će stići, ni postoje li ikakva vrata koja će im se otvoriti. Biće muhadžiri. U Skoplju. U Sofiji. U Jedrenama. Ili negdje sa druge strane mora, već dokle ih noge odnesu. Piće neku drugu vodu, koja se neće zvati Raška, a zamišljati da piju Rašku.

19. *— Ne znam šta ću s ovim ropkinjama. Muka me hvata od njih a i njih od mene.*

Ostala je suncu još cijela četvrtina neba pa da zakane za goru, mnogo prije boljarski knez Avram stigao je na Ras, na stari srpski grad u zemlji Rasciji na Raški; nije više postojao do njegove razvaline, do njegove dremljive puste sure zidine, začuđeno zagledane iz davnog, iz slavnog, iz vremena punog oklopnika, štitova, kopalja, u ovo tursko vrijeme na Raški, u Rasciji — u nemoguće . . .!

U podnožju Rasa — na stavama dviju rijeka i poljicu ravnu kao dlan bio je nekad u svijetu čuveni trg od kojeg je ostalo samo trgovište, Turci su ga nazivali pazarište, što znači jedno te isto, ali i ništa, jer tu se više nije ni trgovalo i pazarivalo.

Avram je odlučio da konači u tom trgovištu, u tom pazarištu, nadomak Pazaru.

Negdje dolje u dimu, koji je dolazio od Pazara, bili su njegovi zetovi; poslao je seize da im kažu da je on na Rasu i da mu dođu.

Našli su mu dobru, od kamena izidanu kuću, svijetlu i vodi okrenutu. Odmarao se sjedeći uz prozor, gledao dolje vodu, oko nje topole, i slušao u granama ptice: pjevale su isto onako kao kad je, u tom istom Rasu, ležao u pećini zatočen od svoje braće Stefan Nemanja. Bila je sada u toj pećini crkva posvećena spasiocu Nemanjinom svetom Đorđu, i Avram pošao da se u njoj

prekrsti i pomoli za spas zatočenih ma ko bili i ma gdje su, jer njih je uvijek, i svud po svijetu.

Valjalo mu je da prođe kroz ono poljice na stavama rijeka, sad puno svijeta — kao da se, najednom, staro mrtvo tržište pretvorilo u živ trg, trgovali su seljaci — onim što su u Pazaru od vatre ugrabili i na leđima, konjima i kolima vukli svojim kućama; neki su vukli po cijele dućane, sem ćepenaka, pa je izgledalo kao da se čaršija iz Pazara preseljava u Ras, na stari pazar. Umorni od tereta i garavi od ugaraka, zastali su da se odmore i gar sa lica i ruku operu — i trgovali, prodavali ono što im ne treba a kupovali što im treba, razmjenjivali glavu za glavu hvalili svoje a kudili tuđe i cjenjkali se kao kad su na čaršiji.

Avrama je put vodio između njih. Bilo mu je odvratno gledati ih kako — ozareni nekim tamnim sjajem iz sebe, kupuju i prodaju ono što nije njihovo, pa im zbog toga pazar sladak i lak.

— Prodaješ li? — pita uzgred jednoga. — Šta to prodaješ?

— Prodajem, gospodine, brave. Sedamdeset brava i toliko ključeva ne bi brava valjala bez ključa. Imam i katanaca, katance nijesam brojao.

— Šta će ti to? — veli mu Avram.

— Kad svak nosi, ponijeh i ja ove katance iz Pazara, a sad vidim da mi ne trebaju. Neće niko da ih kupi, a ja ne mogu dalje da ih nosim, ponijeću kući dva katanca i dvije brave a ostalo nek nosi ko hoće; ne stigoh ništa drugo da ugrabim do ovo gvožđe da mi leđa odere i da ga najzad bacim; propao sam, gospodine, a bila je dobra prilika . . .

— Ko ti je to? — pitao je drugog.

— Dvije turske žene — veli čovjek. — Ova mlada je kćerka ove stare. Mnogo mi plaču, gospodine, ove Turkinje.

— Šta će ti Turkinje? — veli mu Avram.

— Ne ugrabih ni so ni gas do njih dvije. Promijenio bih ih za nešto što mi za kuću treba, no ih neće niko kad plaču; dosta je svakom što mu kod kuće djeca plaču. Neki ovu mladu ne smiju da odvedu kući od svoje žene a stara im ne treba do da im hljeb jede. Ne znam šta ću s ovim ženama. Muka me od njih uhvatila a i njih od mene. Ko je prvi stigao u Pazar ugrabio je ono što mu treba, a ja ove žene koje mi ne trebaju; nepravda se, gospodine, učinila u tom Pazaru: trebalo je sve na gomilu sakupiti i svima jednako podijeliti da nikom ne bude krivo; nepravda je ušla među ljude, bog će nas kazniti.

Prolazio je između punih kola šećera, soli, sukna, basme, bakra, između cijelih dućana istovarenih na ledini — između žena pod crnim čaršavima i lica prekrivenih, nuđenih za razmjenu za trube šajka, za vreće brašna, za so; bile su nešto što nikome ne treba pa zbog toga jevtine.

— Kako je tebi ime? — pita Srbin Turčina.

— Ne znam — veli Turčin. — Nemam imena.

— Svak ima ime, Turčine.

— Ja nemam. Imam ali neću da ti ga kažem.

— A što nećeš da mi kažeš ime, Turčine?

— Zato što mi je volja.

— Ja sam te zarobio i ti više nemaš svoje volje. Ti si moj rob a ja tvoj gospodar.

— Ja te ne priznajem za gosporada. Ne može Srbin Turčinu biti gospodar.

— Kako ne može kad sam te zarobio.

— Ti si samog sebe zarobio, no ti to ne vidiš.

— Ti si, Turčine, lud. Ne moraš da mi kažeš ime, ja te mogu ubiti da ti ime i ne znam.

— Biće gore za tebe ako me ubiješ a ne znaš mi ime. Cijelog ćeš se vijeka pitati zašto si ubio čovjeka

koji ti ništa nije učinio i kojem ni ime nijesi znao, i ta će te muka otjerati u grob; i u grobu će te mučiti: jaukaćeš ispod zemlje kao da ti živome kožu deru.

— Šta ti to meni govoriš?

— Ništa. Ono što te čeka na drugom svijetu ako me ubiješ.

— A ako te ne ubijem, Turčine, šta me čeka kad umrem?

— Isto. Svakog ko nije Turčin čeka muka na drugom svijetu.

— Otkud to znaš?

— Znam, neću da ti kažem otkud znam; tamo će vas u glavu maljem tući.

— Kad bi tamo tukli, čulo bi se ovamo.

— Čuje se — veli mu Turčin. — Čujemo mi Turci kad prolazimo pokraj vašeg groblja.

— Ubiću te i zbog toga groblja i što nećeš da mi kažeš ime.

— Neću da ti kažem ime za inat, sto puta da me ubiješ.

Drugi nije imao muke sa onim što je ugrabio u Pazaru, jer to nije bio čovjek nego veliki zidni sat. Objesio ga je o stablo topole i prodavao; nikad se jedno drvo nije okitilo tako skupim, toliko rijetkim i skupocjenim nakitom. Prilazili su da vide sat. A kad je stao da odzvanja nekako svoje, tursko vrijeme, ućutali su i slušali zvučan, mek zvon — na kakav se njihove seljačke uši nijesu navikle, pomicali su od zadovoljstva na glavama kape, — i najzad mu to zvonjenje odbili na nešto varoško, što nije za selo i ne razumije se. Bolji sat od toga je sunce na nebu, u koje umiju da gledaju, i koji ne mogu djeca dohvatiti i slomiti ga.

Neki su — da bi ih bolje prodali, obukli turska odijela od crvene, plave i zelene čohe i jedva jedan drugog poznavali. Skrojena za drugog, najčešće za manjega

i tanjega, ta odijela su se na njima, jakim i plećatim, dugonogim i dugorukim seljacima rasparala i rašivala i iz njih laktovi izvirivali. Ličili su, već prema tome čija su odijela na sebi imali, na trgovce, na činovnike, na hodže — i pokušavali, kad su u turskom odijelu, da izgovaraju i turske riječi — koje nijesu bile ni turske ni srpske niti išta značile; naopaki — sasvim, u tim naopakim odijelima, htjeli su naopako i da govore.

Avram nije htio da ih gleda, nije htio da ih sluša kako se, u turskim odijelima, dozivaju srpskim imenima, žurio je da još za dana uđe u crkvu i pomoli se svetom Đorđu za duše svojih predaka i duše potomaka Nemanjinih. Penjao se, polako, uz usku, kamenitu i strmu stazu ka pećini u stijeni i crkvi u njoj — da u miru, u tišini, daleko od svega što je danas u Rasu vidio, dušu i tijelo odmori.

20. *— Neka mi umiranje bude kao najljepši deo moga života.*

Nije se malo, nego do zaprepaštenja iznenadio kad su mu zetovi doveli — glavom, i sa svim nišanima na ramenima, pazarskog kajmekana Lala-pašu, pri svjetlosti svijeće na tom zarobljenom čovjeku najprije su se ukazale njegove oficirske zvjezdice i zlatni širiti tako da su mu sva ramena sinula žutim blistavim sjajem zasjenjujući sjaj svijeće.

Nazvao je Avramu boga, a on — iznenađen koga vidi pred sobom, treptao očima, dah prekinuo, a zatim ustao i na nogama primio pozdrav.

— Avrame, sve ovo bog vidi... kazniće vas bog za Pazar.

— Svi smo bogu krivi — veli mu Avram. — Naše ljudsko je da griješimo, a njegovo da nas kažnjava.

— Znaš li šta je to kad cio jedan grad izgori; vaši ljudi ne znaju koliko se dugo gradi jedan grad, oni ne znaju šta je to grad.

— Kajmekane, sjedni. Vidim ti na ramenima živu glavu, i time sam ti sve rekao; sjedni ovdje do mene.

— Sjedjeli smo nas dvojica nedavno — veli kajmekan.

— U Pazaru — veli Avram.

— Više u Pazaru neće niko sjedjeti; Pazar više, Avrame ne postoji. Do pepeo i ugarci. Aman, aman...!

Tada su Avramu prišla njegovi zetovi; našli su da je od svega najpreče da ga upitaju za zdravlje. Nije im odgovorio, pitao je on njih o Pazaru.

— Učinili smo ono što se vidi; i odavde može da se vidi kako Pazar gori — odgovorili su mu.

— Načinili ste pakao na zemlji — veli im kajmekan.

— Tebi nije dozvoljeno da mnogo govoriš kajmekane, ti si zarobljenik — veli mu stariji Avramov zet Negobrat onaj za kojim je kajmekan bio naredio potjeru da se uhvati i objesi. — Doveli smo te našem tastu da te vidi zarobljenog, a poslije ćemo lako s tobom: nemaš stotinu glava do jednu.

— Ne molim vas da mi poštedite ni tu jednu, do toliko da to sabljom učinite jer ja sam oficir.

— Nama je svejedno čime ćemo te, kad nas moliš, možemo to i sabljom učiniti. Čuj, dok još čuješ i zboriš, da su ti djeca i žena kod nas i da im je dobro.

Kajmekan se okrenuo Avramu, veli mu:

— Pošalji mi ženu i djecu u Skoplje. Nikome, jer ja nikoga nemam ni u Skoplju niti igdje. Ima tamo džamija, osiromašiće i prositi pred džamijama. Ništa više ne tražim, do da ovi tvoji zetove pričekaju dok se pomolim bogu što nas je dao na svijet i što nas k sebi uzima: daj, o bože da ti moja duša dođe na krilima tvojih anđela i obdari je ljepotama rajskim kao i duše tvojih milosnika o alahu! Avrame sad nek se svrši to što me čeka; neka mi smrt dođe od sablje neka mi je umiranje kao najljepši dio mog života jer ja imam pravo na to, jer ja sam oficir, ja sam Turčin.

Progovorio je Avram, veli:

— Čini mi se, kajmekane, da si maloprije rekao da si žedan.

Pio je polako, prekidajući gutljaje. Bila je to voda sa Raške, ona što se slatko pije, što bolesne krijepi a starcima snagu vraća; pio je dugo, i mnogo — ne zbog toga da snagu povrati jer mu ona više ne treba nego što je to Raška i što je pije posljednji put. Izmicao je sud od usta da predahne, brisao usne maramom, i iznova

žedno i željno pio i bio, sad pred umiranje, na početku u nekakvog života koji samo vode mogu da daju... Zaboravljao je na ono što ga čeka: na onaj hitri zamah sječiva i ličio na putnika koji je dugo putovao, mnogo ožednio — stigao do vrela vode i lice zamočio. Gledali su ga šta čini, a u tome što je činio — što je pio, bilo je nešto lijepo za gledanje, i za čekanje... Bilo je to rastajanje sa vodom, i trebalo ga je pustiti da mu rastanak bude lijep... da mu bude kao gledanje u sunce na zalasku; toga čovjeka, mislili su, neće više grijati sunce; tome čovjeku, mislili su, ništa više na svijetu ne treba, ni te zvjezdice na ramenima, ni prstenje na rukama, ni čizme na nogama, ni car u Stambolu, ni turska carevina, ni ta srpska Raška koju pije — sve je to sad uzalud. Zaboravili bi za trenutak da je Turčin, do jedan čovjek pred umiranje i zbog toga ćutali, nekako smjerno, kao da su na molitvi. Vratio je prazan sud — izgovorivši ono što je bio već jednom rekao: „Molio sam se bogu da pusti kišu i vatru ugasi, da je pala, ne bi cio grad izgorio." Iz toga što su čuli, vidjeli su da je kajmekan, za sve to vrijeme dok je vodu pio, mislio na Pazar, kojeg više nema, a ne na svoj život, kojeg također više nema.

— Napio sam se — veli. — Ostalo mi je još to vaše... da umrem; de, izvršite što imate.

— Lako je tebe ubiti, kajmekane, — počinjao je Avram. — Ti si u rukama mojih zetova, ti si zarobljenik. Ali nije u ljudskom običaju ubijati zarobljenike, sem kod tebe, kajmekane. Da si zarobio moje zetove, a ne oni tebe, ti bi ih nasred Pazara objesio da ih svijet na vješalima gleda, tako si mi rekao.

— Učinio bih što sam rekao — veli kajmekan.

— To znaju moji zetovi. Ali je sudbina bila drukčija. Sad si ti njihov zarobljenik. Njihovu je ruku, a ne tvoju, bog poveo. Čuj me: ne dam mojim zetovima da

te ubiju, reći ću im da te puste da ideš kud hoćeš, reći ću im da ti vrate ženu i djecu i da te isprate tamo kud želiš. Možeš, kajmekane, da pričaš kako su te Srbi pustili da živiš, a možeš o tome i da ćutiš, kako ti je volja, kajmekane.

Kajmekan će na to tiho a gnjevno:

— Ta bi mi smrt, Avrame, bila teža od prave; ti mi, srpski kneže Avrame, udjeljuješ život kao paru kakvom siromašku; neću milostinie Avrame. Hoće časnu smrt.

— Imaš djecu kajmekane, — veli mu Avram.

— Imam i ovo... — veli mu kajmekan pokazujući zvjezdice na ramenima da mu time kaže da je oficir.

— Sjutra ćeš, kajmekane, kad ustaneš naspavan, drukčije misliti o zvjezdicama. Biće ti draža tvoja djeca.

Nije sjutradan ustao — nije više mislio ni na svoje zvjezdice, ni na svoju djecu, ni na Pazar: objesio se preko noći o direk u svojoj sobi. Bilo je sunce već izgrijalo kad su ušli i vidjeli ga kako visi niz direk, glave povijene kao da je na molitvi i silno izdužen. Nekako prkosno sijale su mu na ramenima zvjezdice i činilo se da su — jedino one, još žive.

— O koliko je pred smrt popio vode! — čuo se neko, i dodao: — Ovoga čovjeka treba da sahranimo pokraj vode.

Avram je digao ruku, što je značilo da ućute. A zatim će:

— Iskopaćete dubok grob. Položićete ga i zasuti zemljom. Nemojte mu pobadati kamenje iznad nogu i iznad glave kao što se to obično čini; ne treba da se zna da je to grob. Pričao mi je da se ne zna gdje su grobovi njegovih predaka, i kako se neće znati ni za njegov. I nek se ne zna.

21.

— Niko ne zna od čega može da umre jedna djevojka, može samo i od toga što je djevojka...

Boljarski knez Avram — koji je još bio knez, ili samo vjerovao da je knez, zatekao je u Boljarima svoje dvije kćerke; i inače je mislio da ih uzme k sebi dok vojna traje, zetovima u Rasu tako je i rekao: — „... one su ženske glave, one će biti kod mene dok vi ratujete. Poslije ih uzmite, ako živi ostanete."

Ona silna djeca od kćerke Đurđe iz Devreča što se na putnike kroz goru Jarut bacaju kamenjem sjatila su se oko djeda, kaljala ga nosevima i na leđu mu se penjala; dozvoljavao je to djed — bio je srećan djed.

Starija kćerka Avramova, udata za odgajivača konja iz Vape Negobrata koji je svu brigu poklanjao konjima a ženi nikakvu, bila je zbog te nebrige i sada, kao uvijek, blijeda i mršava. Ona nije imala djece. — „To je božja nepravda da mi jedna kćerka ima pun tor a druga ni jedno dijete", žalio se Avram prijateljima i bilo mu žao kćerke. Znao je da će u Vapi, kad ona i Negobrat umru, iza njih ostati samo njihovi konji — i da je to tužno kad iza ljudi ostanu samo konji. Nije mogao tu tugu da otjera sa srca, a ni kćerku da krivi što nema djece nego nepravednog boga ili nemoćnog Negobrata.

Ona je prva srela Avrama. Obradovala mu se. Poljubila ga i zagrlila. A zatim se otac i kćerka dugo gledadli, ne govoreći ništa jedno drugom. Prva je progovorila ona, veli:

— Došao je još neko, oče, sem nas dvije.

Nije trebalo Avramu da pita ko je još došao, jer baš toga trenutka, zagrljeni kao dva brata, iznikli su iza koliba crkvenjak Ilija i sin bega iz Radulića Nura; išli su glavu uz glavu, pokriveni kosom crkvenjakovom.

— Oče! — uzviknuo je Ilija. — Ovaj momak je sin tvoga prijatelja iz Radulića, kaže da mu je ime Šemsun i da ta riječ znači sunce ali da ga niko ne zove Sunce nego Šemso, a ja bih ga zvao Sunce jer je silan, oče, pogledaj ga. Mnogo mi se dopada ovaj Šemso, ovo Sunce, zavolio sam ga kao brata i on je od sada moj brat. Oče, kako si? Daj mi da te poljubim u ruku. Poljubi ga i ti, moj brate Šemso.

— Sinko,... — veli Avram mladiću. Bilo je to ujedno i pitanje otkud se obreo u Boljarima.

— Pozdravio te, gospodine, moj otac.

Prije nego što je išta drugo rekao, Avram ga je upitao gdje mu je otac.

— Otišao je u rat — odgovorio je mladić. — A mene i majku poslao tebi da nas čuvaš dok se rat svrši.

Avram se nije začudio što je njegov prijatelj Nur upravo njega kod svih drugih prijatelja izabrao da mu pošalje ženu i sina.

Bila je ta druga žena Nurova mlada hanuma, bijela u licu i blijeda kao i sve turske žene koje sunce ne grije. Dali su joj naljepšu sobu — zastrtu ćilimima i sa turskim posuđem na rafovima, da joj u Boljarima bude ugodno kao da je u Radulićima.

Ustala je kad je Avram ušao, zašumila šarenim haljinama i po nekakvoj svojoj mjeri povila glavu s fesom punim dukata da primi pozdrav. Krila je lice od stranih ljudi, i toga se zakona držala pred svakim, sem pred Avramom.

— Kako si?

Nije trebalo da je to pita, jer hanuma je bila dobro. Rekao joj je da sjedne, i svila je opet zašumila: sjedjela je u tim svojim šarenim haljinama kao u cvijeću i mirisala mirisom jorgovana. Treptala je — na svaki pogled Avramov, trepavicama kao krilcima mlade lastavice i glavu držala pravo; držala je, prekrivenu svu dukatima, na način otmenih Turkinja iz kuća u kojima su žene najprije ukras. Podigla bi, s vremena na vrijeme, ruku okićenu prstenjem i crn pramen kose popravila na sljepoočnicama — kad bi joj se, o ušima, ukazala od zlata naušnica sa dragim kamenjem. Malo je govorila toliko samo da odgovori na pitanja Avramova — tako da se činilo da je ta žena došla da ćuti i gleda u svoje, na koljeno položene lijepe bijele prste, pune prstenja. Brigu što joj je muž na vojni, što je kuću u Radulićima, bježeći iz nje od ustanika, ostaviła otvorenu nek svak uđe i sve odnese, skrivala je u sebi spokojstvom jakih žena koje svoju dušu, kad u njoj boli, pritisnu rukama da se bol ne vidi.

— Milo mi je što si došla — veli joj Avram.

Ona je ćutala.

— Stotinu godina ostani kod mene. Biće mi kao da si dan ostala. Moja je kuća puna čeljadi, ako ti hoćeš da si sama, niko ti neće ulaziti.

Ona je ćutala.

— Imam sina — veli Avram.

— Vidjela sam ga — veli hanuma.

— On je onakav..., on je čudan; moj sin Ilija je i meni čudan, reći ću mu da ti ne ulazi sa onom svojom kosurinom. Da te ne prepada.

— Neće me prepadati — veli hanuma. — Neka ulazi, nek svak ulazi kod mene.

— Imamo lijepih livada, pa možeš da prošetaš po travi; imamo izvora, pa možeš da se napiješ sa izvora; naša je voda dobra, planinska je voda zdrava pa je pij.

Govorio joj je tiho i meko, na način koji je izabrao kao najbolji da sa jednom hanumom razgovara i raspoloži je. A najzad je ostavio — nek joj uđu žene, biće joj sa ženama prijatnije.

Hanuma im se učinila kao da je izvađena iz kutije u kojoj joj sunce otkad se rodila nije palo na lice. Nešto tako bijelo nijesu vidjele i mislile kako bi ta bjelina na njihovom planinskom suncu, izgorjela za tren. Vjetar bi tu ženu, da je dohvati negdje na brijegu, digao pod oblak i odnio.

Gledale su joj na prstima prstenje, i pokazivale svoje; zabavljale su se tim prstenjem i prstima kao da su kakva djeca: zvečalo im je na rukama srebro i zlato a one i htjele da im zveči i sija. Razumijevale su se u drago kamenje i znale mu imena; jedan su kamen zvale karantaš — što je značilo krvavi kamen i taj su najviše cijenile jer je lijep i liječi od rana. Imala ga je u svome prstenu samo hanuma. Rekla je da taj kamen najviše vrijedi kad su vojne, jer da nije toga kamena, mnogima bi iz rana istekla krv i ne bi se iz vojne vratili.

Najduže je u taj kamen, što krv zaustavlja, na svom dlanu gledala ona što je najviše i u krv gledala; bila je to majka one silne djece što se u Devreču kod Jaruta bacaju kamenjem na putnike, i što se hoće kamenom baciti i jedno na drugo; veli:

— Dobra ženo, svakog časa iz moje djece teče krv: iz glave, iz ruku, iz nogu, iz nosa. Sva su izubijana. Izgrebana. Izujedana. Ja ti vjerujem da ovaj kamen može da zaustavi krv iz rane ali ja mojoj djeci ne bih zaustavila krv da stotinu ovakvih kamenova imam: nek su djeca krvava nek im ogrebotine ostanu za starost da se sjećaju da su nekad bili djeca. Moja su sva šarena od uboja, od uboda, od ujeda, i za svako znam kad je ubijeno, ubodeno, ujedeno, kad ga je pašče ugrizlo, kad ga

je pijetao ukljunuo, kad ga je konj kopitama udario, kad je palo s drveta, kad s tavana; kako bih, dobra ženo, pamtila da mi je dijete palo s tavana da mu se tavan nije upisao na čelu. Imam ih, hvala bogu, dosta, pa nek padaju.

— Nek su ti zdravo djeca — veli joj hanuma.

— Zdrava su mi kad su krvava.

Žena odgajivača konja iz Vape nije imala na rukama prstenja jer konjogojac je radije kitio svoje konje dobrim sedlima, kolanima, bilanima i uzdama nego svoju ženu prstenjem i đerdanima; nije krila prste zbog toga što na njima nema ništa. Ćutala je kao i hanuma. I bila joj slična svojim licem — blijedim, iz kojeg su, nekako sneno, gledale njene crne, gustim trepavicama nadstrešene oči. Bila je ta žena lijepa. Moglo je u nju dugo da se gleda, i ode — sa žaljenjem, nenagledano. Bila je duboko u sebe povučena — kao da je, u tu dubinu, umakla ispred konja svoga muža. Nešto žalostivo bilo je u njoj; bilo je u njoj dio duše njenog brata Ilije kad je više crkvenjak a manje Ilija.

Jednog dana Ilija joj je rekao:

— Moja sestro, ti si u duši bolesna, ti si, sestro, kao i ja — nas dvoje smo bolesnici. Nama treba po livadama, sestro, da hodimo, po zelenim travama jer tamo je lijek za naše duše.

Pozvao je da sa njim i njegovim „bratom iz Radulića", kako je zvao sina hanumina Šemsuna, izađu u polje izvan Boljara i napiju se vode sa izvora, biće za njenu dušu dobro da se napije vode sa izvora u polju, u zelenoj travi, sa kojeg piju ptice.

Putovali su gotovo cio sat. Dan je bio lijep, zemlja je mirisala kasnom jeseni, letjele su pitce i bijeli, raspršeni oblaci, milili nebom sa sjevera na jug. U tom pravcu je i Ilija grabio, bio je odmakao daleko pred njima — mamile su ga pijavice kod vode, hitao im je

kao svoj svojima, željenim. Žena odgajivača konja iz Vape i sin hanumin „brat iz Radulića" zaostajali su. Pod nogama im se lomile travke a tamo u stranu, uporedo sa njima, išle njihove sjenke. Ono što su oboje osjećali bilo je da treba jedno drugom nešto da kažu: usta su im bila puna riječi ali ih nijesu izgovarali jer nijedna nije bila ona prava. Počeo je on prvi, veli glupo:

— Ovo je polje dobro da se njime, s kraja na kraj, potrče konji; nijesam vidio ovakvo ravno polje.

— Voliš li ti konje? — progovorila je ona.

— Ne znam.

— Ja ne volim konje — veli ona. — Mene je strah od konja. Mi ih u Vapi imamo mnogo, imamo ih koji se ne daju ni osedlati ni uzjahati. I koji hoće ubiti i ujesti. Ja ih ne volim.

— Ni ja ne volim konje; šta će mi konj kad mogu s njega da padnem. Jedan je čovjek u Radulićima pao s konja; pao je na glavu ali mu glavi nije bilo ništa nego nogama. Slomio ih je. I legao da umre; šta će mu život kad ne može da hodi. Dolazili su majstori od nogu da mu poprave, ali nijesu mogli. Načinili su mu najzad štake, i taj čovjek danas hodi na štakama ali dalje od bašče ne može, izađe do pod jednu krušku i tu sjedne, štake položi pokraj sebe — i tako po cio dan sjedi pod tom kruškom i drijema. Da nije pao, ne bi drijemao.

Bilo mu je drago što se sjetio toga slučaja; ispričao ga je kao da je tu bio i sve to očima svojim gledao. Ona ga je slušala; sjećala se i sama kako su mnogi pali s divljih, još neizjahanih postuha njenoga muža i na uboj privijali prijesne kože. Kasnije — kad i nijesu padali na javi, sanjali su da padaju u snu: otvori im se nekakvo ravno polje i oni tim ravnim poljem trče nekakvog bijesnog konja ali ga nikad ne dotrče do kraja nego se, odozgo sa sedla, izviju uvis i zabodu glavom

u ledinu; tako i ostanu — s glavom u zemlji a nogama gore u zraku. Ne mogu da zovnu iz zemlje, mogu samo da biliču nogama ali ih niko ne vidi i nema im spasa.

— Ja znam zbog čega mrzim konje — veli ona za sebe.

— Jesi li padala? — radoznalo, i saučesnički u njenoj nesreći ako je padala s konja, upitao je on.

— Nijesam. Drugi je uzrok što ih ne volim. Milo mi je što ih još neko ne voli.

— Ja baš nimalo — veli on. — Hoću da mi svak vjeruje da ne volim konje; takav sam što se konja tiče i takav ću dovijeka da ostanem.

Ćutali su trenutak. Slušali šum trave pod nogama, otkidali slamke, grickali ih, pa će ona kroz slamku, nekako bolno:

— Ima ljudi koji polude za konjima.

Nije rekla da je takav i njen muž, iako je na njega mislila.

— Za njih ništa na svijetu ne postoji do konji — nastavila je, nije rekla da ni žena za njih ne postoji iako je mislila na sebe.

— Ja nijesam kao ti ljudi, za mrzim konje — predusretljivo veli joj on.

— A šta voliš? — okrenuvši mu se cijelim tijelom, pita ga ona.

— Ništa; ne volim ništa i nikoga, takav sam. I takav ću ostati dovijeka. Nema te sile da me promijeni, to nek svak zna.

— Voliš li djevojke? — gledajući u sam kraj neba, pita ga ona; zbunila ga je tim pitanjem i dugo čekala odgovor. Veli joj:

— Ene . . . ! Gdje nađe sad djevojke! Ti sve naokolo pa na djevojke. Ne volim ih; što se konja i djevojaka

tiče ne volim ih, tu sam tvrd. I biću takav dok sam živ, nek svak zna.

— Nemoj tako o djevojkama Ti si mlad. Djevojke umiju da miluju.

— Ja jesam mlad ali ne tražim da me miluju.

Kao da više nije imao šta da kaže, ali jeste — nastavio je:

— Da ti nešto pravo kažem kad ovako lijepo gazimo po travi i kad smo sami, na drugom mjestu to ne bih rekao — i nikom drugom do tebi: volio sam jednu djevojku. To nek niko ne zna. Da mi je rekla hajde umri za mene, ja bih umro; to nek niko ne zna. Ja joj dam jabuku; nemoj misliti da je ona pojela, ne pojede je nego je turi u njedra i sa njom prenoći. Voljela je da uveče stojimo pod orahom, da nam orahovo lišće miriše; ja nijesam znao šta ljepše miriše — ona ili lišće orahovo nad nama. A svud mjesečina; mjesečina je kod nas gusta i čini ti se da ti oko nogu baulja — a mi stojimo u toj mjesečini do koljena i dišemo, ne zborimo ništa do samo dišemo. Slomi se negdje grančica i prekine nam dah, a poslije opet dišemo. Najzad se rastanemo, ona kroz bašču ode svojoj kući a ja svojoj. Uvučem se u postelju ali ne spavam nego na nju mislim; to znam, i to ti velim da se naljepše voli kad se legne u postelju i sanja. Ja gledam u tavan i sanjam. Vidim je. Tu je. A nije tu, nego je tada najdalje — daleko toliko da me za njom srce zaboli; to znam, i to ti velim da srce može da se razboli kad se čezne za nekim a toga nema. Imam ruke, imam sve ali šta će mi išta; sve bih to nekom poklonio, cio bih svijet nekom poklonio onda kad sam volio; šta će mi ruke, šta će mi išta. Eto... hodimo po travi pa ti pričam; na drugom mjestu ne bih nikom pričao da sam volio tu djevojku. Imam još ovo da ti kažem; imao bih još mnogo ali ne umi-

jem, bila je mršava; mnogo je mršava bila ta djevojka a ne znam zbog čega, ako nije zbog toga što smo se voljeli i čeznuli; pa te pitam može li se smršati kad se mnogo voli?

Odgovorila mu je da se više smrša kad se ne voli. Okrenuo joj se na te riječi i dugo je gledao.

— Jesam li mršava kao ta tvoja? — otelo joj se samo iz usta. — Sviđaš mi se što mrziš konje.

— Mrzim ih — veli on; bio je gotov da to kaže.

— Gdje ti je ta djevojka? — bojažljivo će ona. Umrla je. Ta je djevojka umrla, ne pitaj me; ne bih ti ni ovo rekao da ne hodimo po travi.

Zaćutali su, gazili ravnim poljem, lomili nogama slamke i bližili se izvoru; crkvenjak je već bio tamo, tražio u vodi pijavice.

— Moj brat Ilija ne može voljeti — veli ona. — Ljudi kojima srce ode na konje i pijavice ne mogu voljeti.

— Ja mrzim i pijavice — dočekao je „brat iz Radulića". — Moja je duša drukčija; moja je duša stvorena od orahova lišća...

Opet su slušali svoje korake. Pa će ona:

— Od čega je umrla ta djevojka?

— Niko ne zna od čega može da umre djevojka; može samo i od toga što je djevojka...

Složila se s njim da žensko može lako da umre.

Njihov razgovor, jednoličan i mek, kao što su bili jednolični i meki i njihovi koraci po ravnu polju prekinuo je Ilija, viknuo je, sav radostan što je našao pijavice: — „Sestro iz Vape, brate iz Radulića, evo ih . . . !"

— Tako i moj muž uzvikne kad ugleda svoje konje. Njih dvojica neće umrijeti.

Uzdahnula je.

Pričali su priču koja se ticala ljudskih duša i razneżili se. Na izvoru će se napiti vode, osjetiće je po cijelom mladom tijelu, ali će im duša ostati nenapojena; za nju su drugi izvori... oni uvijek daleki; od žeđi za njima mršavi se, i umire — na zemlji ostanu da i dalje igraju konji, i da miriše orahovo lišće, mjesečina da baulja. To nije kraj, jer će opet neko — držeći se objema rukama sa srce, kriknuti kroz noć, kroz mjesečinu, od žeđi... Toliko bolno da će lišće da zatreperi. Trava da se pomakne.

Njih dvoje bi se, s vremena na vrijeme, pogledali, ne bi tada ništa glasno rekli, do u sebi: — „Nemoj tako..."

On joj je kasnije gledao lik u vodi: bila je legla na prsa, rukama se oslonila na kamenje, usne privila na površinu kao ogledalo bistre vode i pila, gledao joj je lik u tom ogledalu, lice cijelo: čelo, oči, obraze, usta koja piju; vidio je iza njene slike dolje u dubini cijelo nebo po kojem su išli bijeli tanki oblaci i činilo mu se da je ta lijepa ženska glava na sasvim drugoj strani svijeta, da je sa onim oblacima, da je nedodirljiva — do samo vidljiva, kao u snovima... Htio je da ta žena što duže ostane u ogledalu vode, kako bi je što duže gledao — sve dok se voda ne namreška i ne sakrije je. Kad je ustala veli joj glupo:

— Ja bih volio da prenoćim kod ove vode. Hajde da gledamo kako otiče preko kamenja i da ćutimo ja bih mogao dugo da ćutim kad sam s tobom — ja kad ćutim pričam u sebi ne mogu ti reći šta sada pričam u sebi, to ne bih smio reći ni usred gore, usred noći.

Pocrvenio je od tih riječi.

Voda je oticala; svojim žuborom preko kamenja pričala je nekakvu svoju priču, također u sebi...

Jednoga dana ona je rekla da treba da ode u Vapu da vidi kuću, sluge i konje i da će je odvesti Ilija.

— Sestro! — kliknuo je Ilija. — Odvešćemo te ja i moj „brat iz Radulića." Sestro, u koji ćemo dan? Ima jedno vrijeme kako mi stalno u san dolaze tvoji konji: sve igraju po Vapi, svi goli, sestro, i na svima zlatne potkovice pa im svitkaju; u koji ćemo dan tvojim konjima da im vidimo zlatne potkovice?

Svoj san o konjima Ilija je izmislio brže nego što bi dahom dahnuo; nije se njemu išlo u Vapu zbog konja, nego zbog pijavica.

22.

Živjeli su samo još taj trenutak, strasno jer je poslednji.

Od Pazara, koji su za sobom ostavili u pepelu — ostavivši na nogama samo džamije i kuće poturčenih Srba, zetovi Avramovi Negobrat i Andrija krenuli su svoje vojske preko Rogozne ka Kosovu i Drenici, ne stižući tursku vojsku u bjekstvu do njene repove koje su, dajući se u divljačan halak, sjekli. Od nekakva užasa u sebi — što čine nešto što nikad nijesu činili: što sijeku, vojnici su zavijali kao da su se u zvijeri pretvorili, stravljajući — u noći, u mraku, svojom vikom i sebe same, i Turke, i divljač po Rogozni. Jaukali su podjednako i kad sijeku, i kad ih Turci sijeku — i kad u rvanju padaju, i kad obaraju, i kad umiru.

Okrvavljene već jednom na Pazaru, krv ih je vukla u još veći svoj mrak, padajući im na oči do sljepila i um im zamračujući: u mraku su se, i inače, bili, sjekli, klali, i davili kroz Rogoznu — koju su, još za noći, imali da prekorače i sjutradan padnu na Kosovo, ili još dalje — u Drenicu, kud su Turci bježali.

Hitri na nogama, jer su mladi, a u obući lakoj, oni su se kroz šumu prodijevali u skokovima — preskačući granje i grmlje i crneći se, u svojim crnim suknima, kao kakve prikaze koje mogu samo u snu da se sanjaju; i kad ih ne vide, Turcima su se priviđali za petama, za koje su ih, činilo im se, već hvatali. Ne raspoznavajući se, često, i ne vjerujući jedni drugima da su Srbi ni kad svoje srpsko ime glasno kazuju i još glasnije krste se,

oni su se — u zamahu sjekli, usred molitve, a zatim plakali.

Iskakali su — iz čestara, na bregove i kamenjare i htjeli još dalje, ne znajući više ni kud, ni zbog čega — ni jesu li gonjeni ili gone; dozival su s bregova niz planinu brat brata, rođak rođaka — ne čujući odziv ni brata ni rođaka, do duboku goru u noći kako ječi... Povijala se k zemlji. Ispružala ka nebu. Išla nekud kao da je i sama vojska...

Kroz tu istu noć, i istu goru, bježala je za turskom vojskom i jedna čudna družina, umotana u čaršafe, zabuljena, prepadnuta od halaka srpskih vojnika do gubljenja pameti. Bile su djevojke. Kćerke trgovaca i zanatlija iz Pazara. Dali su ih rođacima i vojnicima da ih provedu kroz Rogoznu ka Mitrovici i ka Skoplju i da prije izginu nego što dopuste da padnu u ruke srpskim vojnicima: pretpostavljali su šta bi vojnici kad bi im djevojke pale u ruke, mogli da učine od njihove mladine..., bilo bi to kao da vuci, usred noći, usred planine, upadnu u stado jaganjica.

Bilo je tih djevojaka oko sedam-osam. Savile su se u jednu udoljicu, pogledale ispod granja, jedna uz drugu, kao kakve ovčice. Uši su im bile pune halaka onih što su se oko njih tjerali, što su vikali hvatajući jedni druge i jaukali umirući; činilo im se da se sve to — u noći, u planini, dešava samo zbog njih — djevojaka, i da će, koji đavo, srpski ili turski, nagaziti pravo na njih: na nešto što je kao mračna soba, puna djevojaka. Oni što su ih čuvali rekli su im da neće moći da ih sačuvaju, ali će moći za njih da izginu: spasile bi se kad bi bile ptice, pa da u nebo polete, a ptice nijesu; mogu samo da čekaju da ih oni što halaču otkriju i na njih juriš učine, a to samo što nijesu. Stavljale su ruke na uši da ništa ne čuju i sklapale oči da im, u tavnini, bude još tavnije i ne vide šta će od njih biti: djevojke su,

a noć je i planina, i desiće se najgore..., sama im je sudbina to odredila i dovela ih gdje djevojkama nije mjesto — usred vojske, da izvrši ono što im je na čelu zapisala: da će im se, jedne noći, u jednoj planini, dogoditi to i to...

Ležale su po zemlji, s granjem iznad sebe i čuvarima oko sebe — ne dišući, a rukama pipajući jedna drugu da kažu da su još tu. To isto su činili i njihovi čuvari, da kažu jedan drugom da su još tu, i da bi to kazali i djevojkama, hvatali ih u mraku bilo za koji dio tjela i držali ih kao nešto što je njihovo samo koji trenutak a poslije će pripasti drugima — onima što halaču, i biće to kraj... Od tih dodira mladih djevojačkih tijela vojnike je hvatala strast, pojačavana strahom jer to dvoje ide jedno s drugim... Gubili su svijest o tome ko su i gdje su, do da su muško i žensko da su bez duše a sa tijelima da su bez života a još dišu — da ništa više na ovom svijetu nemaju da dobiju jer nemaju kad, a ni da izgube jer su izgubljeni — i činili u tom posljednjem času to što im je još jedino ostalo, prije nego što nestanu: pili slast jedno iz drugoga kroz strah, kroz kraj... Nijesu se poznavali, a ako neki i jesu, sad su htjeli da se ne poznaju — jer oni više kao da i nijesu bili ljudi nego nešto što je muško i žensko i samo to, ne mogu da misle na ono što su bili a ni da zamisle da će više ikad biti — jer bila je to njihova posljednja noć. Posljednji sat. I minut.

23. — *Grijaće sunce još mnogo godina po ovoj zemlji.*

Svanulo je kad je srpska vojska bila već na drugoj strani Rogozne, na istočnoj, prema Kosovu; nijesu mogli da vide Kosovo, do samo nebo nad njim, već dobro obasjano suncem na pomolu: ugledaće sunce, ko zna otkad nije, srpsku vojsku!

Polijegali su po ledini kraj šume kao na kraj livade koju su kosili i umorili se; ležali su na leđima ruku i nogu široko opruženih ili na grudima sa nosevima zabodenim u travu i ječali od umora i rana, ili pjevali, ili se svađali: mnogo im se svađalo i prijetilo prebijanjem nogu, istezanjem vratova, slijevanjem krvi u lubinu i lomljenjem rebara a bili nekadri da išta od toga učine, ostajalo je to za kasnije kad se svojim kućama vrate — „Ja kuću ne vidio ako ti meni ne platio, zapamti što ti jutros rekoh a dosad, čini mi se, nijesam porekao što sam rekao." — „Nikad ti, majčin sine, neću bliži biti po ne ostavljaj za sjutra što možež danas; suhom bi rukom oko sebe mahnuo da me prstom takneš."

Prekinuli su svađu kad je iz šume izronio Negobrat. Nijesu mu se digli na noge, gledali su ga ležeći, čučeći, žmirkajući na suncu; tako hoće da gledaju čobani, izvaljeni po pravi, jer oni su i bili čobani i ratari. Nijesu čekali da im išta kaže, a niti je on imao njima šta da kaže; nije im kazao ni šta će vidjeti kroz koji trenutak — kao da se, to što će vidjeti, njih i ne tiče. A upravo ih se to ticalo, gotovo su poskakali na noge kad su za Negobra-

tom, istim putanjkom iz šume, izjavile one djevojke. Bile su sada bez svojih čuvara, bili su im čuvari pobijeni. Bile su gotovo gole, izgrebane granjem i prestravljene: trebao je samo jedan pogled na njih pa da se vidi da su te djevojke umirale i oživjele, da se na njih, svu noć, bila natovarila gora i planina.

— Ne beči — veli neko nekom.

— Ne bečim. Gledam ih. Otkud su?

— Otkud i ti. Iz šume, noćile su u šumi.

— Da mi se, srećom, noga noćas zavrzla za njih...

— Ne tupi zube!

— Ne tupim, zbori mi se, zašto mi je jezik no da zborim i oči no da gledam.

— Ko je momak, nek umre...!

— Ljudi ovo nije za šalu, i tvoju sestru može sjutra Turčin izvesti iz granja, baš ovako golu, ovo nije za šalu, ovo su djevojke.

— To je da se skameniš, što čovjek može da vidi kad se zarati. Sto i jednu godinu da sam živio, ne bih vidio tursku djevojku. Nemojte ko što rđavo da im kaže dok mi je ruka pri ovoj pušci. One su djevojke danas jedne sirotice. Ako oca imaju, više ga nemaju, ako majku imaju, više je nemaju i još su ovdje kod nas muškaraca, i gole; nemojte ko što ružno da kaže, vidite dobro gdje mi je ruka.

— Ovo su turske djevojke, nijesu Turci, kako vidite — veli im Negobrat. Stajao je kraj njih na ledini, uz samo granje iz kojeg su ih izveli.

— Bog je i djevojke dao, gospodine komandante, — veli mu star vojnik, žutih brkova, zelen od granja i kaljav od zemlje; rekao je da kod kuće i sam ima kćerku. — Kaži nam — nastavio je — otkud su se obrele, ovdje među nas, te djevojke; da su Turci, znao bih, ali su djevojke pa ne znam ni ja niti iko od nas.

Iz ćutnje Negobratove vidjelo se da mu se ne odgovara otkud su te djevojke. Dotle su ih se ponovo nagledali, sve od nogu do golih glava. Bilo im je granje odnijelo podveze, bilo im je pocijepalo svilene košulje, vidjela su im se prsa, ramena, prosvitkavali kukovi. Navlačile su kosu na lice da ga sakriju pred stranim ljudima, postiđeno gledale preda se. Bile su bez nakita, bilo im je nakite odnijelo granje. I duše; činilo se da su tu samo svojim tijelima a bez duše; od njih kao da su ostale samo njihove sjenke, tu po travi. Nijesu više bile ni djevojke, ni ženska bića nego kao razrušen dućan u kojem se šareni tek pokoje puce...

Sunce je bilo visoko odskočilo kad je Negobrat krenuo vojsku. Onim djevojkama dali su obuću i poveli ih; gazile su sitno, zbijene jedna uz drugu, i posrtale, ličile su na ropkinje iako ih za ropkinje nijesu držali nego za nešto što ni sami ne znaju šta je i što im ne treba, a ne mogu da ih se oslobode jer će dopasti još gore nevolje. Pridržavali su ih kad posrnu i dizali kad padnu; oni kuražniji pripokrili bi im golotinju drhtavim rukama, crveneći se i ne snalazeći u ženskim haljinama; ruke što su sukale gužve nijesu bile za basmu i svilu. Tek voljeli su da oko tih djevojaka nešto čine; bile su među njima kao kakva šarena kolica u koja je zgodno gledati. Pitali su ih kako im je ime. Je li im otac imao dućan u Pazaru. Jesu li ikad izlazile iz kuće jer su bijele i blijede. Djevojke su ćutale, one kao da su bile i zaboravile kakva su im imena pri onom što su prošle noći doživjele.

Pred njima je, na konju, išao Negobrat; držao se pravca ka Kosovu na koje će, računao je, stati prije zalaska sunca i vojsku odmoriti. Izvidnice, koje je bio poslao na pola dana hoda naprijed, obavijestile su ga da nema Turaka na putevima ka Kosovu ali ima Austri-

janaca, koji će, također na Kosovo; nije mu bila draga ta vijest o Austrijancima. Izbjegavaće susrete s njima; pred napad na Pazar odbio je da svoje Srbe utopi u njihovu vojsku i preda im komandu i oni mu to nijesu zaboravili, a ni od njihove postupke prema Srbima: u borbama su ih isturali naprijed da mjesto njih ginu a u prekidima ih tjerali da im konje poje i čizme čiste; znao je za te postupke oficira cara Leopolda i Saveza katoličkih zemalja i izbjegavao susrete s njima.

Poslije planine počinjala su sela; bila su to ona sela što imaju dvije ruke, jednu opruženu ka Kosovu da uzmu hljeb, a drugu ka planini da uzmu smok. Jedno od njih bilo je tursko. Bilo je pitomo. Sa mnogo oraha, sa mnogo kuća. Onih niskih, turskih, sakrivenih avlijama. Šarali su ga krivi, puni prašine, sokaci. Jedan je bio glavni. Prav i širok. Vodio je ka džamiji. Tim pravim i glavnim sokakom išla su nekakva telad i protrčalo pseto, sem te teladi, toga paščeta i tri-četiri starca na ulazu u sokak ništa se živo nije vidjelo, činilo se da je selo pusto. Negobrat je dojahao do onih staraca, nazvao im boga, i — nemalo iznenađen, zagledao se u sofru pred njima. Bila je položena na ulazu u sokak, na prostrtom ćilimu. Ništa na njoj nije bilo od hrane do komad hljeba i komad soli. Gledao je u taj hljeb i so. Oni u njega. I svi ćutali. Sporazumijevali su se na jeziku koji nema riječi a ljudi ipak njim govore... Bilo je ponuđeno... I prihvaćeno... Negobrat je sjahao s konja i prišao sofri, odlomio zalogaj hljeba i pojeo. Nijesu mu se zahvalili što je uzeo od njihovog hljeba i soli jer bi time pokvarili ljepotu čina...

— Grijaće sunce još mnogo godina po ovoj zemlji;

Bio je to njihov odgovor. Ponudili su ga da sjedne, gradeći mu mjesto uvrh sofre.

— Čovjek se umori i kad ga konjske noge nose, odmori se.

Zatim su, preko to malo hljeba i soli, razgovarali kao da se odavno poznaju.

— Ima li još koga u vašem selu sem vas? — upitao ih je Negobrat.

— Ima. Nijesmo stigli da pobjegnemo, zatvorili smo se u kuće i čekali sudbinu... Kad si uzeo so i hljeb, reći ćemo da se selo otvori — veli jedan od staraca. Uvažavali su ga, koliko zbog njegovih dubokih godina toliko i zbog ugleda; bio je to neki ugledan Turčin. Reklo bi se blagorodan, a isto toliko i tužan: zapaljenim, vodnjikavim očima gledao je kao kakvo siroče. Brada mu je bila rijetka, tu i tamo pokoja vlas — takva da se moglo ustvrditi da su mu je iščupali oni što su htjeli da bar jednu dlaku imaju iz brade čovjeka kojeg je bog izdvojio od drugih i sebi pripustio; izdvojenim od drugih vidjela ga je i jedna žena kad je mlad bio. Bilo je to u Užicama. Bila je tada i ona mlada, bili su jednakih godina. Ali je bila i jedna razlika među njima: on je bio učen i vrlo siromašan a ona bogata. Slušala ga je u džamiji kako ljudima daje mudre savjete, doznala da mu je ime Gafur, otišla bakalinu i rekla mu da čovjeku koji se zove Gafur daje na njen račun sve što mu za hranu i izdržavanje treba, da mu svakog dana to odnosi kući a on da ne zna od koga je, i da se sa tim ne prestane dok je taj čovjek živ. Doznalo se da neko izdržava Gafura, ali se nije znalo ko — niti je on to znao jer bakalin je tajio tajnu.

Trajalo je to dugo — sve dok Srbi nijesu zauzeli Užice. Tada je ta žena, već stara i oboljela, umrla; tada je i Gafur, jedva ugrabivši, pobjegao ispred Srba.

Negobrat je vidio da taj čovjek nije seljak, vidio je da je to list sa stabla iz nekakve pitome bašče, koji su u ovo selo dopuhali zli vjetrovi. Pitao ga je kako mu je ime i kako je sa zdravljem.

— Bole me noge. U ovim godinama noge koje nam najviše trebaju prve izdadnu . . . Donijele su me iz Užica, a dalje ne mogu.

Negobrat je znao da je srpska vojska spalila Užice, pobila ili zarobila Turke — i mogao da zamisli iz kolikog je ognja i kolike krvi izmakao ovaj starac.

— Pobili ste nas Turke u Užicama — veli Gafur. — Napravili ste od Užica ravno polje.

— To sam čuo — veli Negobrat.

— Da znate šta ste od Užica učinili, plakali biste kao što i ja plačem.

— Ko si ti?

Gafur je ćutao.

— Ovo je jedan pravedan čovjek, gospodine, — počinjali su drugi. — On je Užicama proricao propast zbog nepravde prema Srbima, pisao je paši u Beograd o nepravdama a on naređivao da ga zatvore, pet i šest i sedam puta su ga zatvarali. Slao je ljude da ga ubiju i pet i šest i sedam puta ali je ovog dobrog čovjeka bog spasavao. Ovoga Gafura. A sad Gafur bježi od vas Srba; svak Gafuru čini nepravdu zato što je pravedan.

— Ostao je živ — veli Negobrat.

— Donio je glavu iz Užica i mi ga primili, mi smo srećni što imamo ovoga Gafura. Niko ne zna ko je Gafur; znala je to samo jedna žena u Užicama, ali ona je umrla i sad niko ne zna, ni mi ne znamo, ni ti ne znaš, niti će ikad iko znati ko je Gafur; o pravednicima se ne zna...

Negobrat je sve to vrijeme ćutao. Gledao je u sofru pred sobom, u hljeb i so na njoj. Povjerovao je da je taj Gafur branio Srbe od nasilja, i paša slao ljude da ga ubiju; okrenuo mu se, gledao ga i našao da u tome čovjeku vidi samo starost. Dostojanstvenu, pred kojom se ćuti.

— Čuo si šta je onaj o tebi rekao — veli mu.

— Nijesam ga slušao — veli Gafur.

— Ja jesam — veli Negobrat. Ustao je sa tim riječima, naredio vojnicima da dovedu one djevojke; požurio ih je jer je Kosovo još daleko a dan je prolazio.

— I to je čudo od boga! — uzviknuo je Gafur.

Sakrile su svoju golotinju. Treptale očima kao da su, najednom, izašle iz tame na jarku svjetlost koja ih bode. Zbile su se još više jedna uz drugu, uvirale se podjednako i od Srba i od Turaka; bilo im je kao da su ih navlaš izveli pred stare ljude da ih i oni, kad ih je svak, vide gole, mogle su da misle da će ih tako svuda voditi i isturati svijetu da ih gleda. Umirale su od nečega u sebi što nije samo stid i samo očaj, nego i nešto njihovo — djevojačko, a izgubljeno... Izobličile su se, i kao da više nijesu bile mlade djevojke nego žene u godinama.

Gledali su ih kroz ćutnju. Dokučivali u mislima njihovu sudbinu, moguću samo u ratovima i neredima: pala je na onu najtanju stranu, na žensku, na djevojačku.

Ćutnju je prekinuo Negobrat, veli Gafuru:

— Ove su djevojke vaše. Turske. Predajem ti ih. Nemoj me pitati otkud mi, a nemoj ni njih; nek se o njima ništa ne zna. Do da su žive. Uvedite ih u vaše kuće i obucite.

Gafur ga je slušao: nije mu se zahvalio da riječima ne bi zasjenio sjaj trenutka. Progovorio je Negobrat, pitao je za put:

— Hoće li nas ovaj sokak pravo izvesti?

— Volio bih da je svakoj vojsci svaki sokak kriv; izvešće vas — veli mu Gafur. Onim se djevojkama nije okrenuo, ponišanio je prstom u kapiju i one u nju utonule.

24. *Bili su, i znali da su to: srpska vojska.*

Bilo je to Kosovo, ostavljalo ga je sunce a hvatale oči Negobratove. Oči seljaka, rodom iz Vape, iz Starog Vlaha, iz kraja u kojem su ljudi umjeli da rasture dušu po bojnim poljima i da sanjaju... Kroz snove su im trčali konji, udarali topuzi po oklopima, probijala kroz rebra koplja — i padali i konji i konjanici a ostajali gavranovi da kljuju.

To polje Kosovo, koje je ostavljalo sunce, nije više bilo u snovima Negobratovim nego pred njim — ravno i strašno kao nikakvo polje na svijetu. Svi koji su na njemu poginuli, nekad davno, a o tome ostale priče, oživjeli su pred njegovim očima: gledao je užas... Gledao kako, uz pjev kroz vazduh, sijevaju koplja izbačena iz ruku deset puta jačih od današnjih, kako sjajem munje odsijeva plamen iz mačeva, kako brid sablje udara u brid i oba se čelika lome na pola. Prekrivao je Kosovo barjacima s krstovima i turskim barjacima sa mjesecom, i kapama, i kalpacima, i glavama i srpskim i turskim. Sunce, koje je već bilo daleko na zapadu, prebacivao je na istok i gradio neko rano jutro jer je čuo da je bitka počela u rano jutro, u vrijeme kad bi se trava kosila, da se toga ljeta kosila... Postavljao je i vojske onako kako je čuo da su toga jutra bile postavljene: srpsku na Labu jer je na Lab nagazila dolazeći od Kruševca a tursku na istok prema njoj jer je sa istoka, od Skoplja i Kačanika, i došla. Ono što su dvije vojske mogle najprije da čuju, bilo je kako konji — oni srpski na Labu a oni turski na Sit-

nici, ržu; konjanik, i konjogojac, Negobrat je zamišljao taj rzaj kao cik u nebo, tanak, u rano jutro, dok je po travi još rosa: bila su im kopita rosna, i grive, i sedla. Tada su konji najljepši. Zamišljao je da su bili dlake svakojake: dorati, alati, vranci, i na njima sedla žuta i crna, i u sedlima konjanici. Bojne molitve, ali u njih ne vjeruju, gledaju u vrh koplja, ali u njega ne veruju, ni u strijelu, ni u mač — ni u sebe, a valja tim poljem potrčati sa hiljadama drugih, sa hiljadama a čini se da si na tom polju jedan jedini i da sva koplja s one strane, lete na tebe jedinog. Bilo je to onda... Davno... Na tom istom polju. Umio je da sanja o tom polju, da u njemu gleda travu svu konjskim kopitama povaljanu, i krvavu. Potjerao je konja naprijed, zažmurio i slušao: mrtva tišina vladala je svud: bilo je polje, sa svim vojskama na njemu, mrtvo... Otvorio je oči prepadnuto, kao da se probudio iz strašna sna, i upravo toga trenutka palo mu na pamet da bi se na tom istom Kosovu mogao sresti s Austrijancima; htio je da izbjegne taj, uvijek nemio, susret sa njima: znao je da će tražiti da im preda komandu nad svojim Srbima.

Zanoćio je u nekom opustjelom selu na samom rubu polja, na Labu — na kojem su se vojnici oprali, umili, i dugo sjedjeli duž obale gledajući kako sunce u vodi kali svoj žežen crven bakar na zalasku.

Sjutradan ih je prebrojao računajući već unaprijed da su neki preko noći pobjegli; one koji su pokušali i bili uhvaćeni naredio je da izbiju — a zatim, puno poslije izgrijeva sunca i poslije doručka, krenuo vojsku. Krenuo je ka Prizrenu. U tom pravcu vodio je vojsku i njegov pašenog, drugi zet boljarskog kneza Avrama Andrija; o Andriji bio je čuo da će da se uključi u austrijsku vojsku — da su mu polaskala obećanja da će mu dati visoki oficirski čin, a poslije rata i zemlju u Ugarskoj.

Htio je Andriju da odvrati od toga. Želja da ga sretne nije mu se ispunila ni na Kosovu, ni u Drenici, ni na putu preko Goleša, ostala mu je još Metohija.

Radovao se što će vidjeti Metohiju, o kojoj je čuo da je to zemlja rodna, da u njoj ima i voća, i livada, i žita i da je, na njenom kraju, pun hladnih izvora, Prizren. Pričao je vojnicima to što je čuo kakva je Metohija i kakav je Prizren i oni su ga slušali; radovali su se i sami što će to oboje, i Prizren i Metohiju, vidjeti još u toku dana ili sjutra.

U nekom selu, pustom kao ono na Labu u kojem su bili prenoćili, previli su ranjenike — pošto bi im na rane nacijedili gusti zeleni sok iz trave „ranjenika" i rakije ih napojili. One što su se, zbog rđave obuće a duga hoda, podbili u tabanima, ili od rođenja bili dustabana, ili se razboljeli, uputili su kaluđerima u Dečane, ako kaluđera tamo još ima ili ako u Dečane i umjednu da odu; mišanili su im rukama u nekakav pravac ka jugu i rekli im da će ih sam bog, njih nevoljne, u Dečane odvesti.

Nasjedješe se na pragovima pustih kuća, nazavezivaše iskidanih oputa na opancima i iskidanih povraza na torbama pjevajući u opanke i povraze svoje otegnute pjesme iz Vlaha i Golije.

Žalosno su izgledali pragovi tih opustjelih kuća, i isto tako žalosno vrata; oni su znali šta su ta vrata na seoskoj kući kad nema nikog da ih otvori ni preko praga preturi nogu. Svijet iz tih kuća bio je pobjegao ispred Turaka — sa svim što je imao: prostirkom, stokom i smokom ostavivši, od svega živog, samo pčele u košnicama; bile su, u i inače mrtvom selu, jedini njihov živi dio.

Bile su te kuće drukčije — i drukčija sela od njihovih u Starom Vlahu i na Ibru, bile su zbijene, krovova niskih i prozora malih — i krivih sokaka, nijesu mogli

da se načude zašto su im sokaci toliko krivi i toliko mala kola i rala, navelo ih je to da se sjete svojih sela u kojima je sve veliko, i rala, i raonici, i planine; njihova natovarena kola cijuču da se čuje na sat hoda, ova ovdje ne mogu ni glasa pustiti, sem da se zaplaču. Kamenje je ovdje bilo sitno, sivo, mrko i crno, njihovo je u Vlahu bijelo, i nađoše da su i ljudi u ovim selima kao i njihovo kamenje: mrki i crni i već bijahu uz put viđali takve ljude — u crnim kabanicama, u širokim čakširama, sa kapama kakve do tada nijesu vidjeli i čudili se kako ti ljudi ništa u životu nijesu uľovili pa da od kože načine kape kao što su njihove — od vuka, od medvjeda, od lisice i zeca.

Na kraju, zaturivši se dugim puškama i nanovo brusevima i ognjilima naoštrene jatagane zadjenuvši za pojas, pođoše svojim seljačkim, dugim i teškim koracima, pjesmu ne prekidajući.

Bili su, i znali da su to: srpska vojska!

Izglavivši iz jednog potoka, u kojem se jedva na konju održao, Negobrat je, ne mnogo daleko, ugledao na putu nekakve ljude, moglo ih je biti oko deset, i nekoliko žena sa njima. Bili su pod oružjem. Kad su vidjeli da prema njima ide vojska, a ne znajući čija je, poskakali su u granje. Iz meteža kojim su to učinili vidjelo se da nijesu sposobni ni za šta drugo do da pobjegnu. Avramu bi jasno da su to seljaci, da su pošli iz zbjega da vide šta im je, iza turske vojske, ostalo od sela; dojahao je konja do onog mjesta gdje su iščezli i stao. Ništa se u šumi nije čulo. Kad mu se učinilo da uzalud čeka i konju popustio uzde da krene, šušnula je grana i čuo se ženski glas. — „Dovedi, ženo, te junake", doviknuo je na taj glas, i ona ih, jednog po jednog isturala iz granja kao kestene iz pepela. Mnogo su im smetale puške, tako da su na put izašli ne kao s puškama nego sa koljem, ljuti i na granje, i na puške, i na sebe.

— Oprosti, gospodine, zašli smo u granje. Prolaze svačije vojske, i srpske, i turske, i austrijske, i albanske i čovjek ne može da vjeruje očima čija je koja, žene i djeca to bolje vide a razlikuju i paščad vojske, na tursku samo što turski ne laju, na srpsku srpski; očima svojim ne vjerujemo čija je vojska a paščadima vjerujemo — veli star, na pušku kao na kolac naslonjen čovjek. Nastavio je: — Ostalo je od boga da se ljudi najprije upitaju za zdravlje, za kuću i djecu ne mogu te pitati jer su ti daleko ali mogu za vojsku: kako su ti ti beskućnici? Ne vjerujem da te slušaju.

— Slušaju — veli mu Negobrat.

— Obradovao si me time što čuh; slušati starijega od sebe, učiniti mu što traži, na noge mu se dići, pa i vodu mu i sve drugo prinijeti nek mu je uz koljeno od boga je, gospodine i mlađi treba to da znaju i da se tako vladaju — veli, raspjevano, starac. Negobrat ga je pitao o vojskama, kad je čija prošla i kud je otišla; starac je o tome puno znao — one žene kao da je vodio da za njega gledaju i kazuju mu šta su vidjele. Odgovarajući Negobratu okretao im se a one mu potvrđivale da je tako kako priča, ako nije, rekle bi mu da riječ prepusti nekom Radulu.

Taj Radul je bio mlad čovjek. Bio je trgovac stokom. Obučen ni seljački ni građanski nego između to dvoje, a ono što ga je činilo više građaninom nego seljakom bili su njegovi oštro upredeni brkovi, zasukani uvis, i na zlatnu lancu sat; ne prestajući da se igra lancem, taj trgovac je rekao da je jedna turska vojska, ne tjerana ni od koga, a ni sama ne tjerajući nikoga, prošla prije dva dana kroz sela, da je za njom, i ona kao nikoga ne tjera, prošla jedna srpska vojska — i zatim treća; ta treća je prošla noću i nije vidio čija je. Onaj starac htio je da kaže da je, sudeći po tome

kako su paščad lajala, ta treća vojska bila austrijska ali su ga ućutkale žene, rekle su mu da on ne vidi i ne čuje i nek se odbije od paščadi. Trgovac je nastavio da priča o tome što nije vidio nego čuo od drugih: da je pred turskom vojskom, koja je prošla kroz Đakovicu, bio neki oficir Nur i da je taj Nur star čovjek.

— Šta si još čuo o tome Nuru? — lica puna iznenađenja upitao je Negobrat.

— Ništa do da je tome čovjeku ime Nur. I da je vojsku doveo s Lima; da sam kupovao... mogao sam mnogo više doznati o tom oficiru — veli trgovac. Negobratu je dolazilo u pamet ko je taj oficir, taj Nur, niko drugi do bivši zet Avramov — Nur iz Radulića, za kojeg je već bio čuo da je, pred janjičarima sa srednjeg Lima otišao na Prizren. Nije više ništa iz trgovca mogao da iscijedi o Nuru.

Na putu ka Prizrenu često mu je padao na pamet taj Nur. Bila je za njega udata najstarija Avramova kćerka. Živela je kratko, toliko dok joj sin nije napunio sedam-osam godina. Negobrat se sjećao kako je bila mlada kad je umrla, i da je to bilo davno; Nur se zatim oženio drugom — upravo onda kad su se on i Andrija oženili mlađim kćerkama Avramovim. Silazili su jedno vrijeme obojica, u jesen, odozgo s planine u kojoj nema voća dolje u župu, u Raduliće, kod svog bivšeg pašenoga, kod Nura. Uvažavali su ga jer je bio prijatelj njihovog tasta Avrama, a i zbog toga što je, do dugo u noć, u bašči, na travi, sa njima pio rakiju.

25. *— Hiljadu ruku jeste zidalo ove zidine. — Hiljadu ruku, i hiljadu volova, i hiljadu kola, i stotinu godina.*

Danju se nije moglo boriti za Prizren, jer danju su — počinjući sa svitanjem, Turci iz topova sa tvrđave obasipali tanadima prilaze i polja oko grada; tu su, na jednom širokom vidokrugu, zaustavili sve vojske koje su prije Negobratove stigle, srpske, austrijske i albanske; branili su ljuto Prizren, više tvrđavu iznad njega i sebe u tvrđavi nego dolje pod sobom, u polju, varoš.

Od Srba komandanata, od Srba iz Slavonije i Srba iz Srbije u austrijskoj vojsci i od Albanaca Negobrat se obavijestio o toku, o trajanju, o načinu borbe za Prizren i od svih dobio isti odgovor: da je borba moguća samo noću kad prestanu, turski topovi, a i tada samo u varoši, i to nož u nož.

Vojnicima Negobratovim, seljacima iz Starog Vlaha i sa Ibra, bilo je prvi put da čuju topove, slušali su ih i čudili se koliko jako pucaju — toliko da im se zemlja pod nogama tresla. Lijegali su kad puknu, neki nijesu ustajali sve do drugog topa i tako bi zaspali.

Zamišljali su da džamiju — koju su gledali izdaleka, na tvrđavi, Turci drže na dlanu i prema njima pravoslavnima isturaju sve za inat; sve što je dolazilo od turske strane bilo je za inat njima pravoslavnima.

Za sve tursko što bi danju, iz polja, iz šančeva, gledali tamo u Prizrenu, svetili bi se noću, u samom tom Prizrenu, uvlačeći se u njegove sokake napobaučke, po mraku, sa noževima u zubima. Isto tako Turci su ih,

pošto bi se iz tvrđave spustili u varoš kroz tajne hodnike, dočekivali sa noževima u zubima. Nijesu halakali da jedni druge uplaše, a ni jaukali kad umiru; držali su se kao da čine neki tajni čin, usred grada, usred noći, gotovo sveti čin.

Upoznavši sokake, toliko koliko je to bilo moguće u noći, Negobratovi vojnici su se kroz njih prodijevali kao kroz kakve uske putanjke u šumi što su već umjeli od djetinjstva, nečujno jer bili su u opancima. Držali su se tih sokaka iz noći u noć, ne videći nikad koliko ih, za sobom, ostavljaju krvave. Sutradan bi o tome pričali i prepadali se, drhtali su već od same pomisli na noć.

Oni, seljaci, nikad ništa nijesu učinili a da na kraju nijesu nešto kući ponijeli; odavde nijesu imali šta i bilo im je neobično da u rukama, od svega toga, ništa nemaju: kao da ih je neko uzeo na mobu da mu urade rad, besplatno, noću, beskoristan rad, jer im se činilo da se ta borba za Prizren svakoga dana i svake noći vodi od početka i da se od početka nije ni pomakla, pa se nikad neće ni svršiti.

Nemajući dotad priliku da vide velike zidove, oni su tvrđavu nad Prizrenom gledali kao nemogućnost da neko toliko kamena na volovima dovuče, da ga složi jedan na drugi i toliko ode u visinu. — „Hiljadu ruku — procjenjivali su — jeste zidalo one zidine." — „Hiljadu ruku, i hiljadu volova, i hiljadu kola, i stotinu godina . . ." Misli su im išle još dalje: da iz tvrđave, a sve ispod zemlje, vode putevi na četiri strane i da Turci tim putevima, ako im dođe nužda, mogu da otputuju kud im drago. Činilo im se da ta tvrđava noću raste, da se sama iz sebe kuli kao što se kule oblaci, a ljudi, upravo noću, da u zemlju urastaju: noge su im, i inače, urastale u kišama raskvašena oranja i opanci im bili puni blata i teški kao negve.

Odlazili su — kaljavi i opanaka teških, vojskama oko sebe, da vide susjede; promijenili bi se kod susjeda — kod Austrijanaca načinili bi se triput većim Srbima nego što su bili, kod katolika Albanaca bili su pravoslavni, kod Srba iz Slavonije ono što i jesu: Srbi iz Starog Vlaha. Napričali bi se u tim posjetama očima, prstima i cijelim rukama i Austrijancima napjevali svojih pjesama, neka čuju kako se u Starom Vlahu pjeva. A pri svemu tome na umu im je bivala noć — kad odlaze u borbu; ne može se desiti da se ne smrkne...

Od tih hodalica na sijela kod susjeda, od seljaka iz Devreča kod Jaruta — odakle je bio i Andrija, Negobrat doznade da je njegov pašenog Andrija kod Austrijanaca. Bila je to prilika da se sa njim sastane, da vidi je li mu pašenog postao oficir, u odijelu austrijskom, sa zvijezdicama.

26. — *Turčin nije bezdušan za svoje sluge, služi ga i daće ti dobre čizme.*

I već sjutradan dva pašenoga, jedan srpski oficir a drugi austrijski, sjedjeli su u kolibi nekog vrtlara u polju prema Prizrenu, sami, na klupama, jedan prema drugom; Negobratu se učinilo da je njegov pašenog, oficir austrijski Andrija, svojim oznakama na ramenima i rukavima ispunio cijelu kolibu; s prezrenjem je gledao u te nakite. Ali ga riječima nije prekorio zbog njegovog prelaska Austrijancima; Negobrat je i inače računao da će on otići Austrijancima i sad vidio da je to i učinio: da je Andrija, sav — od austrijske kape do austrijskih čizama pravi, cijeli, austrijski oficir; nikako nije mogao da zamisli da mu je i sad pašenog, da je i sad zet boljarskog kneza Avrama, da je i sad iz sela Devreča kod Jaruta, nego nekakav austrijski Andrija. Pitao se u sebi ko je ovaj Andrija, nije više onaj naš, sa onoliko svoje djece koja se na putnike bacaju kamenjem, sad je njihov — sad, može biti, ne zna ni za djecu ni za ženu. Obećali su mu sjajnu budućnost ako kao komandant srpskog odreda u austrijskoj vojsci pokaže mudrost, odvažnost i hrabrost, ako se prema svojim Srbima ne bude ponašao kao prema rođacima i prijateljima jer mu više nijesu ni rođaci ni prijatelji, nijesu više ni pravoslavni, ni Srbi, nego vojnici. Ako poginu, to je za slavu — za slavu ratnika. Ona se ne poklanja, njene lovorike beru se na bojnom polju; treba Andrija da im objasni da ih čekaju lovorike.

Andrija je znao šta se dešava sa Turcima: da Turci bježe, da su se u Prizrenu zadržali samo dotle dok prikupe svoje repove, doznao je to od austrijskih oficira i pričao Negobratu.

— Ali oni vjeruju da će pobijediti u ovom ratu iako se povlače i bježe — nastavio je Andrija. — Imaju za sobom Aziju i povući će otud vojsku. Imaju Tatare, povući će i Tatare. Imaju Arape, povući će i Arape. Njihov prošli car je bio lovac. Zovu ga Avdžija, a to mu znači lovac. Dok se rat vodio, on je lovio. Rekli su mu dokle su u zemlju ušli Austrijanci, on se prepao da će i u Stambol uči i ostavio lov; lovio je zatim paše, davio one što su izgubili bitke. Sada se Turci po Stambolu mnogo dave. Rukama, konopcima, po svu noć, i danju; i danju i noću udavljene bacaju u more. Čuo sam da su u more bacili i onoga cara lovca i turili drugoga. Pa će i njega, i turiti trećega. I sa pašama je tako, i sa vezirima. A najgore je na drumovima: ideš drumom i vidiš čovjeka kako na kocu nosi nečiju glavu, digao je gore, nosi je. Otud ide drugi pa i on digao na kolac nečiju glavu i nosi je; kud ko ide, nad glavom nosi glavu. Tako je danas kod njih. I u Stambolu i na drumovima.

Nije to bilo sve što je Andrija znao o Turcima, mnogo više od toga čuo je od austrijskih oficira uz rakiju, ponekad i pijan; nije, kasnije, mogao da se sjeti šta je čuo pijan a šta trijezan.

Prutić kojim se igrao savijajući ga u gužvu i lomkajući odbacio je i okrenuo se Negobratu. — A ti...? — Upitao ga je sa nekakve visine austrijskih oficirskih zvjezdica na ramenima — Kako si? Smršao si.

— Po tome kako me konj nosi, čini mi se da sam olakšao — veli mu Negobrat. Jedva je čekao da se Andrija skine s tih Turaka i tih svojih Austrijanaca i započne o drugom; započeo je sam, rekao je da su mu

stalno u glavi njegovi konji, da ih je ostavio na slugama starcima koje će pobiti kopitima ako ih, prije toga, oni ne puste da se mrtvi od gladi otegnu uz prazne jasle; tek — ako se nekad u Vapu vrati, naći će mrtve ili sluge, ili konje, ili i jedne i druge. — Ona moja ... — nastavio je kao da se vraća od mrtvih konja i slugu — ona ih ne voli, kad god sam joj pomenuo konje, okrenula je glavu da me ne čuje. Smijem se zakleti, Andrija, da nijednom otkako sam otišao od kuće, ta žena nije pogledala te konje.

— Jesi li zbog toga smršao? — nimalo radoznao, Andrija će.

— Ne znam jesam li smršao, ako ne vjerujem konju kad ga jašem.

Ćutali su koji trenutak, ne znajući čime da nastave. Nastavio je Andrija, ali ne riječima nego cupkanjem čizmom o patos što je, ipak, bila nekakva riječ opanku na nozi Negobratovoj ..., sa čizmom će i on, veli:

— Oficiru, slušaju li te vojnici?

— Slušaju — odgovara Negobrat.

— Bježe li kućama?

— Bježe — veli mu Negobrat; popravio se i rekao da poneki hoće pokušati da pobjegne. Ali da bjegunca uvijek uhvate. Ako je star, nastavljao je Negobrat, toga puste da bježi. Pogledaju ga u obuću može li ga odnijeti do kuće, i ponišane rukom u pravac ka Starom Vlahu, a puteve — preko toliko brda, dolina i planina ne zna, neka ih starac sam pogađa. Ako mlada uhvate u bjekstvu, najprije ga izbiju tu gdje ga uhvate, pocijepaju mu haljine, raspore kapu, skinu obuću i bosa ga, a sve gredom bijući, dovedu Negobratu. — Pitao si me pa ti odgovaram da hoće pobjeći naši ljudi — završio je, a nastavio Andrija:

— Bježe i iz Austrijske vojske. Bježe Česi, Poljaci, Madžari. Bježe Austrijanci. Bježe i Srbi. I iz turske vojske vojnici bježe, oni bježe Austrijancima jer na drugu stranu nemaju kud; kud će oni koji su iz Azije, daleko je Azija — a rekao sam ti da svud drumovima nose glave na kolju. Vidio sam te turske bjegunce u Suhoj Rijeci. Pobjegli su iz Prizrena. Petnaestorica ih je ili više, ne znam koliko ih je. Rekli su da su s Lima, iz Akova. Nijesu Turci nego poturčenjaci, hoću da kažem da su ovo što smo i mi a vjere „turske"; tako zovu svoju vjeru jer su je primili preko Turaka, to znaš. Našu nazivaju „srpskom vjerom" jer smo Srbi, i to ti je poznato kao i meni i pričam ti iz dokolice, a ovo ne znaš, i čuj: ti ljudi su mi rekli da je u Prizrenu Nur. Tvoj i moj bivši pašenog. Avramov prijatelj Nur iz Radulića. Oni su vojnici pobjegli iz njegove vojske.

Negobrat se iznenadio kad je čuo da je Nur toliko blizu. Veli:

— Sjećam se da sam jednom poželio da se na ovoj vojni susretnem sa njim; ne mogu se sjetiti koji je razlog za to bio, sad na njega gledam drukčije, može biti zbog toga što je star, što je svoje pojeo i popio . . ., kad bi mi danas dopao ruku, ne bih mu ništa učinio, pustio bih ga da ide kud hoće, nek se starac grije sunca.

Vidio je da se mnogo zadržao na tome Nuru, bez ikakvog opravdanog razloga, vidio je to i po Andriji jer ga nije slušao — imao je Andrija sasvim druge misli u glavi, veli:

— Priđi pod komandu Austrijanaca, Negobrate.

— Andrija, nijesam htio da ti kažem a sad evo hoću, da su ti dali iznošene čizme, da si Turcima služio, dali bi ti bolje, Turčin nije bezdušan za svoje sluge — služi ga i daće ti dobre čizme. Može biti da je trebalo

da ti ovo kažem čim sam ti vidio kapu, te zvjezdice, te čizme.

— Čuh to! — kratko će Andrija.

Zatim su ustali. Obojica u isti mah. Stajali su jedan trenutak, pitajući se u sebi jesu li još pašenozi.

27. — *Gospodo oficiri, da sa zadovoljstvom kažem, gospodo Srbi.*

Negobrat je dugo gledao za austrijskim oficirom, za Andrijom; odlazio je Andrija u Suhu Rijeku. Na konju, ljuto ga bockajući ostrigama: gnjev na Negobrata što neće da priđe austrijskoj vojsci iskaljivao je tim bockanjem konja u rebra. Negobrat je zamišljao kako će jednoga dana taj čovjek tog konja odjahati na mnogo dalji put od ovog u Suhu Rijeku, da će Andrija, ako živ izađe iz ove vojne, toga konja jahati kao austrijski oficir po Austriji i Ugarskoj i imati tamo zemlju, kuću, sluge, hrtove i loviti po ćesarevini. Zaboraviće tada ko je, i odakle je, i biće nekakav austrijski Andrija, bivši Rac, bivši Srbin, bivši pravoslavni — biće unijat, ili katolik, ili nijedno od toga, čak ni Andrija. Sjećaće se, ili se više neće ni sjećati neke daleke gore Jaruta i kraj nje sela Devreča, u kojem je rođen, zaboraviće gdje je ta gora i to selo. Može biti da će ponekad, rijetko, u snovima čuti kako u nekoj kući kraj Jaruta lupka noću o pod kolijevka, kako pod čergama od vune, potjerana da spavaju, dišu djeca, vidjeće kako u snu rastu i kako su im već sjutradan gaće kratke a čarape tijesne; vidjeće u snu, kako se gora Jarut sva ljulja, kako i sama noću raste i kad bi košulju nosila, već sjutradan bila bi joj tijesna. Sve će to austrijski Andrija vidjeti u snovima, ili neće ništa jer više neće biti ni Andrija, ni iz Devreča, ni pašenog Negobratov, ni zet Avramov, nego jedan Austrijanac, ili Madžar, ili niko . . .

Odjahao je. Konja bockajući ostrigama.

U Suhoj Rijeci čekalo ga je naređenje da svoju srpsku vojsku, a pod komandom austrijskom, još za noći izvede na obronke klisure iznad Kačanika, u selo Ljut.

Po oblacima koji su se, tmasti i kišni, otiskivali sa juga na sjever i zemlju pokrivali tamnim sjenkama, Andrija je vidio da će noć biti mračna i teška za putovanje — putevima preko brda i dolina, punim granja, kamenja i trnja.

Svu noć su vojnici psovali taj put. Oslanjali su se na puške da ne padnu i opet padali i psovali i puške i sebe i vojnu na koju su pošli. Nijesu mogli da se brane od pruća i granja koje ih je, odapinjući se, udaralo po očima kao da ih neko, iskraj puta, nevidljiv, svu noć bije tim granama i tim prutovima zato što su vojska.

Činilo im se da u tu tamnu noć, bez zemlje dolje i neba gore, upadaju kao u bačvu bez dna u kojoj sunce, kad drugima ogrije, njima neće ogrijati, iz koje im se glas neće čuti — i najzad se o njima pričati da su bili vojska i da je ta vojska jedne noći propala u zemlju, ne zna se gdje ni koliko duboko, tek glas joj se nije mogao čuti ni sunce je dohvatiti.

Prvo što su u zoru ugledali, bila su brda iznad Kačanika: skidala se sa njih maglena pređa ispredena iz oblaka što su sinoć s juga jezdili na sjever; isturilo se, ispod te pređe, na jednom od brda iznad Kačanika, selo Ljug, tamno, mrko, mrtvo: kao da su ga, svu noć, vuci šapama gnjavili, udavili, i ostavili.

Andrija je u taj Ljug stigao na vrijeme, u zoru, kako mu je i bilo naređeno. Zatekao je samo žene, male, albanske, u debelim vunenim suknjama, u isto tako debelim a šarenim čarapama, sa mnogo uzica oko sebe i crnim krpama na glavama. Izlazile su iz kuća, iz staja, izvirivale iza plotova — i najprije se krstile, mirno i

polako, cijelom šakom — a zatim pripuštale djecu da im se lijepe za skutove; preko dječjih glava, češkajući ih uzgred po kosi, rekle su Andriji da se sve što mušku kapu nosi i muškim se pojasom paše diglo protiv Turaka. Pominjale su nekog svog Đerđ-Ljugu.

— Naš Đerđ-Ljuga... — i Andrija vidio da se te žene ponose tim svojim čovjekom da bi uz njegovo ime gotovo zapjevale. Jedna, starija od drugih i reklo bi se mudrija, ograđena unučadima kao grad podgrađem, veli mu:

— Ti, gospodine, vidiš ovo selo.

— Vidim — veli joj Andrija.

— Ti ga, gospodine, sjutra nećeš vidjeti. Ni ti, ni putnik, ni prijatelj, ni neprijatelj, ni ptica. Ni zvijer, gospodine. Čule smo da neće više biti Ljuga, da hoće Austrijanci da ga spale.

Rekla je to mirno. Češkala i dalje dijete po glavi, gledala preda se. Veli:

— Ovi moji unuci se igraju, gospodine. Oni ne znaju šta čeka naš Ljug. Ne znamo ni mi žene, mi velimo nek nam je zdravo Đerđ-Ljuga, gospodine.

Od te starice Andrija je doznao da je taj Đerđ-Ljuga odbio da primi austrijsko podanstvo i da se zakune na vjernost caru. Zbog toga su mu zaprijetili da će spaliti njegovo selo Ljug kao što su, iz istog razloga, spalili srpska sela na Kosovu.

Žena je nastavila:

— Gospodine, nek ti vojska sjedne, nek se odmori; nek sjedne, gospodine, na ledinu gdje je trava, gdje stoka nije iskaljala. Naše žene donijeće vojsci hranu, gladna ti je vojska, gospodine.

Ostavivši vojsku za soframa — koja je jela i pila i malo zatim pijana pjevala, Andrija je pošao komandantu austrijske vojske na Kočaniku Edmundu Cereru

da ga izvijesti da je, kako mu je i bilo naređeno, u Ljug stigao u zoru. Od srpskih oficira koji su, u jednoj maloj sobi, uz mali sto a sa puno rakije i mesa, također čekali na prijem kod Cerera, doznao je da će Ljug, zbog odbijanja podanstva i zakletve na vjernost caru Leopoldu — kako mu je ona žena i rekla, uistinu biti spaljen. Rekli su mu da bi Cerer, ađutant Pikolominijev, mogao narediti da upravo njegova vojska spali Ljug, jednostavno iz razloga da iskuša njegovu vjernost i odanost Austriji. Uznemirila ga je ta mogućnost da spali selo koje mu, upravo toga časa, hrani vojsku; bio bi to, s njegove strane, svirep uzvrat da one sofre, s kojih mu vojnici jedu i piju, preda plamenu; rekao je da to ne bi mogao da učini, a oni ga samo pogledali da mu time kažu da je oficir! Da će ga jedno vrijeme zbog toga gristi savjest — da svakoga u ovom ratu zbog nečega grize savjest, ali će, iza paljevine, ostati živ i on i njegova vojska i neka odmjeri koliko će mu od toga teže pasti ako mu Cerer ponišani prstom u beskraj i pokaže da je tamo Francuska, da on, Andrija, sa svojim Srbima, ide na Francusku; neka i o tome austrijski oficir Andrija razmisli.

Ti oficiri, s kojima je — u maloj prljavoj sobi, za malim stolom sa rakijom i mesom, čekao na prijem, znali su više od njega: znali su da su neke srpske vojske već bile upućene u rat germansko-rimskog carstva protiv Francuske i da će nove biti upućene svakoga dana, opet srpske, jer tamo se gine. I kad neko po Francuskoj već mora da sije svoje kosti za germansko carstvo, nek to bude taj Srbin — taj pravoslavni, iz nekakve zemlje koja se zove Rascija, nek gine Rac.

Znali su toliko, i ništa na to nijesu umjeli da kažu, do da se čude zašto baš oni — sa Ibra, Laba, Lima i Vape da brane jedno od drugog carstva a oba tuđa; znali su da tamo valja ubijati — i pitali se koga i zašto

kad im taj tamo nije kriv, i da valja ginuti — i pitali se za koga kad im tamo niko nije ni rod ni pomozibog; jedva da su i čuli da postoje ti Francuzi i ti Germani. Kad su Andriji rekli da se Francuski car zove Luj Četrnaesti, začudio se otkud sad da on, jedan seljak iz Devreča kod Jaruta, ima išta nepodijeljeno sa Francuskim carem i da treba da ide na njega i silom uzme svoj dio. Gledao je u čizme i mislio da se može lako desiti da vide Francusku i da mu ih, u nekom potoku, na njegovim mrtvim nogama njuše francuska paščad. Brinula ga je, s jedne strane, ta Francuska a s druge onaj Ljug i ni jedno ni drugo nije valjalo — a i jedno i drugo govorilo mu da je austrijski oficir i da će paljenjem Ljuga i odlaskom na Francusku dokazati vjernost Austriji.

Njihovu priču o odašiljanju Srba na Francuze, pričanu šapatom — Srbin Srbinu, prekinuo je ađutant Pikolominijev Cerer: učinio im je čast da im sam otvori vrata i pozove ih da izvole ući; rukovao se, još na pragu, dugo i srdačno sa svakim od njih, što mu — moglo se to vidjeti i po licu i po ruci, nije bio običaj da se s mlađim po činu rukuje. Stao je, zatim, sa druge strane stola, pokrivena mapama, gledao trenutak dolje u mape a zatim u njih redom, izgovarajući im imena i čekajući, za svakog, da čuje je li tačno izgovorio ime i prezime; bio je zadovoljan što je prošao bez popravke, slavodobitno ih još jednom prešao očima a zatim meko, glasom prijatnim, gotovo domaćinski, počeo:

— Gospodo oficiri. Moja riječ neće biti duga. Evo je: pravac daljeg prodora naše nepobjedive vojske je Skoplje. Taj turski grad, nadam se da to znate, nalazi se sa druge strane ove klisure pred nama koja se zove Kačanik. U toj klisuri je tvrđava Kačanik. U njoj su Turci. I u njoj i u cijeloj klisuri. Oni su odbrana, oni su mrtva straža Skoplja. Zbog toga će sam general Pikolominije svojom rukom voditi napad na Kačanik. To

je, gospodo oficiri, sve; što se tiče prvog dijela moje riječi.

Tek tada, kad je digao glavu i gledao preko njih sabirući, valjda, u mislima onaj drugi dio svoje riječi, oni su vidjeli široko, od nesanica ogrubjelo lice toga čovjeka koje bi, da nije pospano, moglo da izgleda blago i lijepo; nije im ličilo na austrijske oficire koje su dotle vidjeli, nijesu mu oči bile vodnjikave kao u mnogih, ni zelene, ni žućkaste, ni mutne od pića nego crne, mirne i pune hlada koji je na njih bacala nekakva još zelena grana u tome, i inače, staru čovjeku. Bio je visok, ali ne i stasa prava, nego dobro povijena naprijed — tako da se činilo da je, cijelog vijeka, stojeći kao i sad, gledao dolje pred sobom u mape i karte i po njima, tako povijen, šarao prstima i olovkama: ličio je na stablo nagnuto nad vodu, u koju ne pada.

Spustio je, s one visine preko njihovih glava, pogled na njih i počeo onaj drugi dio svoje riječi:

Gospodo oficiri, da sa zadovoljstvom kažem, gospodo Srbi, pred vama su bila dva puta. Jedan težak a jedan lak. Ali oba junačka i vama Srbima draga jer vi ste junaci, vi pjevate junačke pjesme i meni je milo da slušam kad vi Srbi pjevate, vi — kad pjevate, nijeste na zemlji nego na nebu. Dakle, mora da ste se molili bogu da vam od dva slavna puta koja su stajala pred vama dodijeli onaj lakši i kraći ali ne i po slavi manji i bog vam uslišio molbu; dakle: taj put odveo bi vas na Francuze; vi Srbi znate da mi Germani i sa Francuzima ratujemo i vi nam pomažete i danas već mnogi vaši momci gledaju lijepe Francuskinje po selima i varošima u Francuskoj, a vi Srbi umijete da gledate djevojke; vi Srbi, vidio sam to, najviše pjevate o djevojkama i junacima, i to vam je dobro, to vam je pametno, pjevajte. Meni je, da vam to iskreno kažem, žao što je

gospodin generai taj dugi put — taj slavni put u Francusku dodijelio drugim srpskim vojskama a ne vašim jer sam želio da i vi kao i drugi dokažete odanost našem carstvu, koje, uz pomoć božju i blagoslov preuzvišenog oca pape, pobjeđuje svoje neprijatelje i na istoku i na zapadu, ovamo Turke onamo Francuze; za tu pobjedu pala je i vaša srpska krv, i to vam ne zaboravlja ni bog ni car. Htio sam to, gospodo Srbi, da vam kažem u ovom drugom dijelu moje riječi; da vam kažem da će vas vaše gospođe, kad im se vratite iz slavnih pobjeda, okićeni priznanjima, više voljeti jer ste dokazali da ste isto tako dobri ratnici kao što ste dobri muževi. Taj Kačanik, na koji vas je odredio gospodin general, tu je, tu gdje prestaje polje Kosovo, na kojem su, kako su mi rekli, u jednom davnom boju sa Turcima izginuli vaši junaci, gospodin general ne sumnja da ste i vi kao i vaši stari junaci; vi ste ga u dosadašnjim borbama bezbroj puta u to uvjerili, ovog puta vam daje priliku da ga u borbi za Kačanik još jednom zadivite svojim junaštvom. Vama Srbima odredio je desno krilo fronta; biće vam čast da se borite pod komandom generala germansko-rimskog carstva gospodina Silvija Pikolominija. Vama Srbima odredio je desno krilo zbog toga što će na turskoj strani, čelo u čelo sa vama biti takođe Srbi. To su oni Srbi koji su vas izdali i prišli Turcima. Njih nema mnogo, oko tri hiljade, a komandant im je neki Mehmed Ušćuplija, pukovnik i vjerski čovjek, a kad to dvoje kod Turčina nađete, eto zakletog neprijatelja našeg carstva i naše katoličke vjere. Gospodin general traži od vas Srba da uništite te Srbe. Jeste li razumjeli? Zasad da vam, gospodo oficiri, kažem još ovo: hoću da su vam vojske spremne za borbu. To je sve zbog čega sam vas pozvao. Žao mi je što s vama ne mogu duže da ostanem, to ćemo sa druge strane Kačanika, to ćemo u Skoplju.

Sve vrijeme svoga govora Cerer je ostavljao utisak da nekud žuri i da je zastao samo za trenutak da srpskim oficirima, od svoga dragocjenog vremena, pokloni toliko koliko je trebalo da im kaže da će se oni, Srbi, na strani austrijskoj na Kačaniku boriti protiv Srba na strani turskoj, da im je taj zadatak dat da još jednom dokažu svoju hrabrost — sad u borbi njih Srba protiv Srba; da podsjete na viteštvo svojih starih na Kosovu kad je u njih gledao, kao u svoje spasioce cio zapad i u njihovu slavu potezao zvona na crkvama. Kao oni onda kroz Kosovo, tako će se i ovi danas kroz Kačanik, dozivati istim imenima, srpskim — sa Lima, sa Laba, sa Vape, Ibra i Morave i bosti noževima za spas tuđih careva, ne znajući im ni imena, a ni oni njihovo srpsko ime, do da su za jedne raja a za druge Raci. Umiraće na isti način i oni na Rajni i ovi na Kačaniku i sve će biti uzalud: nebo koje će im na nekim dalekim rijekama izmicati ispred očiju biće francusko, biće germansko, a oni će — umirući, tražiti svoje pod kojim su se rodili; biće uzalud . . .! Ostaće u nekim selima, u nekim gradovima, priča da su bili junaci, ali im imena neće znati, ni ko su, ni kako se zove zemlja iz koje su, ni gdje je ta zemlja.

Vraćali su se svojim vojskama nemajući ništa spasavajuće da im kažu, nijesu imali ni jedan drugom išta da kažu o onome što su čuli — do da su čuli „befel".

28.

— U koju džamiju ideš, Jeftimije?
— Ja idem u crkvu.

Na Nerezima, brdu s desne strane Vardara i Skoplja, bile su, po naređenju Pikolominijevom, postavljene srpske vojske — među kojima i Andrijina, da gledaju kako gori Skoplje, da se užasnu i prepadnu: Pikolominije je uvijek nalazio da Srbe treba prepadati, prikazivati im u svakoj prilici moć carstva germansko-rimskog, katoličkog, njima Racima, šizmaticima. Stojeći na vrhu gradskih bedema, okružen sa svih strana vatrom koju je svojom rukom potpalio, on je — kao Neron Rim, zasićujući svoju strast da pali, sa uživanjem gledao kako Skoplje gori — kako vatra, pomamljena kao i on, odnosi, kuće, dućane, džamije, crkve, sve sem vodu Vardar. Čast da Skoplje spali uzeo je za sebe, smatrajući da ta velika stvar u ovom velikom krstaškom ratu pripada njemu, visokom carskom oficiru i katoličkom vjerniku, dok je drugima dao da gledaju njegov — noću do neba svijetao, čin palikuće. Vatra je gorjela brzo, proždrljivo kao španska lomača pod kracima neke opanjkane starice da je vještica ili pod nekim prostim čovjekom osumnjičenim da je naučnik. Bio je sav templar — jedan od zaostalih iz davno minulih krstaških ratova koji se od dvoje: mača ili ognja, odlučio za ono što šire i brže sije smrt — za oganj: „Hoću da od ovoga grada ne ostane ništa do pepeo, i vjetar koji će taj pepeo raznijeti." Otvorio je vrata pakla da iz njega — po drugi put od Rima, iskulja žar i plamen, smatrajući

— on, vojnik vjere, svoj čin bogougodnim, nad kojim gore na nebesima od radosti anđeli pjevaju.

Sam slučaj je htio da se, poslije Prizrena, sa svojom vojskom na Nerezima nađe i Negobrat. Bilo je veče kad se sreo sa Andrijom; bili su, obojica, pošli u crkvu. Brzo su se iskrstili, po nekoliko puta, ne misleći na to što čine nego na slučaj da se sretnu baš tu gdje se nijesu nadali i zatim, sjedeći u crkvenom konaku uz rakiju, gledali se i pitali jesu li, poslije uvreda i nemila rastanka kod Prizrena, još pašenozi; bili su, pomogla im je u tome rakija: odsjaj plamena iz Skoplja lizao je uz čaše pred njima kao da i njih pali.

— Gori . . .

— Cijelo . . .

— Ne umijem ništa da ti kažem do da se radujem što si živ. Zaboravi ono kod Prizrena.

Kucnuli su se, i odmah zatim nalili čaše. Sa rakijom im se otvorila priča o borbama kroz koje su prošli, o zarobljavanju Turaka koji su ratovanje zamijenili bježanjem i Turkinja koje nijesu stizale da pobjegnu; pominjali su broj zarobljenih glava kao što hoće tek nastale seoske gazde pominjati broj ovaca, jagnjadi i teladi, pretjerivajući. Andrija je pričao kome je sve od prijatelja u Starom Vlahu poslao na dar zarobljene turske vojnike, prećutkujući jedan dar kojeg se stidio, u sebi je bezbroj puta pomislio da će mu taj dar ostati kao neprebolna rana iz rata koja nije na tijelu nego na duši. Čuvao se da mu se taj nesrećni slučaj — taj nesrećni dar ne otme s jezika i Negobrat mu se, na tu ludost, zlobno nasmije. Taj dar se sastojao od deset Turaka zarobljenih na Kačaniku, taj nesrećni obdarenik bio je pop s Golije Predoje, bio je Predoje i knez štavljanski i ugledan i kao pop i kao knez. Bio je poznat kao pravedan ali i kao prijek čovjek i kad je samo

pop i kad je samo knez: da je mač — govorilo se po starom Vlahu — bio bi naoštren sa obje strane.

Tome popu i knezu Andrija je poslao dar u živim, u ljudskim glavama, u zarobljenim Turcima, a da ih — nemajući kad, nije sam ni odabrao ni vidio, učinili su to njegovi vojnici.

Doveli su ih u Stari Vlah savezane, ruku oteklih od konopaca, nogu podbijenih od duga puta i bosih; nijesu bili, takvi kakvi su izgledali, nimalo pristojan dar. Knez i pop Predoje nije se oduševio, vidio je da su to neki bijedni ljudi, da nijesu ni za šta drugo do da hljeb jedu — morao bi ih oblačiti i hraniti, i sa njima one koji bi ih čuvali da ne pobjegnu a to bi značilo da ih tovi. Nije znao šta će sa tim Turcima, sa darom koji zbori, jede, spava, kad je hladno hoće da je uz ugarke. Bili su dar koji se ne troši, nego sam troši.

Nevoljno su stajali pred njim, ne čekajući ništa drugo do smrt — i pitali se samo jedno: kojom će ih, od svih mogućih, taj čovjek umoriti. Ređali su u sebi molitve — pred smrt, završavajući ih glasno sa amin i sa rajskim vrtovima koje neka bog podari njima vojnicima, zarobljenicima, nedužnim što su vojnici i nedužnim što su zarobljenici — neka božji anđeli, na svojim rukama, prime njihove nevoljne duše. Dok bi to ređali, ruke su držali ispred sebe, sa dlanovima gore, a na kraju ih prinosili licu kao da se umivaju. Dvojica su oklijevali s molitvom. Gledali su ostale oko sebe, gotovo se čudeći šta to rade. Nijesu znali kako se Turci mole bogu, i htjeli — u tom posljednjem trenutku svoga života da vide još to, a zatim — da ne bi bilo kasno, uzeli da se i sami, pomole bogu, na svoj način i u svojoj vjeri: sastavljali su tri prsta desne ruke, prinosili ih čelu u ime Oca, zatim grudima u ime Sina, zatim desno u ime svetoga Duha i lijevo završavali sa amin. Učinili su to

na svoj uobičajeni način, onako kako se seljaci krste: polako i otegnuto — ne žureći se, od svega što čine, jedino u molitvi.

Ono što je knezu i popu ostalo u očima bilo je to krštenje; nije se zbunio, nije ni trepnuo — trudio se da se ne začudi tome što je vidio, gledao je tvrdo u ta dva čovjeka, u dvije krštene duše među dušmanima nekrštenim, agarenskim. Sad ga je taj dar Andrijin, koji se — vrh svega drugog, i krsti i turči, još više iznenadio.

Od one dvojice što su se krstili pitao je starijeg, od poljskih poslova istrošenog seljaka, bolešljivog i od puta premorenog, kako mu je ime; odgovorio je da mu je ime Jeftimije, i da ga više ništa ne ispituje nego zajedno sa ostalim ubije pa nek je Jeftimije i nek se krsti, i kad to već mora biti, nek bude odmah, nek ih ne muči. Rekao je to mirnim glasom kao što se maloprije mirno i polako pomolio bogu.

Pop nije bio zadovoljan odgovorom koji nije ništa kazivao do da se Jeftimije pomirio sa smrću; gledao ga je u široko koščato lice, u odijelo koje se nije razlikovalo od turskog, u godine kojih je imao oko četrdeset i divio se njegovom spokojstvu; divio se Jeftimiji i čudio Andriji zašto mu je poslao na dar čovjeka koji se krsti, i to nikom drugom nego njemu — popu. Pitao se šta je sa tim htio Andrija. Kakvu je namjeru imao. Dobru nije. Bio je gnjevan na Andriju; iz tog gnjeva će, ni krivu ni dužnu, Jeftimiji:

— U koju džamiju ideš, Jeftimije?

— Ja idem u crkvu — veli mu Jeftimije.

— Pa iz crkve Turcima.

— Sa njima sam se rodio u istom selu. U Vrutoku.

— Gdje ti je taj Vrutok?

— U Gornjem Pologu. Gdje Vardar izvire.

— Pitam te što si sa Turcima?

— Sa njima sam živio, pa sam — kad je vojna nastala, sa njima pošao na Austrijance: bili mi komšije, pozvali me, i ja pošao sa komšijama, sa dobrim ljudima — sa njima bih u goru, u vodu. Sa njima ću danas i da umrem, sa ovima što ih vidiš; i de učini što si naumio, mučno je na smrt čekati.

— Kako su te zarobili Srbi, Srbine? — pop će, jednako gnjevan na Andriju a gnjev istresajući na Jeftimiju.

— Lako. Kad sam na Kačaniku vidio da su na suprotnoj strani Srbi a ne Austrijanci, ja i ovaj moj rođak kojem je ime Petar — i još, mnogo drugih, predali smo se srpskoj vojsci; de svrši sa nama, mučno je čekati.

Bili su ti ljudi dar Andrijin knezu sa Golije i popu štavljanskom Predoji. Odbio je da primi takav dar, naredio je da se ti ljudi — koji su do toga časa smrti gledali u oči, jer su vjerovali da su ovome popu i knezu poslati samo zbog jedne svoje vrijednosti: što na ramenima imaju glave, vrate Andriji — i da se Andrija, sa njegove strane, ne pozdravi.

To odbijanje dara, i svega što je vezano za takav — sramotan dar, Andrija je tajio pred Negobratom, znao je da bi mu se pašenog zlobno nasmijao.

I Negobrat je imao svojih tajni. Krio ih je od Andrije. Njegove su bile drukčije: bili su to mali ljudski doživljaji koji dođu nekako sami i kad su prijatni, ne treba ih odbijati. U Prizrenu je imao doživljaj koji će pamtiti. U jednoj kući zatekao je stara Turčina i staru Turkinju kako se spremaju da pobjegnu ispred vojske. U prikupljanju stvari koje je trebalo da ponesu pomagala im je neka djevojka, mlada, vidjelo se da je sa sela, da je srpkinja, da je služila kod starca i starice, znala je gdje je šta u kući, donosila i trpala na gomilu, a njih dvoje starih odabirali šta će, ako išta mognu, ponijeti u svojim torbama.

Prepali su se kad je u sobu ušao Negobrat. Ona djevojka je prestala da sakuplja stvari a njih dvoje, kao da su zatečeni u krađi, skamenilo se uz svoje torbe. Starac je u sebi imao snage samo za molitvu, završio je riječima: „O bože, smiluj se na onoga koji bježi, a i na onoga koji goni, jer obojica su u nevolji pa im pomogni." Negobrat je vidio, a najprije po gomili dragocjenih stvari pred njima, da su to dvoje starih dobro živjeli, po njima sudeći i srećno i da su nesrećni samo danas jer nijesu stigli da pobjegnu. Starac mu je rekao da uzme to što je pred njima, a ako mu je to malo, neka uzme i ono što im je u torbama, neka sve nosi a njih ostavi na miru — da umru, ne valja u nemiru, u žurbi umrijeti, to toliko ga mole. Negobrat se napravio kao da ih nije ni slušao ni čuo. Naredio je onoj djevojci da i dalje sakuplja stvari i slaže ih na gomilu, rekao je to brzo i strogo kao da će i sam sa njima nekud da bježi i da svakog časa može biti kasno. U njihove torbe i sam je stavljao stvari, vodeći računa da staricu, slabiju od starca, ne pretovari; starca nije žalio, veli mu:

— Ti si muškarac, napuni torbu; mogu starci da ponesu kad je nevolja.

— Kuda da ponesem? — više razrogačenim očima nego riječima pitao je starac.

— Tamo kud si naumio da pobjegneš.

— Ne znam kud sam naumio.

— Kako ti je ime?

— Redžep.

— Daću ti, Redžepe, vojnike da te otprate tamo kud si naumio, ako nije daleko, napuni tu torbu.

— Kad bježim od vas, svud je daleko, a torbu ću napuniti.

Okrenuo se djevojci, rekao joj da iza njih dvoje pomete sobu, da kuću ne zaključava: nek ulazi ko god

hoće i iz nje odnosi što god hoće — i neka ona ode u selo svojima, a ako tamo ne nađe nikoga, neka ode nekakvom trgovcu Stanojlu koji će je primiti da ga služi; neka ta djevojka sve tako učini i neka, sa njegove strane, pozdravi Stanojla.

Sve vrijeme dok je bio u Prizrenu, djevojka je služila Negobrata.

Bio se odomaćio u praznoj kući, u kojoj je disalo samo njih dvoje. Ona je igrala ulogu domaćice, i to je umjela. Skuhala bi jelo, pomela sobu, oprala i otrala što je trebalo — i na kraju sjela na sećiju uz prozor, kao ona starica kad je nekad bila mlada, da sa sećije, sa mekih jastuka, gleda kroz prozor — niz Prizren... Zapalo je i nju — siroticu, jednom u vijeku, da sjedi uz prozor, da gleda niz Prizren, da dušu razveseli...

Uveče je oblačila hanumine haljine iz mladih dana, da vidi kakva je u tim haljinama, i svoga domaćina, Negobrta, dočekivala kao kakva hanuma. Njena mladost i te haljine navele su jedne večeri Negobrata da je uhvati oko pasa, prinese na sećiju i kao kakav rascvjetan grm posadi pokraj sebe. Vrištala je od njegovog dodira, jer nije bila dodirivana muškom rukom. Bojala se za dvoje, za sebe i za haljinu na sebi da joj je ne ugruva.

Bilo je tako jedno dvije noći, a treće drukčije: treće mu je odbijala ruke, ne od sebe nego od haljine; i sam Negobrat se zbog tih njenih haljina — bile su od svile kakvu samo hanume nose i mogle su se lako poderati, bile su na toj djevojci neka čudna tvrđava koja je štiti: valjalo je Negobratu da i ovu — tvrđavu od svile, poslije one nad Prizrenom od kamena, s mukom osvaja...

Bio se u sobi uhvatio sumrak, bile su iščezle šare na svili kad je — onako kao što u Vapi upitomljuje svoje divlje konje, stao da upitomljuje djevojku. Da joj slama odbranu. Da joj ruši tvrđavu. Onu koju djevojka

— izdajnik, najzad i sama stane u sebi da slama i da se predaje, ne odjedanput nego prst po prst; to je ono izbijanje iz tvrđave najprije kamička po kamička a poslije kamena po kamena..., to su oni trenuci pred rušenje iz samog dna, pred lom...

Osjetivši, najzad, težinu na sebi, ona se slegla.

Znao je za ono slijeganje divljih konja u Vapi kad im u sedlo usjedne.

Čupala ga je odozdo za brk, ujedala kao kakvo kučence, a inače slegnuta. Mogli su da čuju kako ona svila šumi i kako im damari biju. Te noći je počelo i nastavilo se svake, sve dok je Negobrat bio u Prizrenu; ponekad bi se, kad bi ga čari mlade djevojke bacile u nesvijest, u nekakvo gubljenje potiljka, sjetio svoje žene koja ga nikad nije ujedala ni za brk čupala; opravdavao je svoj čin upravo time što ga nije ujedala; ako je koju modricu nosio na sebi, bila mu je ne od njenih nego od konjskih zuba.

Zamišljao je tu djevojku među svojim mladim konjima koji ga grizu, i zbog toga bila mu je još draža: htio da mu na licu ostavi trajnu, ratnu ranu.

Na kraju joj je rekao, isto onako kao onaj starac, kad je odlazio, neka pomete sobu, nek kuću ostavi otvorenu da svak ulazi, neka ode svojima u selo, a ako ih ne nađe, neka ode nekakvom Stanojlu da ga služi.

Bila je to Negobratova tajna, na koju je turio kamen; mogao je svome pašenogu sve drugo da oda: svoje pogreške u borbama, uzaludne gubitke svojih vojnika, svoje neumješno komandovanje i gladovanje vojske, ali ne bi mogao da mu oda jedno: te bajne noći sa tom djevojkom.

Pili su, gledali se u seljačka lica, tvrda i inače, a u ratu od vjetrova ogrubjela kao da su od kore cera; bili su srećni što su živi i upravo zbog toga što su živi

stali da piju, ne više rakiju iz čaša, nego iz punih testija hladno crno vino od kojeg su im se širile zjenice, lica razgaljivala, riječi na jezik same isturale. Jedna od tih riječi bila je krupna. Tu riječ je Negobrat potegao, onako kao što njihov tast Avram poteže svoj sat iza pasa ... Veli kratko:

— Imam ga ... Imam ga u rukama ...

Nije dovršio koga ima, digao je testiju i pio: još uvijek niz žedno grlo glasno se, sa klokotanjem, sručilo vino. Izvadio je maramu i obrisao brkove, a zatim se zagledao Andriji u oči kao da mu veli: „Pogodi koga imam."

Ono što je Negobrat imao u rukama bio je živ čovjek, živ turski paša, živ Nur iz Radulića.

— Predao mi se Nur — veli. — U Prizrenu. Sad je kod mene. Bio je odlučio da radije pogine nego da se preda, ali ... eto, predao se — nastavljao je svoju priču Negobrat. Andrija ga je prekidao dizanjem testije da ispiju, zavidio je pašenogu na tako krupnoj lovini kao što je jedan paša, on nije imao takvu sreću, zarobljavao je sve nekakve jadne turske vojnike i omaklo mu se da greškom — sa njima takvim i dva isto takva Srbina pošalje knezu vlaškom i popu štavljanskom Predoji na dar. Odbio je da se radilo o nekakvom junačkom činu svoga pašenoga i taj uspeh pripisao nekom pukom slučaju ili lukavstvu Negobratovu.

— Kao i tebi — nastavljao je Negobrat — i meni su se predali neki poturčeni Srbi iz Akova koji su bili u vojsci Nurovoj. Među njima bio je i neki Zuko. Vidio sam da je taj Zuko hrabar momak. I bistar. Zavolio sam ga. I on mene. Ispitivao sam ga o tvrđavi nad Prizrenom. O Turcima koji je brane. O redu i neredu među njima. O žeđi i gladi. O svemu. A najviše o Nuru. Taj Zuko je služio kod Nura, donosio mu rakiju iz grada

potajno, i Nur potajno pio. Upitao sam toga Zuka bi li bio junak da jednu bocu rakije, sa moje strane, uz moj pozdrav, odnese Nuru; kad je umio da se sa tvrđave spusti i dođe k meni, umjeće i da se na nju ispenje. Neka to učini noću. Ako ga Turci primijete, neka progovori turski i pustiće ga; ponovio sam, ako je hrabar da to učini, ako je junak. Kolebao se. Znao je koliko je nemoguće, sem samom srećom, gore na tvrđavu izaći i dolje saći; drugo je kad se to za spas glave čini, tada bog pomogne, ali bog neće pomoći onome koji jednom rukom grebe kamen da se uspenje a u drugoj drži bocu rakije, za koju ruku da ga bog pridrži kad su mu obje zauzete? Zuko je rekao da jeste junak, ali da je teško sa rakijom gore. Shvatio je to kao moj ćef, koji može da ga stane glave — i čudio se zašto ja, Srbin, da šaljem rakiju turskom oficiru s kojim ratujem. Morao sam da mu objasnim da sam sa Nurom stari prijatelj, da smo nekad zajedno pili u njegovim Radulićima, da smo uveče sjedjeli u njegovoj bašči pod orahom i mnogo, mnogo pili, rekao sam mu da Nuru pomene onaj orah kako bi se sjetio ko mu šalje rakiju. Najzad sam tome Zuku objasnio moj cilj: hoću da primamim Nura na predaju. Hoću kroz tu rakiju da steknem njegovo povjerenje. Obećaću mu da mu nikakvo zlo neću učiniti jer je on prijatelj moga tasta Avrama; poslaću ga Avramu u Boljare nek dva starca prebiru svoje godine. Zuko me razumio. Vidio je moju namjeru, moj cilj. Odlučio se jedne noći i odnio Nuru rakiju, uz moj pozdrav. Zatim se to ponovilo nekoliko puta, uvijek po noći, uvijek tajno, uvijek hajdučki; bio je vrijedan, lak na nogama i bistar taj Zuko. Najzad je Nuru rekao sve što sam poručio: da mi dođe, da ne gine gore na tvrđavi, da mu dajem časnu riječ da ću ga poslati u Boljare Avramu, kod koga se sklonila i njegova hanuma

dok vojna traje — nek ne gine, nek je sa hanumom. Povjerovao mi je Nur i jedne ga noći eto sa Zukom k meni. Jedno vrijeme grizla ga je savjest što se predao, ali ja bih mu tada pomenuo hanumu i odmah bi mu bilo lakše; mlada mu je hanuma, ljubomoran je i tražio, kako sam mu i obećao, da ga što prije pošaljem u Boljare — izgovarao se da hoće k Avramu a htio je k hanumi. Star čovjek, čudan čovjek. Sad je kod mene. Odredio sam vojnike koji će ga čuvati. Dobro hraniti. I služiti. Poslaću ga Avramu, nek mu je od mene dar, od zeta o kojem govori da nosim ljudsko tijelo a konjsku glavu, nimalo mudriju od konja u Vapi.

Bila je to cijela Negobratova priča o Nuru. Andrija je slušao ne trepćući — veli:

— Šta će ti taj Nur? Nije čelenka pa da je za kapu zadjeneš. Nećeš ga sa vojskom vući, a ni u Boljare poslati da kašlje s Avramom; ja bih ohladio toga Nura. Negdje u nekakvom potoku. I zbogom. Daj ga meni — i zbogom! Turiću mu dva kamička, jedan gdje su mu noge, drugi gdje mu je glava: nek su mu ta dva kamička od mene.

— Imam ovo ... — Negobrat se uhvatio za obraz. — Dao sam mu časnu riječ.

— Časna riječ vrijedi kad smo kod kuće — veli mu Andrija. — Sad smo kod Skoplja. Pikolominije je general. On je Turcima dao časnu riječ da Skoplju neće nijedna daska sa krova faliti ako se oni povuku, a kad su se povukli zapalio je Skoplje, možeš da vidiš kako još gori.

Negobrat je odbio to podučavanje o časnoj riječi, on je i inače odbijao da sluša o Austrijancima. Paljenje srpskih sela na Kosovu i u Metohiji — zato što su odbila da se zakunu na vjernost caru Leopoldu, da prime

austrijsko podanstvo i plaćaju ratni danak, bacalo ga je u gnjev; skupio je prste u pesnice, digao ruke gore, veli:

— Deset i deset i deset, to je trideset i dodaj još pet, toliko su srpskih sela spalili i malo manje od toga albanskih. Rekao si mi da mogu da vidim kako Skoplje gori, a ja tebi velim da možeš da vidiš kako u Skoplju gore i naše crkve. Vidiš li ovaj odsjaj oko nas? On je od plamena kojim gore sveci. Ja u ovom ratu nemam ni u koga povjerenje, ni u Austrijance, ni u Nijemce, ni u Poljake, Čehe, do samo u nas Srbe, u nas Srbe, Andrija, koji ginemo i od Turaka, i od Austrijanaca, i od Nijemaca, i na žalost jedni od drugih — jedni za cara, drugi za ćesara. Neka ginemo, Andrija, to će da nas opameti pa drugi put nećemo za drugoga nego za sebe, bez umiranja nema pameti, Andrija, ono će da nas otrijezni, da nam zatvorene oči otvori, Andrija. Mi Srbi smo na panju, Andrija, a sjekire nad nama su sa dvije strane, sa istočne i sa zapadne, Andrija. A ti vjeruješ Austrijancima.

— Rekli smo da jedan drugog ne ljutimo — Andrija će povišenim glasom.

— Rekli smo — mirno će Negobrat.

— Zato da popijemo. A poslije ću ti nešto kazati, što ne znaš.

— Šta ćeš mi kazati? — veli preko testije Negobrat.

Andrija je nastavio:

— Sami smo u ovoj crkvenoj odaji, sem anđela oko nas nema nikoga. Čuj: Pikolominije je ljut na patrijarha. On mu prijeti da će postaviti drugog patrijarha na stolicu svetoga Save ako se ne vrati iz Crne Gore u Peć; to sam čuo, to sam doznao. Pikolominije neće ići na Sofiju a zatim na Jedrene kako mu je bilo naređeno od vrhovnog komandanta Badenskog, iz Skoplja će okrenuti na Albaniju a zatim preko Crne Gore na Bosnu da je opaše

s leđa; na tom putu treba da se u Prizrenu sretne s patrijarhom.

— Znam zašto — prekinuo ga je Negobrat. — Da od njega traži još Srba.

— Još Srba — mirno ga je propratio Andrija. — Danas nas je pod oružjem dvadeset hiljada, to je mnogo. A kad toliko Austrijanaca, Nijemaca, Srba i Albanaca mora da ide na Francusku, to je malo. Koliko god se ovdje odlije, moramo mi Srbi da dolijemo.

— Bog neka nas sve ubije; neću više da te slušam. Zbog Francuza, Austrijanaca, Nijemaca, Turaka mi Srbi ćemo se istrijebiti, neka Pikolominije kaže patrijarhu koliko je pobio nas Srba pa nek onda od njega traži pomoć na Francuze. Mi smo i na Francuze i na Turke. Kad se ne bijemo, gradimo puteve. Prevlačimo topove. Hranimo Austrijance, a kad nemamo šta da im damo, pale nam sela: pođi kroz Kosovo i nećeš imati koga da zovneš. Nećeš čuti da pijetao zapjeva ni pašče zalaje.

Tu je Negobrat stao, zaustavio je u sebi hiljadu riječi: navaljivale su mu na jezik, na oči; podbočio se na ruku, gledao preda se, ćutao.

Bili su pašenozi.

Uvijek gotovi da se jedan na drugoga naljute.

— Ti im vjeruješ . . . Zato nosiš njihove čizme.

— Hoćeš opet . . . ; nemoj, možemo poginuti i pred smrt se kajati što smo se ljutili.

29. *— De da popijemo; na ovom svijetu sve je lažno, istina je samo da je ljudska duša jedna travčica koju treba zalijevati.*

Čavilo je i opadalo jesenje lišće, zemlja je mijenjala boju, dani za bregove brzo zamicali, noću hladno sijale zvijezde; pod tim sjajem zvjezdanim noću i pod sjajem sunčanim danju odsijevala je crna, masna, kratka dlaka na bivolima i bivolicama: na hiljade te lijene, krupne rogate marve, opljačkane od Turaka, javilo je krivim i pravim, strmim i ravnim putevima sa istoka na zapad — ka Ibru ka Vapi, ka Limu; grljala je kao kakva kaljava vodurina poslije potopa. Rikala i bukala. Stenjala i padala. Bola se rogovima, kao što i hoće biti među volovima kad se smiješaju iz više torova. Bili su ratni plijen, što se drugim riječima zove pljačka i pohara. Premještali su, tu silnu marvu, iz turskih torova u svoje, i da je što prije dotjeraju u Stari Vlah, udarali je prutovima, štapovima i bičevima dižući joj dlaku sa krstina i kožu cijepajući. Udarali su i jedni druge štapovima otimajući se o oteto; uspjeh svoga ratovanja mjerili su brojem krava, volova, ovaca i koza i čudili se koliko je tih rogova i repova bilo u Turaka; ostalo ih je još i valjaće im da se povrate za taj ostatak, jer oni su, sve više, ratovanje pretvarali u pljačkanje.

Zahvaljivali su bogu što postoje ti Turci, pa se ima od koga otjerati u svoj tor.

Oni što su malo ugrabili noću su krali od drugih i bijući se oko bivola mrtvi padali.

Negobrat im je dozvoljavao da u prekidima borbe opljačkanu marvu otjeraju svojim kućama, da vide ženu i djecu i da se presvuku. Nije dao da se njegovoj kući u Vapi otjera nijedno grlo, do svojim prijateljima na dar — zajedno sa zarobljenim Turcima, nekom više bivola nego Turaka, nekom obrnuto; tastu Avramu slao je samo bivole, po stotinu, po dvije stotine.

Više nego išta, ta silna stoka, dotjerana u Stari Vlah, govorila je o propasti Turaka; svojim zvonima o grlima ona je odzvanjala njihov kraj u Srbiji . . .

Negobrat je čuo i drugo zvono: zvonilo je na crkvama za pokoj duše Pikolominijeve. Umro je u Prizrenu od kuge, najavljujući još i to zlo — kugu! Držalo se da ga je sam bog kaznio zbog vatre kojoj je predao Skoplje, umro je u vatri svoga tijela, u mukama. Upravo pred smrt, poslednjim svojim riječima, vapijućim, taj katolički, bogobojažljivi oficir svetog carstva, inače palikuća, tražio je od patrijarha Arsenija da sve svoje Srbe digne protiv Turaka ne izostavljajući ni starce, jer je još jedna vojska, ovog puta od trideset hiljada, odlazila na Francuze, na Rajnu — i sad je trebalo još više Srba i za Srbiju i za Francusku. Negobrat je odbio i ovog puta da svoju vojsku pridruži austrijskoj i njemačkoj i pođe na Rajnu; krenuo je svoju vojsku ka Nišu — koji je bio otet od Turaka ali neutvrđen i sa malom posadom. Znao je da Turci u Jedrenama gomilaju vojsku iz Azije i Arabije, da su digli i Tatare sa Krima i da će te nove turske vojske, zajedno sa Tatarima, krenuti na Niš da ga povrate i zatim dalje u Srbiju; doznao je da će Turci tim svojim velikim napadom pokušati da povrate sve što su za sedam godina rata izgubili — Srbiju sa Beogradom i Ugarsku sa Budimom, a prvi korak biće upravljen ka Nišu.

Ka tom istom Nišu, te kasne jeseni sa danima punim sunca i noćima sjajnim od mjesečine, išao je sa

svojom vojskom Negobrat. Mučila ga je muka koju je sam sebi na dušu natovario: nije znao šta da radi sa starcem, sa turskim pašom, sa Nurom, nije vidio nikakav smisao u tome što ga vuče sa vojskom a ni usuđivao da ga pošalje Avramu u Boljare jer bi ga neko u putu oteo, ili ukrao, ili ubio, ili bi ga ubila i sama pratnja. U selu Kumarevu kod Vranja, gdje je dao vojsci da se odmori, naredio je da mu se dovede Nur. Sem što je bio smršao, na tom krepkom starcu nije se vidjelo ništa zarobljeničko ni u duši, ni u odjeći, ni u obući, bio je i sada turski paša sa zlatnim nišanima na ramenima, sa sabljom na kuku, ali bez vojske.

Sjedjeli su u sobi nekog bogatog gazde, jedan prema drugom, sa rakijom na stolu. Negobrat je počeo sa onim što je odmah vidio na Nuru, veli mu da je smršao i da je znao da tako loše izgleda, naredio bi da mu se da bolja hrana, bolji konj za jahanje i noću bolja postelja. Nur je odgovorio da nije do loše hrane, ni loša konja, ni do loše postelje, da je sve to dobro, nego do njega Negobrata, koji nije izvršio obećanje da će ga poslati Avramu u Boljare, kod koga mu je žena i sin i da vidi da je prevaren.

— Nijesam održao riječ tebe radi — veli mu Negobrat. — Da sam te dao mojim vojnicima da te odvedu tvojoj ženi i sinu u Boljare, ko zna šta bi moji vojnici s tobom uradili, mogli bi te u putu prodati, jer ti si jedan turski paša, mogli bi te ubiti da se osvete za svoje koje ste im vi Turci ubili; moji vojnici mene slušaju dok su mi na očima — oficir si i znaš kakvi su vojnici kad se izmaknu ispod komande; bolje je što te ovako gledam živa i što sad pijemo; nije ugodno kao onda kad smo na mjesečini u tvojoj bašči pili, ali je i ovo rakija i opija. Pobijedićemo vas Turke, ona tvoja bašča i dalje će trajati pa ćemo, daj bože, opet piti pod onim orahom. Ako živi ostanemo.

— Život i smrt u božjoj su ruci, a pobjeda u našoj turskoj, pobjedu u ovom ratu bog će nama dosuditi. Da si Turčin, to bi i sam vidio, ali nijesi pa ne vidiš i ne vjeruješ — veli Nur uvjereno, a kad nešto tako kaže jedan paša, koji je uz to star čovjek i ratnik iz nekoliko ratova, Negobrat nije mogao da ga ne sluša. — Ne znam koliko imam pravo da se radujem našoj turskoj pobjedi kad sam kod vas Srba; istinu da kažem da nijesam — na tvoje obećanje da ćeš me poslati u Boljare pristao da ti se predam, poginuo bih u Prizrenu, pa je bolje biti živ nego umrijeti za te pobjede: one su opojne jer nikad nijesu sigurne, jer su uvijek i poraz, što se mene tiče, ja sam poražen — pobjednik sam samo za toliko što sam živ i što s tobom, gospodine Negobrate, ovoga časa pijem. Nek mi bog oprosti što pijem našoj vjeri zabranjeno piće, naučio sam se da pijem od Avrama kad sam mu bio mladi zet, bilo je to davno, a eto me ta navika još i danas, stara, tjera; tako je sa svakom zabranjenom stvari — tjera te . . .

Pokvario me, dakle, Avram.

Vi Srbi ste davno počeli da kvarite nas Turke. Sa vašom odivom Oliverom, kćerkom kneza Lazara a ženom cara Bajazita došla je rakija na turski dvor. Zao miraz vaše odive. Njen brat Vuk pijan se valjao po odajama svoga zeta cara Bajazita; Jedrene su strahovale, telali izvikivali da se narod sklanja kad se, pijan, Vuk otisne niz čaršiju, sa sabljom u rukama, sa kaftanom na leđima, sa čelenkom na glavi — kad stane na dvoboj da izaziva cijele Jedrene. Niko mu nije izlazio, bojeći se da nije i suviše pijan, jer tada je strašan.

Poslije je došla vaša druga odiva na naš dvor. Bila je to Mara, kćerka vašeg despota Đurđa, žena cara Murata Drugog, i ona sa mirazom — sa rakijom!

Sa vašom rakijom otjerali ste sa našeg dvora hodže, hadžije i hafize; vi Srbi ste jaki sa te strane... Otjerali ste božju zabranu: — „Reci im, o Muhamede, da u opojnom piću ima više zla nego koristi, pa neka ga se okane"; otjerali ste hafize. Mene je Avram tome zlu naučio, i pijem ga i sad; neka mi bog oprosti i nek Avrama mjesto mene gori paklena vatra; de da popijemo. Na ovom svijetu sve ti je tako... sve lažno, istina je samo da je ljudska duša jedna travčica koju treba zalijevati...

Negobrat nije htio takav razgovor, htio je da čuje o turskom pripremanju napada na Niš, ako Nur o tome nešto zna; nije znao mnogo, on je samo vjerovao da su Turci nepobjedivi i znao da će Tatari napasti Niš.

Od toga sela Kumareva, kad je vidio koliko je smršao, Negobrat je naredio da se poboljša hrana Nuru, da mu se da bolji konj — i sve da mu bude bolje nego dosada — i ne sluteći da će mu jednog dana, poslije izgubljene bitke na Nišu, upravo on — Nur, turski paša, ustrebati toliko koliko nije mogao ni zamisliti. Cio taj slučaj bio je gotovo nevjerovatan. Austrijska vojska bila je poražena. Ono što je Negobratu najteže palo na srce bio je slučaj Andrijin: bio je jedan, od gotovo nemogućih dogovora između dvije vojske, koji se ticao Andrije. Izgubivši bitku austrijski oficiri tražili su od Turaka da im dopuste da se mirno, bez borbe, povuku, što će im priznati za vrlinu i ljudsko dostojanstvo. Turci su im odgovorili da će im dozvoliti da se mirno povuku ali da im za to predaju Srbe koji su se sa njima borili protiv Turaka: nek ih za njih ne boli srce jer njihovi nijesu ni bili nego turska raja, i biće kažnjeni najtežom kaznom, smrtnom, za izdajstvo. Odgovor sa austrijske strane mogao se svesti na dvije riječi: da pristaju na pogodbu, da daju Srbe. Bio je to za njih jevtin pazar, jevtin isto toliko koliko i nečastan. Na Negobrata ta se pogodba nije odnosila, jer on nije bio pod austrijskom komandom

kao Andrija — svoju vojsku na Niš vodio je sam; i upravo sada, kad mu je najviše trebao, sjetio se da ima turskog pašu, Nura, i Turcima ponudio pazar: poslao im je glasnika da im kaže da kod sebe ima njihovoga zarobljenog pašu i da bi ga razmijenio za srpskoga oficira Andriju.

Dok su tamo, na turskoj strani — među osuđenima na smrt tražili čovjeka kome je ime Andrija, dotle je na svojoj, srpskoj strani, Negobrat mučio muku sa Nurom jer nije htio da ide Turcima.

— Turčin si i sam, idi svojima — veli mu Negobrat.

— Hvala bogu što sam Turčin, ali ja sam izdao Turke. Ja sam se predao.

— Zato što si bio pametan. Pa si sada živ. I nećeš moći da se požališ svojima da ti je loše bilo kod mene.

— Ko je Turčin a preda se neprijatelju, taj nema svojih. Taj nema roda. Nema prijatelja. Nemoj me dati za Andriju; oslobodiće Andriju a mene će ubiti što sam se predao.

Ubiće moga Andriju ako te ne predam tvojim Turcima, ja sam te za njega ponudio i tvoji Turci pristali na razmjenu; tvoji te Turci neće pitati jesi li se predao, neće im to ni na pamet pasti, nego da si, kao i mnogi drugi turski oficiri zarobljen. Tamo je tvoj sin od prve žene, on je oficir — on će srećan biti kad vidi da si živ.

Sina mu je pomenuo kao posljednju utjehu da mu se neće ništa dogoditi, a on se najviše bojao sina, veli da kod Turaka niko nema ni oca ni sina kad u ratu izda. Ustao je s molitvom na ustima da bog pogleda njegovu nevolju i spasi ga od sina.

— Daj mi tvoje ljude da me odvedu.

Razmijenili su ih na pola puta između dvije vojske, nekako na brzinu — kao kad se na stočnom pazaru u posljednjem trenutku, pred kraj, razmijeni glava za glavu. Negobrat se zaprepastio kad je vidio kako Andrija

izgleda: kao da je umirao i nekim čudom oživio; bili su mu Turci svukli austrijsko odijelo i obukli ga u nekakve prnje u kojima ga je Negobrat jedva poznao. Bio je srećan što je Andrija živ, a i zadovoljan što su mu skinuli austrijsko odijelo i obukli ga u prnje, gotovo da bi i sam isto tako ogolišio svoga pašenoga — austrijskog oficira: gledao ga je u noge bez čizama, u ramena bez činova, i rekao nek je hvala Turcima što su to od njega učinili. Veli mu:

— Ne kazuj ko si dok te ne obučem; naći ću ti naše seljačko odijelo i bićeš što sam i ja, seljak, a pamet sam promijeni, ne vjeruj Austrijancima, bivši austrijski oficiru, bivši Andrija.

Prijekor Negobratov vrijeđao ga je; od svoga spasioca očekivao je nježne i utješne riječi jer je dolazio iz samog pakla... crn kao gunj, očiju punih suza za sasječanim Srbima — „uz duš i na pol".

— Loše sam pazario... dao sam cijelog pašu za jednog običnog Andriju — još težim uvredama nastavljao je Negobrat. — Sudbina je htjela da imam onoga Nura da te njim otkupim od Turaka, a ti si tražio da ga ubijem, da sam ga ubio, ti bi sada bio kod Turaka, bez glave na ramenima; Andrija, nikad pameti nijesi imao i bog ti je pomogao da živ ostaneš samo zato što si lud; bog ludom pomaže.

Andrija mu nije odgovarao, nije ga ni slušao; on kao da i nije bio spasen nego jednako pred onim zacenutim sabljama niz koje se, u zamahu — pred samrtnu tamu, slivala krv.

30. — *Kad na zemlji nije imao kud, otišao je na nebo.*

U povlačenju od Niša Negobrat je imao još jednu borbu. Branio je opet Kosovo, ovog puta od Tatara dovedenih sa Krima — koji su, vitlajući dugim sabljama i halačući da prepadnu, napadali na konjima. Negobratova vojska dočekala ih je također na konjima — čelom u čelo, i sama halačući i zaglušujući zvek sabalja — oko čijih se sječiva, gotovo vidljiva, vijala smrt: morila je, i jedne i druge, kao morija uz boleščinu . . .

Lijevo krilo, koje su držali Austrijanci a napadali Turci, bilo je provaljeno i samim tim nastala opasnost da Turci ne zađu s leđa Srbima — a uz to i vijest koju su donijeli glasnici da se srpski svijet digao na bijeg ispred Turaka, naveli su Negobrata da povuče svoju vojsku iz borbe i krene je ka kraju iz kojeg je i bila — ka Starom Vlahu.

Bila je to još vojska — srpska vojska u ratu između dvije carevine, Austrije i Turske: pjevala je gredom svoje seljačke pjesme kao da je rat dobila a ne izgubila, računajući da će sa Turcima još biti ratova — sve dok oni svoje konje napajaju na Ibru, Raški, i Moravama.

Bio je po Starom Vlahu pao snijeg: pokrio je krovove, torove i puteve. Žute marame na ženskim glavama obijeljele su, i isto tako i muški brkovi. Nastala je neka mrtva tišina uz te prve snjegove po Starom Vlahu, ljudi su hodili kroz tu tišinu kao da im se ispod nogu izmakla

zemlja i iznad glave nebo: dozivali su se da jedan drugom kažu da su još tu . . .

Uz te dane, sav snježav, u Boljare je, svome tastu, dojahao Negobrat; nije Avrama zvao knezom, jer on za njega to više nije ni bio. Gledali su se dugo — ćutke pitajući jedan drugog: šta to bi . . .?

Negobrat je zatekao punu kuću Avramovu: bio je došao Andrija sa onom silnom svojom djecom, hanuma iz Radulića, žena Nurova, nije nikud ni išla otkad je rat počeo, Ilija je i sad bio pod svojom mantijom i sa svojom kosom, Jaglika je i sad sanjala o Sopoćanima i svome Jovanu; slugu i sluškinja Avram je sada imao više nego ikad jer je imao i više konja, volova, krava i ovaca iz turskih torova: bili su to pokloni njegovih zetova tastu, imao je sada i Turke za sluge, dobijene, također, na poklon od zetova.

Kolibe su mu bile pune svijeta koji je bježao od Turaka, i tu — kod kneza, svratio da ga upita kuda da bježi kad Turci odsvud idu — kad je gore visoko, a dolje duboko, a boga nema da pomogne . . . Sem tih bjegunaca, ostalo je u kući Avramovoj bilo kao i prije vojne: on je sjedio na vučjim kožama, karao Iliju i tjerao ga u Mileševu kaluđerima, a Jaglika karala njega i tjerala ga da je odvede u Sopoćane Jovanu; stoka je oko torova rikala, paščad lajala; sem tih bjegunaca, bilo je sve kao prije.

Nemir u dušu Avramovu, od kojeg nije više mogao da mirno sjedi na kožama, ni da pije i jede, ni da spava, unio je jednog dana glas da i patrijarh bježi od Turaka.

Nešto više o patrijarhu čuo je od Andrije, koji je i sad — kao i onda kad je bio austrijski oficir, doznavao šta se dešava prije nego Negobrat; ispričao je tastu kako je patrijarhu Arseniju sam bog pomogao da ga Turci ne uhvate, kako nije stigao ni crkvena vrata da zatvori na

Patrijaršiji nego ih ostavio da Turci u sveti hram ulaze kao u han. Kaluđeri — pričao je Andrija — koji su mu na putu bili pratnja i zaštita, izginuli su, a on — već naveo ka šezdesetoj godini, morao da trči kao da je kakav mladić — stižući, jedva, da sa sobom ponese nešto malo svetih stvari i sasuda, moštiju svetaca i vladara, ostalo ostavivši, plačući.

Za njim su — kao za Mojsijem u obećanu zemlju Hanan, pošli trgovci, zanatlije i seljaci ispražnjavajući sela po Kosovu, po Metohiji, po dolinama Timoka, Ni-šave i Morave.

Andrija je pričao ono što je čuo od bjegunaca i čekao sa Negobratom da čuju šta će im Avram — tast i knez, ako je još knez, reći; bili su zetovi nestrpljivi da čuju šta je njima, Srbima iz Starog Vlaha, činiti: hoće li i sami bježati ili čekati Turke?

On je ćutao. Kao da više nije bio ni mudar, ni knez, ni njihov tast, ćutao je kao prije dvije godine kad se vratio iz Radulića od Nura a oni ga pitali kako im je dobro ili zlo donio — i kao i onda, da skrene priču na drugu stranu, stao da kara Iliju: nazvao ga je i sad crkvenjakom i rekao mu da mu se makne s očiju, neka — kao i onda, ode kaluđerima u Mileševu. Ilija je ustao, pobo se kod vrata — pokrio se mantijom i kosurinom i, sav crn, veli:

— Oče, otići ću u Mileševu. A ti kuda ćeš? Onaj kaluđer Spiridon, koji je nekad bio Sava sa Golije, davno je sanjao da će ova zemlja ostati pusta i da neće imati ko koga da zovne; ko će, oče, tebe zovnuti ako odem u Mileševu? Spiridon je rekao da ni sunce neće grijati, jer neće imati kome. Neće ni trava rasti, ni gora listati, ni ptica pjevati. Snjegovi će još veći pasti i polomiti drveće, neće više biti ni drveća; sve će biti onako kako je Spiridon sanjao.

Avram mu je rekao da izađe iz sobe. Da neće da ga sluša, da neće da ga gleda. Okrenuo se Negobratu, veli mu:

— Čuo sam da si Nura predao Turcima.

— Predao sam ga za Andriju, bili su Andriju zarobili.

Avram je zatim ćutao. Pa će:

Ako je Nur živ . .

Zetovi su razumjeli šta je tast zaustio da kaže: ako je Nur živ, neće dati da se njemu — knezu pod carskim beratom, koji je uz vojnu sjedio kod kuće, učini zulum sa turske strane, neće dati i zbog toga što je kod njega Nurova žena, i ma ko došao od Turaka, on će pred njega — kao svoj štit, isturiti Nurovu hanumu.

Pomenuo im je Nurovu ženu i Nurovog sina i samo što ne veli: Srećom, imam ih . . .

— Ne pitamo te ni za ženu, ni za njenog sina, ni za tvoj berat nego šta je činiti nama za kojima su turske žene ostale udovice? Toliko njih. Koje sad plaču.

— Ja ne znam — veli im Avram. — Ako je Nur živ, reći ću mu da vam se ne učini zulum.

— Nijesi nam ništa rekao.

— Nijesam ni imao šta da vam kažem; kad sam vas odvraćao od vojne, rekli ste da vam govorim kao da sam Turčin. Najvolio bih da mi bog, ovoga istoga časa, uzme dušu. Da ni vama, niti ikom drugom, ništa ne dugujem. Zaboravite ovo što sam vam rekao da sam vas odvraćao od vojne, nijesam, to znate, i zna bog; u srcu sam žalio što nijesam mlad da i sam sa vama pođem. Onaj je moj sin budala, onaj Ilija, ali Ilija pogađa šta će biti: u travu će zarasti putevi kojima smo išli na groblje, zarašće groblja, gora neće listati. Tu u kolibi leži jedan čovjek. On je bio pošao da pobjegne od Turaka. On se razbolio od čume. Rekao sam da se taj čovjek

izdvoji od ostalih. Turci nas tjeraju, čuma nas tjera. Neće ni pašče ostati, ni goveče, ni u gori zvijer.

Ja sam bio knez. Ne znam jesam li to još, daj, bože, da imam kome biti knez.

Daj, bože, da se momci žene, da se djeca rađaju, da na crkvama zvone zvona, daj, bože . . .

Daj, bože, i bolest prije nego Turke.

Ovi današnji nijesu kao oni jučerašnji, ovi današnji na rukama svakog Srbina vide krv. Na rukama vas obojice. Oni će da se svete.

Odgovorili su mu da sve to znaju, ali ne znaju šta im je činiti.

Avram je ćutao.

— Imamo groblje naših starih — nastavio je poslije ćutnje kao što se pričaju priče. — U tom groblju sahranjujemo se otkad i ne pamtimo da postojimo, nek se još i mi sahranimo i nek je kraj.

Bilo im je jasno da to govori star čovjek. Njima. mladima, nije se umiralo u Starom Vlahu samo zbog starog groblja, a ni odlazilo iz Vlaha: pri pomisli na to gubili su svijest i ječati kao da su ranjeni.

Na cijuk vrata okrenuli su se da vide ko je; ulazila je žena. Tanka, visoka, mlada, u bijelu zubunu, sa zlatnim i srebrnim nakitima na rukama i oko vrata. Ušla je na vrhovima prstiju, meko kao mačka, nečujno: u Starom Vlahu tako ulaze mlade nevjeste. Pozdravila je i stala. Na njoj su stale njihove oči, sva dotadašnja grubost u riječima, žuč u srcu od neznanja šta da čine sad kad dolaze Turci, sve što im se u mislima mutilo stišalo se i uspokojilo pred spokojstvom te žene: stajala je kao u ledinu pobodena zastava, ni krajičkom duše ne lepršajući; ona kao da nije ni znala zbog čega je ušla, ni imala razloga da uđe — sem jednog: da takva, mlada i lijepa, stane pred njih, pred ljude. Nije ništa govorila, jer nije

njeno, nevjestačko, da pred ljudima prva progovori, čekala je njih — i činilo se da svoja lijepa, kao zlatnom paricom prokrojena usta, ne bi ni do sutra otvorila.

— Nevjesto, — izgovorio je Avram začuđeno, kao da je tu ženu, nekim slučajem, sreo usred šume, samu. Preko te riječi nevjesto drugo bi bilo sve suvišno i Avram je to osjetio i zaćutao. Ćutali su i njegovi zetovi. — Čija si? — upitao je.

— Bila sam Petkova — odgovorila je žena. — Petko mi se bio razbolio od čume. Jutros je umro. Hoću da sahranim Petka. Ne znam kako ću, zato sam ušla kod vas ljudi.

— Nek mu je pokoj duši — rekli su, gledali u patos; jedino je ona gledala pravo, kao da negdje tamo, na nekakvom svom vidiku, gleda živa Petka.

— Reći ću mojim da istešu sanduk — veli Avram. — Da iskopaju grob. Da sahrane Petka. A ti kako si?

Poćutala je, pa će:

— Hvata me groznica. Bili smo pošli da bježimo, pa tako . . . Petko umrije. A mene hvata njegova boljka.

Ono što je Avramu bilo u mislima: da će narediti da se istešu dva sanduka, krio je u sebi — jedan će trebati odmah a drugi za nedjelju, za deset dana.

Gledali su zatim kako spokojno, kao da se ni o čemu ne radi, polazi vratima — možda i sama misleći na nedjelju dana, na deset ili koji više jer je mlada i do današnjeg dana bila zdrava pa će se mlado tijelo, za tih deset dana, opirati moriji.

— Mori čuma! — tiho a napeto, kao da s brijega objavljuje selu da bježi, izgovorio je Andrija. — Taj Petko je umro; pomrijeće sav taj svijet u kolibama od čume; dim ubija čumu, treba u kolibama da se zapali granje. Puno granja da je puno dima. Drugog lijeka protiv čume nema. To sam čuo od starih ljudi, i vidio da se tako čini.

Svi su znali da se protiv čume pali granje, rekli su da ga treba puno nanijeti. U svaku kolibu. I oko koliba.

Ušao je Ilija: ušao je crn kao smrt i gotovo kliknuo:

— Oče, ima jedan čudan čovjek u kolibi. Hoće kod tebe — i prije nego što je Ilija završio, taj čovjek je ušao.

Sjeo je kraj vrata. Gledao odozdo zelenim očima kao mačka. Preko čela je imao brazdu od davno zarasle duboke rane zasječene sjekirom.

Nastavio je da priča nešto što je nekom drugom, tamo u kolibi, bio započeo a ne dovršio; pričao je gledajući u krilo, ne vodeći računa slušaju li ga:

— Ja tako... idem tim putem, a pokraj mene ide ta mačka, i ja vidim da ona od mene nešto traži a ja nemam šta da joj dam i velim joj: idi tamo, mačko, nemam ništa, ali ona neće da ode.

— Oče, on je lud. U kolibi kažu da je poludio otkad je krenuo da bježi od Turaka; otišao na groblje da ga izljubi, i tu poludio. Ime mu je Samuilo, on je lud — veli Ilija. Samuilo je digao svoje zelene oči — nije mu ništa rekao, do što mu se začudio, i nastavio:

— Neće ta mačka od mene, hoće da je nosim. A sve je uz brdo, da je niz brdo, ne bi mi bilo teško da ponesem jednu mačku. Vidim da me moli, i ja je uzmem i nosim, nosim a ona biva sve teža i teža i sve mauče, hoće time da mi kaže da nije ništa drugo do jedna mačka. Zaboljele su me ruke, zaboljele me noge, hoću da je izbacim iz naručja ali ona se ne da, hoće da me ogrebe. Popela mi se na rame i šapama uhvatila oko vrata, i sve je teža i teža, i ja nosim i nosim i hoću da puknem.

— Prestani — veli mu Avram. A on slegao ramenima kao da mu je na njima još ona mačka; gledao je Avrama kao da mu veli: još je tu...; bio je uvrijeđen što mu ne vjeruje.

— Odakle si?

— Svako će ti dijete kazati odakle sam.

— Kud si pošao?

— Ne znam. Vodi me kćerka što je bila udata za Obrada iz Mioča; svak će ti kazati ko je Obrad što kopa močila za konoplju, ne moraš da pitaš: ako odeš u Mioče, potraži čovjeka koji nema jednog oka i to ti je Obrad. Za njim je moja kćerka. Ostavila je Obrada i sad me nekud vodi; za božje milosrđe, kažite mi kud me to vodi moja kćerka?

— Oče, ovaj čovjek po cio dan plače. U kolibama svi plaču — veli Ilija.

Malo zatim Ilija je opet ušao. Bio je sav prestravljen. Počeo je prije nego što je i vrata za sobom zatvorio:

— Oče . . .

Avram mu nije dao da dovrši, veli mu:

— Rekao sam ti da odeš u Mileševu.

— Oče, ne mogu, da sam otišao, ko bi ti kazao da treba da se isteše još jedan sanduk; ko bi ti kazao da se jedan čovjek u kolibi objesio. Visi o gredi. Ime mu je Vidoje. Oče, taj Vidoje je strašan. I on je bio pošao da bježi od Turaka; on neće dalje, njegova duša otišla je na nebo: sve duše iz onih koliba otići će na nebo. Uplašio sam se od toga čovjeka. Visi. Izdužio se. Oko vrata mu konopac. Sam je; o oče, koliko je taj čovjek, taj Vidoje sam — sam a cijelu kolibu ispunio zato što je mrtav: kad svi pomremo, ispunićemo cijelu zemlju; oče, treba još jedan sanduk da se isteše. Treba isjeći goru za sanduke!

Avram ga je slušao, a on pričao šta je vidio i čuo od drugih; čuo je kako je tome Vidoju neki zarobljeni Turčin, po imenu Muharem, koga je Negobrat poklonio Avramu, pomagao da od kučina usuče konopac. Kučine je na jednoj strani, u svome naručju, držao Muharem a na drugoj, iz tih kučina, Vidoje izvlačio pramenje, prodijevao ga između usana da ga ovlaži, i prstima upredao

u konac. Mjerili su hoće li konac biti dovoljan za konopac, i kad su našli da ga je dosta, upreli ga i na jednom kraju načinili zamku.

Za sve vrijeme svoga složenog rada pogledivali su gore u gredu, a Turčin i u grlo Vidojevo na koje će nabiti zamku.

Djelo dvojice rabotnika, rađeno iza zatvorenih vrata, bilo je najzad dovršeno i zmijasto ležalo pred njima, sa omčom na kraju.

Odmorili su se. Svoga djela nagledali, a najviše one omče. Za Vidoja nije bilo vrijeme za sjednik, ustao je prvi — kao što to i čini domaćin kad se za njega rad radi, da radnik — da Turčin, ne bi dangubio.

— Brate po svetom Jovanu, — rekao je Muharemu — popni se gore na gredu i sveži konopac.

Muharem nije odbio da mu je brat, ali je odbio svetog Jovana, i popeo se. Svezao je konopac tvrdo, i pustio ga da visi. Očima je pitao Vidoja sviđa li mu se?

Ostao je još jedan čin da se učini, onaj poslednji, onaj strašni . . .

Zatim je Vidoje, krsteći se, stao pod omču — ne gledajući u nju nego u Muharema.

— Podigni me — veli mu.

— Učiniću još to — odgovorio je Muharem.

— Da si mi brat, više ne bih. I za ovo sam kriv kod boga.

Podavrao je da ga podigne. Veli mu da je težak, ali nek se ne boji da će se konopac prekinuti.

— Ovo što za tebe činim, ne bih za drugoga ni za bijeli svijet; ti, Vidoje, ode s ovog svijeta . . . , je li te, Vidoje, strah?

— Jeste.

— Pokaj se, Vidoje; nije šala, Vidoje, umrijeti.

— Podigni me još malo.

— Još to malo učiniću za tebe.

To što se zbilo u kolibi nije niko vidio, a svak prepričavao kao da je tu bio. U uši i dušu Ilijinu te su priče ušle kao voda u ponor, i on iz njih odvadio ono što ga je najviše ganulo, veli Avramu:

— Oče, vidio sam ga. Babe se oko njega skupile, pesnicama se udaraju u glavu. A on, oče, spokojan. Kao da je na Golgoti prikovan na krstu. Onoga su Turčina, onoga Muharema, ubili seizi, odveli su ga u granje i vratili se bez njega, to je, oče, nepravda. Onaj mu je Turčin pomogao da ode na nebo, kad na zemlji nije imao kud, otišao je na nebo. Ka anđelima.

— Rekao sam ti da odeš u Mileševu — odbivši rukom ispred očiju, veli mu Avram.

— Kasno je, oče, svi ćemo gore... Za onim Vidojem. Ka anđelima.

Avram je spustio ruku tek kad je vrata za Ilijom čuo; pred očima mu je ostao taj Vidoje, o konopcu. Disao je teško kao da ga i samog steže konopac. Prekrstio se, a za njim Negobrat i Andrija.

— Nije Vidoje mogao da se odvoji od groblja — veli zetovima. — Vuče groblje, ne da da se ode od njega. Ne daju duše umrlih.

31. *Nema umiranja ako se u Starom Vlahu ne umre.*

Pošli su da vide patrijarha i svijet koji je išao sa njim. Išao je od Peći ka Rožajama, zatim ka Pazaru, niz Rašku, niz Ibar, niz Moravu ka Beogradu, preko Dunava će u Ugarsku i Austriju — ne iz volje nego iz nevolje: niko ih tamo nije zvao niti ih čekala otvorena vrata.

Avram i njegovi zetovi pošli su u zoru da ih — negdje na Raški, vide kako odlaze i da i sami, možebiti, sa cijelim Starim Vlahom, za njima pođu; išli su da vide patrijarha.

Jahali su konje kroz dubok snijeg što su brže mogli, udarajući ih bičevima i nagoneći u namete; bio je snijeg te godine rano pao, bio se od mraza pokorio, ledena površica pod konjskim kopitima lomila se kao staklo, sijala na jutarnjem suncu i putnike odbljescima gađala u oči, zasljepljujući ih.

Naprijed je jahao Negobrat, na konju jačem od ostalih, a za njim Andrija: otvarali su tastu prtinu. Ćutali su, sem što bi konje skarali; nijesu konji mogli naprijed koliko su to htjeli konjanici, posrtali su, odbijali glavama, rzali.

Ležala je pred njima pustoš, bez putnika, bez ptice — kao more pred mornarima, bez obala.

Snježna bjelina, išarana crnim drvećem sa bijelim kapama, činila se Avramu neprelazna ni mladu čovjeku; vidio je još jednom da je star, da je za njim ostalo mnogo snjegova i mnogo puta listala gora. Pri pomisli

da još jednom, tako star, mora prenoćiti u razvaljenom hanu kraj Jaruta nabrao je čelo, a još više od toga što će ga u tom hanu sresti turski špijun Stefan, ukoliko ga nijesu ubili Turci ili Srbi — prvi zato što je za njih špijunirao a drugi što je protiv njih.

Nije u hanu bilo Stefana, bio je mjesto njega neki grdno star čovjek. Prvo u šta se Avram zagledao bila je njegova bijela brada, duga do pasa, na inače malom čovjeku. Dva starca se nijesu radosno sreli, oni kao da su odmah jedan drugom rekli mlađi sam od tebe, onaj kome će prvom pop očitati bićeš ti. Avram tome handžiji nije rekao ono što je mislio: da se, ipak, neće posvetiti iako nosi toliku bradu, među svecima nema handžija.

— Ko si? — nekako gordo, i još odozgo s konja, sa visine, upitao je Avram tog malog čovjeka, zajedljivo ga gledajući u bradu.

— Po imenu sam Radmilo — odgovorio je handžija. Po godinama sam, čini mi se, mlađi od tebe. Kako te služe noge, bole li te? Stara čovjeka treba pitati najprije za noge. Ne znam ko si; dobro došao pa ko si da si, a vidim da si veliki čovjek. Pa zar ti nikud, veliki čovječe, no u moj han; pun mi je han. Svijet bježi pa zastao kod mene. Jedna mu noga naprijed a druga natrag. Srce mu ispalo baš na ovaj led; tako ti boga, utješi ovaj svijet. Kaži mu put izbavljenja zarad boga, a blizu smo bogu obojica, valjaće nam gore . . .

— Razminuo bih tvoj han da ima neki drugi — ljuto odbijajući rukom kroz vazduh veli mu Avram. — Ti si kao i ovaj tvoj han . . . I onaj prije tebe bio je kao ovaj han . . .

Bio je han još gori nego prije, cijela jedna polovina bila se navela da padne.

— Rekao sam im da polako hode po sobama da ne propadnu — veli handžija — a oni unijeli kolijevke

pa po svu noć lupkaju. Neće ti kod mene biti dobro, lupkaju tim kolijevkama, djeca plaču, žene se svađaju. Druge kukaju. Treće kosu čupaju. Imam i bijesnih ljudi koji misle da su carevi. Ja ću tebe daleko od tih careva da mirno spavaš. A ko si ti? Takav mi u han nije dolazio.

Tako je Avrama sreo i prijašnji handžija Stefan. Pitao je za njega.

— Za Stefana me ne pitaj. Gore je . . ., nije u gornjoj sobi nego visoko, visoko . . . svi ćemo mi tamo . . . , nekoga će Turci poslati, nekoga bog pozvati, svi ćemo gore . . .

Istinu mu je rekao za one kolijevke: svu noć su lupkale, i za one careve: svu noć su se tukli — njima kao da je bilo stalo još samo to da učine u svojoj zemlji i pređu u tuđu.

Avram i njegovi zetovi spavali su u velikoj, ne sasvim loše uređenoj sobi, u onoj polovini hana koja neće pasti. Starčić, živ kao čigra, na brzinu im je unio što je trebalo, na kraju im rekao laku noć i pošao vratima; prije nego što će ih otvoriti, Negobrat mu veli:

— Okreni se. A sad me gledaj.

— Gledam te — odgovorio je starac prezrivo. — Tako su mi naređivali kad u bradi nijesam imao nijedne dlake.

Nije rekao ono što je mislio, da u hanu ima još takvih . . .

— Žene nek plaču — veli mu Negobrat.

— Plaču — veli starac, i ponavlja: — I plaču i kukaju što su na ognjištima ugasile vatru. Što su vrata zatvorile. A drugim se vratima ne nadaju. Han su mi suzama napunile te žene.

— Kolijevke nek lupkaju — nastavio je Negobrat.

— Lupkaju — žalosnim će glasom starac. — Propašće djeca kroz han.

— Gledaj me — ponovio je i glas povisio Negobrat.

— Ako čujem da se nasilnici biju . . .

— . . . da se biju — ponovio je starac da bolje upamti. — Ne mogu im ništa, kažu mi da nad sobom nemaju ni cara ni kralja ni kneza. Posvađaju se i pobiju, han se od njih trese; za boga ne znaju, za sveca ne znaju, za starijeg od sebe ne znaju, eto takvi su ti carevi, ja sam im sluga — veli starac žalosno šijom zavijajući. Izgubio se u vrevi svijeta koji je stari han ispunjavao do krova; tu vrevu zaglušivala su zvona na stadima oko hana, rika volova, rzaj konja i lavež pasa — jer sve su to, bježeći ispred Turaka, vodili i gonili; nosili su sanduke sa djevojačkom spremom, sa zubunima, maramama, čarapama, kožama divljači; nosili su kotlove, stapove, kablove, sofre i kašike, ikone i krstove: mirisalo je to na borovinu, na mlijeko, na zemlju i travu, zadisalo na čađu; nije dalo Avramu da spava — udisao je taj dah i zadah srpske zemlje punim plućima, i zamišljao kako će sve to otpuhati tuđi vjetrovi — i isprazniti duše u ljudima . . ; živjeće ti ljudi tamo negdje preko Save i Dunava ali će im duše biti ovamo . . .

Umiraće, a misli će im biti ovamo . . .

I oči ovamo; zatvaraće oči sa Starim Vlahom u njima, sa Pešterom i Bihorom u zjenicama.

Nema umiranja ako se u Starom Vlahu ne umre.

Ni mrtvačkog sanduka ako nije od borovine sa Golije.

Nije mogao da zaspi od lupkanja kolijevki, činilo mu se da su se same kolijevke digle na seobu. Bile su u njima dječje nožice uvijene u pelene. Sa vučjom šapom iznad glave, protiv uroka. Avram je znao pjesme koje majke pjevaju djeci uz kolijevku da zaspu. I priče. Te pjesme i priče prolazile su mu sada kroz glavu, i sa njima misao da će se u tuđoj zemlji zaboraviti, da će po njima porasti trava kao po grobljima i kućištima . . .

Ustao je toliko rano da je — jedva, kroz prozor, negdje daleko ugledao brijeg: osvjetljavala mu je, samo kapu, zora na pomolu. Zetovi su spavali, disali glasno; vidio je, kroz sumrak, kako im se veliki crni brkovi miču kao da pod njima rije krt. Izbudio ih je kad je zora dobro udarila u prozore.

Sa suncem su bili već u sedlima.

Ubijali su opet beskonačan, sleđen snijeg, ostavljajući za sobom usku, duboku prtinu. S vremena na vrijeme okrenuli bi se i vidjeli kako se iz hana, kao pređa iz klupčeta, osontava onaj silni svijet i uglavljuje u njihovu prtinu: išao je kao da na nogama nosi negve — a valja mu daleko stići, ni sam ne zna gdje. Činilo im se da tome svijetu nema kraja, i da za njim — na drugoj strani hana, ostaje pustinja — bez ljudskog glasa, bez konjskog rzaja, bez zvona: neće sunce imati rad koga da grije... Vikali su na stoku, na djecu. Podupirali babe i starce, da ne padnu, nosili na nosilima bolesnike. Pipali u njedrima ikone i male kućne krstove. Na kolima vukli sve što su imali, na leđima prtili djecu. U lancima vodili pse. Gonili teľad, krave, javili ovce. O bradama i brkovima visile su im, tupo zveckajući, ledene svijeće; ličili su, sa tim ledenicama o bradama, na stvorenja koja nijesu ljudska...

Odlazili su...

Ono što je daleko za njima ostajalo bila su njihova prazna sela, kuće sa verigama nad hladnim ognjištima, sa vratima koja će vjetar otvarati i zatvarati... Nosili su u odijelima, u kosi, u koži, miris staja, teladi, konjskih jasala, čađe sa tavana, zadah iz izbe; išli su naprijed a gledali natrag nekakav put kroz selo kojim više neće proći, kolovoz kojim više neće voziti, pojilište na kojem neće stoku pojiti; gledali su nekakav gaj, nekakav brijeg i na njemu stablo. Česmu, i baru, i ševar. Bijel kamen na potoku na koji su, da obuću ne ukvase, stajali

otkad su prohodali. Vidjeli su sebe kad su bili djeca, i momci, i starci — i bili, opet, u svojim mislima i djeca i momci i starci; ženili su se, pili na svadbama i slavama, bili se i mirili. Živjeli su iznova svoj život — u koji su se vraćali kao u kakvu davninu, u daljinu, odlazeći sada od svega toga, a ne znajući kud, ni koliko daleko, tek u tuđinu . . . Kao da su se pitali ima li ljudi tamo kud idu, ima li onakav brijeg i onako drvo na njemu . . ., ima li gaj, ima li jedan bijeli kamen . . .? Boga ima svuda, kako mu se tamo mole ljudi i kako se krste; kakve kape nose na glavi i obuću na nogama i kakav im je jezik kojim govore?

Bilo im je prvi put da se nekud sele otkako su se prije hiljadu godina njihovi preci doselili u Stari Vlah, u Pešter, u Bihor, iseljavali su se povijeni k zemlji kao da na leđima nose i Stari Vlah, i Pešter, i Bihor: stenjali su od tereta, od težine . . .

32. *Ćuti, i umirao si i ne umiješ da ćutiš.*

Lomila se već cijela površica snijega od ljudskih, od ženskih, od nogu svega što po zemlji hodi: konjskih, volujskih, ovčijih; gledajući u te noge što se zabadaju u već oko podne razjužen snijeg i gamižu niz rijeku Rašku ka Pazaru, Avram je, prvi put u svom životu, zatražio da ga njegovi zetovi pridrže da ne padne s nogu; nije mogao da se drži na nogama ni zbog kukanja baba oko sebe; one što su bile već poludile udarale su se pesnicama u glavu i kose kidale. Bio je — tih baba, staraca, mladih ljudi i žena pun snijeg oko Avrama, nijesu pošli da se isele nego izašli da vide patrijarha. Neki jak, i sasvim lud čovjek, zagledan ne dolje u put kojim će patrijarh naići nego gore u nebo, klicao je — odmah uz uho Avramovo: „Eno ga . . .!" Nišanio je prstom u nebo i svijet gledao za njegovim prstom.

— Poludiću i sam uz toga čovjeka, odbijte ga od mene — veli zetovima Avram; odgovorili su mu da nije jedan takav, neka pogleda koliko prstiju nišani u nebo. Onaj čovjek ih je poslušao, otišao je od njih, veli: „Idem gore . . ."

Oko podne, kad je sunce grijalo pravo na vodu Rašku, nastala je tišina i u nju svijet, sav, potonuo kao u vodu; nailazio je, dolje putem, niz Rašku, patrijarh; jahao je na konju, u crnoj rizi, sa kaluđerima oko sebe, sa barjacima, sa crkvenim sasudama u sanducima, sa krstovima od zlata i srebra, sa ikonama, poveljama i

knjigama. Na konjima, ili nošeni na rukama, ljuljali su se kovčezi s moštima svetaca; činilo se da sa Arsenijem odlaze svi sveci i svi barjaci, krune starih kraljeva, busenje zemlje i drveće a ostaju brda i preko njih, klizeći niz blještav snijeg, zvon zvona na Sopoćanima... Ukočeni — kao da su sleđeni, ne od studeni nego od odlaženja Srba, oni što su tu sliku gledali odozgo sa bregova dali su se u plač: padali su — pravo licem, dolje na zemlju, proklinjući je i ljubeći je; oni slaba života nijesu se odozdo ni dizali, izdisali su. Oni što su poludjeli halakali su, vikali, psovali; oni su se, ostavši bez pameti, već bili odselili — u svoju tamu...

Dolje, putem niz Rašku, jednako su prolazili. Trgovci. Zanatlije. Seljaci. Pronosili su na rukama, na konjima i kolima bolesnike, starce i starice, gonili stada ovaca, dželepe volova, krave i koze; činilo se da za njima nije ništa ostalo što riče, bleji, rže.

Avram se nastajao na snijegu, nagledao... Sve vrijeme nije ništa rekao svojim zetovima, ni oni njemu; kad su ga noge bile već izdale, odveli su ga u kuću nekog Rafaila podno brda Crnoče a prema putu kojim su iseljenici prolazili da ih, ako mu nije dosta, gleda iz tople sobe i da kod Rafaila prenoći.

Taj se Rafailo nije odlučio da pođe sa patrijarhom, bio je bolestan i star. Imao je sinove ali mu nijedan nije bio kod kuće, na pitanje Avramovo gdje su mu sinovi nije odgovorio, smrkao je lice, gledao preda se; vidjelo se da nije zadovoljan svojim sinovima, veli da mu ne bi bilo žao kad bi ih vidio na turskim vješalima, i dodao:

— Svu četvoricu jednog do drugog, gore na konopcu...

— Ne...! — zaustio je Avram da ga odvrati od zle misli, ali se domaćin nije dao, rekao je da bi se Turcima zahvalio što su mu objesili sinove.

Avram je još iz mladosti poznavao Rafaila iz Crnoče, znao je da ima puno kćeri i da ih je poudavao po Pešteri i Bihoru a sinove mu vidio tek jedanput ili dvaput i jedva ih se sjećao. Bila je, sa Rafailovim odbijanjem da kaže gdje su mu sinovi, priča o njima završena a započeta o zetovima, Avram ga je pitao kako su mu zetovi a on odgovorio kao i za sinove:

— Neka i njih Turci objese, ne daj mi, bože, da umrem prije nego što ih na konopcu vidim. Trojicu ih imam a volio bih da ih nemam i da su mi se kćerke za crno kamenje udale. Eto šta mislim o zetovima i sinovima, nijesu mi više ni zetovi ni sinovi i ne pitaj me za njih, no da ja tebe pitam: Šta ovo, moj brate, bi . . .? Ode narod, odvede ga patrijarh.

— Ode narod — veli Avram.

— Ne znam kome će na Sopoćanima zvona zvoniti; htjeli su da ih skinu i ponesu jer će ih skinuti Turci.

Još je zvonilo na Sopoćanima . . .

Još su — sve do noći, i noć cijelu, putem niz Rašku prolazili iseljenici: jedva su, kao da su od drveta, po ljutu mrazu koračali, ostavljajući za sobom umrle od kuge i studeni, nezakopane.

Bila je noć duboko zašla, bile su se zvijezde dobro pomakle kad je u kuću Rafailovu ušao čovjek. Ne po licu, jer ono mu je, isječeno mrazom, ličilo na lice starca, nego po snažnim rukama i jakim leđima na kojima je nosio nekakvog bolesnika, vidjelo se da je taj čovjek mlad.

— Dobri ljudi, pomognite mi. Smrzava mi se otac — veli, spuštajući već napola smrznutog starca na pod; nije starac mogao da stane na noge, nije drhtao, nije govorio, drijemao je i bio jedna teška, putem dugo vučena klada, puna leda; o pod je tako i lupnuo, kao klada. — Ljudi, imam i drugu nevolju . . . — počinjao je taj čovjek prije nego što je s prvom završio, veli: — Opljač-

kali su mi gore na putu stoku. Moje ovce. Opljačkali su ih, meni Srbinu, Srbi. Kud ću ja dalje sa ženom i djecom za patrijarhom kad ništa na leđima ne nosim do ovoga oca, kad ništa pred sobom ne gonim: opljačkali su mi ovce. Meni Srbinu Srbi. Ako ih muzli, mlijeko ih njihovo ogubalo, ako ih zaklali, mesom se njihovim otrovali; čuj, bože, noćas moju kletvu i djece moje i žene moje i ovoga ni živoga ni mrtvoga moga oca, čuj nas, bože. Dobri ljudi, pomognite mi da mi ti hajduci vrate ovce ako za boga znate, ako se krstite. Tjeram ih ja pred sobom, te moje ovce. Tjeram ih i nosim na leđima ovoga oca. Smrzao mi se otac. Star je. Bolestan je. Kad ti ljudi, ti hajduci . . . Trojica. Obretoše se odnekud preda me. Kažu mi: „Teško ti je: i toga nosiš i ovce tjeraš, ovce ćemo mi da potjeramo a ti toga nosi." — Velim ja njima: „Nemojte, braćo, ja ništa nemam do te ovce." — „Više ih nemaš", kažu oni meni. Jedan prođe naprijed i ovce okrenu u stranu, a dvojica stali preda me i prijete mi da će me udaviti. Prijete i mojoj ženi da će je udaviti. I mojoj djeci. A noć je, ova noćašnja: niko nikoga ne vidi, do put kojim ide, i niko nikog ne čuje. Bi to sve tako kako vam pričam; dobri ljudi, pomognite mi.

Od toga što je čuo, Rafailo je sav pocrnio; ona vješala na kojima je želio da vidi svoje sinove i svoje zetove opet su mu došla na jezik, ali se uzdržao da ih pomene; vrh nevolje toga jadnika došla je sada i njegova sa sinovima i zetovima: znao je da su, više nego izvjesno, kod njih ovce toga siromaha.

— Neka ovaca, spasavaj oca — veli mu.

— Svuci ga i istrljaj snijegom — veli mu Avram. — Taj čovjek se smrzava.

— Smrzava se na mojim leđima ima dva sata. Disao mi je u vrat, i ja znao da je živ dokle god mi diše u vrat. Nijesam znao je li zaspao ili je budan jer mi se ne

odaziva; ukrutio se kao panj, ne odaziva se. Jednom sam ga spustio na snijeg a on kao drvo; na leđa sam ga i digao kao drvo.

— Budalo! — podviknu mu je Avram. — Rekao sam ti da ga istrljaš snijegom. Svud po tijelu. Ako se brzo otkravi, umrijeće.

— Ne umijem; od mene mu je dosta što ga nosim. Vidio sam da je jedan jednoga skinuo s leđa, položio ga na snijeg kraj puta i nastavio; ja moga nosim. I nosiću ga dok smo živi ja ili on, a ne umijem ga istrljati snijegom.

Učinili su to Andrija i Negobrat, unijeli su grudve snijega i trljali ga po licu, prsima, rukama i ramenima; uši su mu se ukrutile kao kora drveta, oprezno su radili s njegovim ušima da mu ih ne slome.

— Nemojte me... — polako se raskravljujući i dušu povraćajući veli im starac. — Opet ću se smrznuti idući za patrijarhom. Bog nije blagoslovio ovaj put; ovaj put neće ni sveci ni anđeli do patrijarh. I moj sin. I nečastivi. Ovo je prokletstvo božje, ovo je sudnji dan. Hoću da umrem. Govorio sam sinu nek me ostavi da me Turci ubiju, ali on je đavola poslušao a ne oca; tako vam boga, nemojte mu dati da me dalje nosi. Opet ću se smrznuti; smrznuću se njemu za inat. Ne dajte me mome sinu ako ste pravoslavni.

Sjeo je, izbuljenih očiju gledao Andriju i Negobrata. Nastavlja:

— Ljudi u Hristu! Imam unučad; moj sin je izgubio moju unučad i moju snahu.

Suze su mu išle kao kaplje s ledenica koje su se na njemu kravile: ono što se prvo u tome čovjeku pokrenulo bila je njegova duša i njegova suza. Plakao je ćutke — u dubini, kako plaču samo starci. U očima je, već sleđene, imao svoje unuke — negdje na putu, na prtini, mrtve i ukočene; zamišljao je kako ih, u mraku, gaze

ljudi i konji. Bio je djed, i od svega znao samo to jedino, da je djed.

— Živ si — veli mu sin.

— Nek nijesam kad sam tvoj otac. Kad si mi ti sin.

— Čujte ga, ja ga nosim a on . . ., čujte šta govori. Onaj je svoga sa ramena u snijeg bacio, a ja moga nosim.

Sin se okrenuo Avramu:

— Iz Drenice smo — veli. — Pa smo pošli, nijesmo smjeli da čekamo Turke. Stigao sam da pokupim djecu i potjeram ovce; spasio sam ovce od Turaka ali nijesam od Srba; kud ću ja s ovim ocem na leđima i onom ženom i djecom, kažite vi meni, dobri ljudi.

— Kazao je tebi đavo — veli mu otac.

— Ti ćuti; da nije bilo ovih ljudi, ti bi bio santa leda.

— Slediću se još deset puta.

— Ti de! Vidio si one što su ostali u snijegu, pa de i ti.

— Nek da bog da umrem, nek ne vidim tu zemlju u koju me vodiš.

— Ne vodim te no te nosim — veli mu sin. — Ćuti; i umirao si i ne umiješ da ćutiš. Tu su ljudi, čuće te: mudriji si bio kad si se bio sledio.

Okrenuo se ljudima.

— Šta ću bez ovaca? — vraćao se na ono čime je i započeo čim je ušao. — Ovaj se otkravio, djeca me čekaju, hoću da idem a ne znam kud ću bez ovaca.

— Koliko ti ih je bilo . . . ? Tih ovaca? — smrknut jednako i jednako misleći na svoje sinove i zetove upitao je Rafailo.

— Ne pitaj me kad više nijesu moje. Ne pozleđuj mi ranu. Bilo ih je trideset velikih. Sve su se ljetos muzle. Trideset velikih i sedamnaestoro proljetne jagnjadi. Četrdeset i sedam glava ukupno, a to nije malo; sad, ljudi, nemam nijednu. Ni jednu ovcu. Ni jedno jagnje. Ne

treba mi više prut u rukama. Ne treba mi više ni ovaj otac, bože me oprosti, ni ona žena i djeca.

Na to će Rafailo:

— Jadniče! Trebaju ti i otac i žena i djeca. Trebaju ti i ovce. Eno ti moga tora, tu pred kućom. Izbroj trideset ovaca u mom toru i tjeraj.

— Zašto iz tvog tora?

— Zato da imaš šta da tjeraš pred sobom.

— To mi ti, domaćine, daješ milostinju; neću ja, domaćine, milostinju.

— Nećemo milostinju! — za sinom je ponovio otac. Pogledali su se i zbog toga što odbijaju — njima nerazumni čin domaćina, dopali se jedan drugom.

Sa tim su ustali; otac je mogao da stane na noge i činilo se da će moći i da hodi.

— Ima li na zemlji tora gdje će jaganjci naći utočište? — uzviknuo je na vratima.

Prekoračio je preko praga junački.

Napolju ga je čekala ona ista studen od koje se već jednom bio smrznuo.

Odoše . . .

Tamo negdje . . . niz put, niz mrak, niz snijeg, sin će oca opet dići na leđa. Za njima će gaziti jedna žena. Za ženom djeca; biće to — opet, jedna mala družina putnika na putu u beskraj . . .

Prolazili su jednako . . . Zabuljeni u šalove, u krpe, u čerge, u kabanice, u zubune; išao je taj svijet svu noć — niz Rašku, niz sleđen drum — za patrijarhom, za kaluđerima, za krstovima i barjacima negdje daleko naprijed. Gonio je pred sobom što je živo imao i nosio na sebi što je mogao — i bio krađen i pljačkan. Plakao je — gredom, u svoje krpe, u ruke, u rukave i marame za umrlim u putu, za smrznutim, za iznemoglim, za oboljelim od

kuge, za ostavljenim — i jednako, kao rijeka, išao u svoj uvir, u svoj nevideo — u Austriju.

Cijele te noći Avram nije zaspao; ispred očiju mu je prolazio onaj svijet i kad ih zatvori.

Sjutradan su mu zetovi nazvali dobro jutro a Rafailo donio rakiju. Sjeli su oko stola, slomljeni nesanicom, brzo su rukama pošli za čaše, da se razgale. I već sa prvim gutljajem Negobrat će:

— Rafailo, gdje su ti sinovi? Sinoć si rekao da ti ih ne bi bilo žao da ih na vješalama vidiš; gdje su ti sinovi?

Rafailo je savio glavu u krilo, nije odgovarao. Bilo mu je jasno zašto ga to pita Negobrat.

— Ako uhvatimo one što pljačkaju, — nastavio je Negobrat — naredićemo seizima da ih ubiju.

Ne dižući glavu iz krila, Rafailo je, više za sebe nego Negobratu, izgovorio da seizi mogu pogriješiti. Da i on, Negobrat može pogriješiti, da danas svak griješi. I oni što odlaze, i oni što ostaju. A bog je onaj koji treba da kazni, nijesu seizi. Digao je glavu iz krila, široko otvorio oči — veli:

— Popijte.

Nijesu pošli ka čašama. Ćutali su. Dugo. Mučno. U toj su ćutnji ustali i pošli.

Bilo se tek razjutrilo. Tek se ukazale crne šume i bijeli bregovi.

Jahali su po mrazu, sanjivo se ljuljajući u sedlima — ostavljajući, dolje u dolini Raške, put niz koji su, sve jutro, odlazili — crni na snijegu, ljudi, žene, konji, kola, djeca . . .

Koji sat kasnije bili su sa druge strane brijega — u polju ravnu kao dlan, suncem dobro ogrijanu. To polje, sunce po njemu i ravnomjeran konjski hod gotovo su uspavali Avrama: drijemao je, ljuljao se u sedlu kao u kolijevci. Otvorio bi oči da vidi dokle su stigli, i opet

ih zatvorio. Iz toga polusna trgao ga je pucanj pušaka. Pukle su dvije; koliko je seizima i trebalo da jedan sin i jedan zet Rafailov oboje snijeg . . .

Stado ovaca javilo je dalje samo.

Velikih ovaca bilo je trideset — koliko je onaj siromašak i rekao da mu ih je opljačkano. I sedamnaestoro proljetnje jagnjadi — koliko je i rekao da mu je opljačkano.

Bilo je to daleko od Crnoče; Rafailo nije čuo one puške.

Držeći se slijepo puta, stado je jednako javilo.

33. *Poslednju bitku izgubio je i u ratu i kod žene.*

U Boljare su stigli sjutradan, pred veče — od puta i onoga što su vidjeli na Raški izmoreni toliko da na sebe nijesu ličili; ni paščad ih nijesu prepoznala, nalajala su ih.

— Oče, . . .! — bio je to uzvik crkvenjakov. — Je li ostalo na zemlji Srbina? Oče, ličiš na nečastivog, prekrsti se.

Ono što su vidjeli Avram, Negobrat i Andrija bio je tek početak velike seobe Srba pod Arsenijem Čarnojevićem, nastavila se zatim iz dana u dan i činilo se da odlaženje Srba neće prestati dok i jednog ima; išli su — bježali su kako je ko stigao da uhvati put i umakne ispred Turaka.

Lutali su po drumovima.

Gubili se po gorama.

Vraćali se da uzmu što su zaboravili i da još jednom odu na groblje. Plakali su — redom, uz jedan, pa uz drugi, pa uz treći, pa uz sve grobove, lica zarivena u zemlju. U kosti pod zemljom: u dječje, u roditeljske, u pradjedovske; ostavljali su dolje svoju dušu, i svoju suzu — i svoje riječi koje su u zemlju, duboko, šaptali pokojnicima: šaptali su ih da ih ostavljaju, da odlaze . . . Odlazili su od svojih dobrih, od mrtvih — znajući da ne odlaze svojim kućama jer oni svojih kuća više nijesu imali, imali su ih mrtvi . . .

Polako su sa zastajanjem, sa okretanjem natrag, odlazili — žaleći što i sami nijesu umrli, da tu ostanu, zajedno: svi umrli, svi mrtvi, u svom groblju, u prastarom.

Ljubili su se u rastajanju od onih što nijesu mogli da se odvoje od groblja, od vode, od tora, od sunca što izgrijeva upravo iznad one gore i zalazi za onu drugu, od mjeseca, od voćke, od puta; ostajali su da umru kraj toga puta i te voćke, sa zvijezdom nad sobom pod kojom su se i rodili.

Izljubljeni jednom, i već dobro odmakli putem, oni su se prisjećali da zbilja odlaze i kao ludi vraćali se natrag da se još jednom izljube, kad je zanavijek... Tu gdje bi se ljubili, popadali bi jedno na drugo, jecali u grču, jaukali i kukali — ne imajući, najzad, snage ni da ustanu.

Milovali su jedno drugom haljinku, puca na prsima, poklanjali kape, dijelove odjeće, nakite s grla i iz kose.

Htjeli su da se napiju sa svake vode u selu, starci su htjeli da još jednom stanu pod neko staro, dobro znano stablo, i da mu uz grane pogledaju; opraštali su se sa tim drvećem kao znancima iz mladosti za koje ih vežu uspomene; vješali su se kad su bili djeca o nijhove grane, gledali ih kad u proljeće listaju i kad im u jesen lišće žuti.

Uz te dane, više nego ikad prije, saznali su šta je to zemlja po kojoj su hodili: bila im je sada u rukama, u nogama, u očima i vukla im i ruke i noge i oči dolje, k sebi.

Prolazili su kroz Boljare; najprije bi ih vidio Ilija i trčao Avramu:

— Oče, Korićani...

— Oče, Godušani...

— Oče,...

Avrama su mnogo više dirali u srce oni što su prolazili kroz Boljare nego oni niz Rašku, činilo mu se da mu ovi prolaze kroz samu sobu i čude mu se kako mirno sjedi kao da nije Srbin; otjerao bi Iliju da ga ne sluša, bilo mu je dosta kad su mu rekli da su mu neki najam-

nici pobjegli i otišli sa iseljenicima, a još gore od toga da mu je kćerka, žena Negobratova, Vitača, pobjegla sa sinom Nurovim „Bratom iz Radulića", da su pobjegli kao muž i žena i da im se ne zna za trag. Bio je to događaj zbog kojeg su babe u kolibama svoj plač za iseljenicima pretvorile u kuknjavu za Vitačom.

Žalile su Negobrata. Ulazile mu u kolibu i gledale kako taj dojučerašnji ratnik sa Turcima i pobjednik, a sad nesrećnik zbog žene, iz časa u čas postaje sve crnji i činilo im se da neće moći da preturi sramotu, da će umrijeti.

Ušao mu je Ilija. Uzviknuo je:

— To je prst sudbine htjeo da izgubim sestru, zete Negobrate, to je prst sudbine htjeo da ti izgubiš ženu, zete Negobrate; kaluđer iz Mileševe rekao mi je da ćemo mi Srbi izgubiti sve što imamo; izlazi, Negobrate, na istinu sve što mi je rekao onaj kaluđer, potvrdila je to moja dojučerašnja sestra a tvoja dojučerašnja žena, koja više ne postoji, zete Negobrate, ni za mene, ni za tebe, ni za boga: plakaće božji anđeli od žalosti za zalutalom ovčicom — otpjevao mu je crkvenjak; on nije više u njemu gledao ratnika kojeg se ne dotiču obične stvari običnih ljudi a najmanje kad jedna žena ostavi muža i pobjegne drugom, bio je sada za njega uvrijeđena ljudska dušica zbog gubitka bitke na nekakvom svom Kosovu sa ženom: pali su mu tamo i štit i koplje i čelenka. Vidio mu se taj poraz na licu. U ćutanju. U nesanici. Može biti da se on upravo sada sjetio koliku je pažnju posvećivao svojim konjima a koliko malu svojoj ženi.

Nije mu se više išlo u Vapu. Ni zbog konja. Ni zbog kuće. Ni zbog slugu. Pobjegao bi kad bi imao kud — negdje gdje mu ne mogu čitati sa lica: — „Ovoga je čovjeka ostavila žena!"

Uvirao se od Avrama i Andrije i u svojoj kolibi čamio kao sužanj. Hranu mu je unosila najmlađa kćer Avramova Jaglika; zvala ga je i sada zetom i vidjela da je njen zet ranjen posred srca, a njeno nikad nije ni bilo zdravo i u tome su, njih dvoje bolesnih, bili jednaki.

Spustila mu je ruku na koljeno i rekla povjerljivo:

— Htjela bih da odem u Sopoćane; htjela bih da vidim svetog Jovana, nijesam ga odavno vidjela. Može li se otići u Sopoćane?

— Dušo, — veli joj Negobrat; bilo mu je to prvi put da ženskom čeljadetu kaže dušo — ne može se otići u Sopoćane.

— Kud bi ti da odeš — pita ga.

— Nikud; ja nemam Sopoćana — odgovara joj Negobrat.

— Ilija mi je rekao da svi moramo nekud da odemo, a njemu to rekao kaluđer iz Mileševe koji sve zna. Ja ću u Sopoćane.

— Je li ti je žao . . .?

Nije joj odmah odgovorio; bili su za njega takvi razgovori za ostavljene momke i djevojke; veli joj:

— Sestra si joj pa ću ti reći da mi je žao.

— Ja ću joj biti sestra dok ne umrem — veli mu ona.

— Od jednog ste oca i jedne majke — Negobrat će, tek da se razgovor ne prekine.

— Znam šta bi majka učinila da je živa: digla bi se da je traži, našla je i tebi vratila. Što bi to bilo lijepo. Predala bi ti je i iskarala i tebe i nju što se nijeste pazili; ti si, zete imao oči za svoje konje a nijesi za nju, imao si dušu za svoje konje a nijesi za nju.

— Ne bih je primio; ne treba mi kad je otišla — veli Negobrat.

— Nemoj tako ako si je volio.

— Nijesam umio da joj kažem da je volim.

— Rekla mi je da više voliš konje nego nju.

— To joj se činilo.

— Ona se, eto, upravljala prema onome kako joj se činilo. Nijesi joj kupovao nakite, a konje si okitio. Moja sestra ima samo jedan prsten, i taj jedan nije od zlata.

— I taj jedan skinuo bih joj s prsta i bacio.

— To bi bilo žao i tvojim kobilama kad bi umjele da žale.

— Takav sam prema njoj otkako je otišla.

— I prije si bio takav.

— Nijesam.

— Što se nas dvoje lijepo razgovaramo; slobodna sam s tobom kao da si djevojka, a prije sam bježala od tebe: kad se muško razboli u srcu, ono je kao žensko; boli li te? Nemoj reći da te boli koliko mene; hoću u Sopoćane. Sanjala sam ih, kad ih sanjam, znam da me zovu.

Govorila je iz svoje boljke u srcu za Jovanom. Zatreptala bi očnim kapcima hitro, pa sve hitrije, i zatim oči zatvorila: činila je to uvijek kad se zanese za Jovanom, kad nije tu gdje je nego u Sopoćanima, uz lijevi zid u njima, uz sliku Jovanovu. Ti trenuci kad je u mislima sa Jovanom trajali su kratko — toliko kao da obavlja molitvu. Na licu bi joj se vidio odsjaj blaženstva srećne duše što voli, što voli bolno jer voljeni je nedokučiv sem u mislima.

Sem u snovima.

Žalila je Negobrata: — „Njemu neće u san doći žena, njemu će u san doći njegovi konji. Igraće po livadi. A on ih gledati u repove i grive i milovati između ušiju. I probuditi se. Otići će u staju i vidjeti ih za jaslama; šta će mu konji u snovima kad može da ih vidi za jaslama. On je jadan. On je nesrećan. Ja nikad Jovana

neću živa vidjeti, zato ga sanjam; Ilija bi mi rekao da nije svetaca ne bi nikad ljubavi bilo."

Spustila je i drugu ruku Negobratu na koljeno, veli mu:

— Ako je ne primiš, nećeš je nikad vidjeti.

— Nikad joj neću dati k sebi.

— To je dobro, tako ćeš je najviše voljeti, tako ćeš je sanjati: bićeš noću sa njom a danju će te boljeti srce.

Digla je ruke sa njegovog koljena — i na noge se digla kad je u kolibu, sva u šarenim haljinama, ušla žena Nurova, hanuma; sjaj njenih dukata na čelu presjekao ih je preko očiju da su zatreptali. Lijepu glavu povila je po mjeri i pozdravila, učinila je to kao da se pred njima povila cvjetna grana. Veli Negobratu:

— Došla sam zbog sina. Grijeh njih dvoje po božjoj je volji. Gospodine, žao mi je, ali je bog tako htio; došla sam da ti kažem da sam ljuta na moga sina. Znaš li, gospodine, gdje mi je sin?

Ponudio je da sjedne; spustila se dolje polako, šumeći svilom. Sjedjela je u svojim haljinama kao u cvijeću i čekala da čuje za sina Nije rekla za njega da je nesrećnik što je odveo tuđu ženu, ni za ženu da je nesrećnica što je, kako je bila čula, odvela njenog sina. Bila je majka, sva dostojanstvena, sva smirena; ćutala je i čekala.

Ćutao je i Negobrat, sve dok se u sebi nije zapitao da tom ćutnjom ne vrijeđa nedužnu majku. Veli joj:

— Ne znam ništa za tvoga sina. Znam za tvoga muža, muž ti je živ.

— Rekli su mi da si ga ti spasio. Ubili bi ga.

Nastavila je, veli da je čula da dolaze Tatari i da bi sa njima mogao doći i njen muž Nur.

— Reći ću mu da ti oduži dug.

— Ne! — gotovo prepadnuto uzviknuo je Negobrat.

— Dužni smo ti. I moj muž i moj sin. Ja bih sad otišla.

Zašumila je svilom i meko, na vrhovima prstiju, izašla; ostala je za njom praznina . . .

Njih dvoje su nastavili razgovor o srećnoj ljubavi i nesrećnoj ljubavi — o onoj koja postoji u snovima i onoj na javi koja ne postoji: bili su se u te konce o ljubavi koja postoji i ljubavi koja ne postoji zapleli do grla; kao da iz tih konaca izvlači gore vrat i dah uzima, Jaglika će:

— Nije ti dužan njen sin, tvoju ženu a moju sestru odveo je zato što je volio. To ne valja kad nije u snovima. Učinio je sebi gore. Biće gore i onoj hanumi kad joj muž dođe, neće joj više u snovima dolaziti; ti to, zete, ne razumiješ, ti si kod svojih konja, pravo mi reci jesu li ti i sada u glavi? Trče li? Digli repove, na suncu im svitkaju potkovice. Moja sestra a tvoja žena, stoput mi je rekla da mrzi tvoje konje.

— Vidiš . . ., a meni nije to rekla — iznenađeno će Negobrat pred tom tajnom koju je njegova žena od njega krila desetak godina; više nego išta drugo što je sa njom doživljavao to ga uvjeri da ga je voljela, grijeh što je bio zanemario stade da ga peče i on se, od muke u duši, pomače s mjesta. Gledao je sada tu ženu kao da sa nje skida veo i prvi put je upoznaje; bilo je i sa njegovim konjima takvih slučajeva da ih je upoznavao tek poslije puno godina. Pomaknuvši se s mjesta, ne bi li mu bilo lakše, on glasno izgovori.

— Bogohulinica!

Začuđena time što je čula, Jaglika ga je gledala kao starica dijete kad izgovori ružnu riječ. Spustila je pogled dolje, kao da nema koga da pogleda, i nastavila:

— Čula sam kako joj . . . — tu je stala, nije mogla da kaže „Brat iz Radulića", kako su Nurova sina Šemsudina ona i Ilija zvali, jer on više nije bio „brat" — čula sam kako joj onaj s kojim je otišla govori da ni on ne voli konje. U tome su se njih dvoje slagali i od tebe razlikovali, i vidjela sam da im je milo što se slažu.

Otišli su u Vapu, odveo ih Ilija i tamo hvatao pijavice a oni ostajali u kući. Pričam ti ovo da ti kažem da je sve počelo sa njihovim slaganjem da ne vole konje.

Nije joj odgovorio, mislio je na slučajeve iz rata kad je mogao stoput poginuti, i žalio što nije poginuo.

U ratu je dobijao, a kod kuće gubio.

Posljednju bitku izgubio je i tamo i ovamo i bio jedan tužni konjanik, sa očima zabodenim u grivu, sa ranama u srcu, bez koplja, bez oklopa; bio je jedan od onih koji konju pod sobom puštaju na volju nek ih nosi kud mu drago kad je sve izgubljeno . . .

Ulazio mu je Ilija, unosio svoju kosurinu i svoju veselu pamet; sjedao je uz vrata kao da je kakav siromašak, sa mantijom oko sebe, sa rukama ispruženim kao da prosi; kad bi se dolje, kraj vrata, savio mantijom kao ptica krilima, počeo bi veselo — o tužnim stvarima:

— Ratniče, dolaze Turci; zete, čuo sam da dolaze Tatari. Bog ih na nas Srbe, zete, vodi za ruku.

Negobrat ga nije slušao, nije vjerovao da Turci dolaze. A još manje da dolaze Tatari. Pitao ga je šta radi Avram.

— Sjedi siromaški kao ja i ćuti; svi smo mi, zete, u boga siromasi. I Turci su siromasi. Kad dođu, pjevaće a ti prevedi da oni to plaču; sve su ljudske suze, zete, iz jednog oka. Iz oka Adamovog. Svi ljubimo isti Zid plača i istim ga suzama zalijevamo. Svi smo došli goli na ovaj svijet i goli odlazimo, i Turci goli odlaze. Zato se pitaj zašto si ratovao kad i Turci goli odlaze; onaj kaluđer iz Mileševe rekao mi je da će Turaka najprije nestati sa zemlje i da ćemo mi Srbi još dugo živjeti poslije njih, pa će i nas nestati.

Te Ilijine priče zamarale su Negobrata, ali su mu bile lakše od onih o „Bratu iz Radulića" i njegovoj ženi; uzdahnu što mora da sluša Iliju; sve što je mogao da učini bilo je da se na toga crkvenjaka sažali.

34. — *Te konje bičevima udaraju, to je tužno.*

Bio je to početak bližeg — i najbližeg upoznavanja njih dvoje . . .

Od tada su i počele priče o njima.

Jednoga dana, malo društvo — žena Negobratova Vitača, brat njen crkvenjak Ilija i gost njen „Brat iz Radulića", sin Nurov i hanumin, jašući konje kroz pešterska polja, zatim kroz planinu Giljevu i još jedno polje sa druge strane Giljeve, stiglo je u Vapu pred veče, poslije puna četiri sata putovanja — koje je bilo više gledanje polja, brda, i dolina nego putovanje. Ilija se radovao pijavicama, imalo ih je mnogo u Vapi, a Vitača nimalo Negobratovim konjima: imalo ih je pripetih po livadama, otkinutih iz svojih pripona, svezanih za jasle u stajama. Time kakvi su bili — neistimareni i neuhranjeni, sa konopcima iskidanim i sedlima izvrnutim, podsjetili su Vitaču na njenog muža, na konjogojca, na Negobrata; rekli su joj takvim svojim izgledom da ih sluge nijesu gledali — da ih odavno nije opkoračila ljudska noga ni ruka pomilovala.

— To su ti konji, ti njegovi konji . . . — rekla je „Bratu iz Radulića".

Staje u kojima su noću ležali bile su odvojene od kuće; sve što je Negobrat bio voljan da učini za svoju ženu, bilo je to udaljavanje tih staja od kuće — kako je konji noću, zvečanjem lanaca kojim su bili privezani za jasle i lupkanjem kopita o podnice pod nogama, ne bi budili. Ona je ka tim stajama digla samo oči, da time

kaže „Bratu iz Radulića" da mu tamo leže ti konji, da ona ne može na tu stranu ni da pogleda i da nikad nije ušla u one staje. Pošla je, zatim, širokim putem obraslim niskom gustom travom i lišćem bokvice koji je, prvo, vodio ka vrtu u kojem se kupus i prasa nijesu vidjeli od korova: cvjetala je, u tom korovu, pokoja žuta glava nevena i moglo se reći da su to bili jedini cvjetovi koje je žena odgajivača konja gajila. Put je, od tih nevena, vodio pravo ka čelu velike niske drvene kuće sa puno malih prozora obojenih upadnom žutom bojom; grijalo je sunce po tim prozorima pa su ličili na žive širom otvorene oči — te, inače, mrtve drvene građevine; sretala je kuća, tim očima, svoju domaćicu. Ona je vodila gosta. Mlada momka, kako ga je crkvenjak zvao — „Brata iz Radulića".

Zbog gledanja u nebo, potonulo u rijeku Vapu, sa bijelim rasturenim oblacima kao stadima ovaca na paši, crkvenjak je bio zaostao za njima, tako da su žena Negobratova i njen gost ušli prvi u kuću; on, gost nije bio malo zbunjen kad je vidio koliko o zidovima visi, svim kitama nakićenih, konjskih uzda, aša, kuskuna, osmanlijskih sedala, đemova od mjedi.

— Ja zažmurim kad ovuda prolazim — veli ona.

Uvela ga je u svoju sobu. Veliko ogledalo među prozorima dočekalo ga je pravo u oči, tako da se on, i ne hoteći, oglednu, zajedno s njom; bilo je to kao onda u izvoru vode na livadi kod Boljara: začudili su se pred tim ogledalom što su opet zajedno i ona brzo ponijela ruku ka očima da se ne gleda.

— Na onoj je strani Vapa, na ovoj su konji, a tamo je Sjenica pa ti sjedni i gledaj kud hoćeš; kod nas nema šljiva i oraha da u njih gledaš, kad padne snijeg, nemaš u šta ni pogledati.

On je gledao po sobi; bilo je u toj sobi odgajivača konja sve do vune, od sukna, od kostrijeti pa sve oštro

i tvrdo; nježna — ne građena ni od sukna ni od kostrijeti bila je, u svemu tome, samo ona — Vitača, žena odgajivača konja; bila je duše meke, išibane konjskim repovima, iščepane kopitama.

— Milo mi je što si došao, doći će sad i Ilija — veli „Bratu iz Radulića".

— Ja bih mogao s tobom cio vijek da niko ne dođe — veli on njoj.

Ona je to prečula.

— Onamo je Golija — ponovila je.

— To je planina?

— Velika planina. Od nje nam u jesen počinju vjetrovi i ne prestaju do proljeća. Svi smo mi ovdje puni vjetrova.

— Mi u župi nijesmo. Mi smo puni magle. Počnu u jesen, kad i kod vas vjetrovi. Dva čovjeka idu jedan pokraj drugog i ne vide se od magle, zbore, razgovaraju a ne vide se.

— Mi se vidimo — veli ona.

— Bolje je kod vas nego kod nas kad se vidite.

— Kakva sam ja; nijesam te ničim ponudila.

— Neću ništa. Hoću da sjedim s tobom, mogao bih s tobom da sjedim godinu dana.

— I ja ću da sjednem.

Spustila se na tronožac, s licem u lice prema njemu; rekla mu je time da bi i ona mogla s njim da sjedi godinu dana.

Ćutali su, govoreći tom ćutnjom nešto što nije za riječi: ono što je toga trenutka bilo u njima najdalje bile su riječi, nijesu znali koje su to riječi, ni gdje su u njima. Do da su strašne; nikad im, te strašne riječi, nijesu preko jezika prelazile, ostavile bi za sobom rane... Bile bi one koje se nikad ne pogode, i čije se značenje ni-

kad ne zna — koje se mucaju kao kad djeca počinju da zbore.

Znali su da su sami, da su u kući čovjeka koji je daleko — u kući Negobratovoj, koji je u ratu i ne zna se je li mrtav ili živ, hoće li se ikad ili neće nikad vratiti svojim konjima. Taj osjećaj je mučio domaćicu, ali ga odmah drugi zatrpavao: da se Negobrat — da mu nije njegovih konja, nikad u Vapu ne bi vratio zbog svoje žene. Kao da joj je, iz nekakve daljine, i sam to govorio: slušala je taj glas i lomila prste. Odgovarala mu je u sebi da je on jedini na svijetu koji je od žene okrenuo glavu, da ona zbog toga i ne liči na ženu, da ne smije u ogledalu da se pogleda kakva je; kad bi joj taj mladić rekao da je lijepa, primila bi to za milostinju sirotoj ženi. Trgnula se iz takvih misli i u sebi pitala: ko je taj mladić? Zagledala se u njega s drukčijim osjećajem nego prije i vidjela da je to samo jedan mladi čovjek, puno mlađi od nje, udate žene, ali je u isti mah, vidjela duboke, meke, snene oči toga mladića koji je maloprije rekao da bi sa njom mogao sjedjeti godinu dana; znala je da bi toliko Negobrat mogao da ostane samo sa svojim konjima.

Došao je Ilija; banuo je na vrata kao vjetar s Golije i viknuo:

— „Brate iz Radulića", sestro iz Vape!

Sestra je ustala.

— Svi Srbi su izginula na Kosovu; na Kosovu su izgubili carstvo — nastavio je uzbuđeno kao da je sa Kosova upravo stigao da javi tužnu vijest. — Ostala su nam samo sedla, kolani, ulari — sestro prepao sam se kad sam to vidio.

— To je Negobratovo — veli ona. — To je s njegovih konja.

— To je tužno — veli Ilija. — Te konje bičevima udaraju; vidio sam kako ih Negobrat bije, to je tužno.

Sad ih biju njegove sluge, to je tužno. Jesam li ja nazvao boga kad sam ušao?

Ilija nije ostao dugo u Vapi. Dva dana samo. Rekao je da hoće u Miliševu, pa iz Miliševa u Boljare, pa iz Boljara opet ovamo: dotle neka ga „Brat iz Radulića" čeka u Vapi.

— „Brate iz Radulića", čekaj me hiljadu godina. Sestro iz Vape, zbogom.

Jedan crn čovjek koji se zatim mogao vidjeti niz polje bio je Ilija. Njih dvoje se naslonilo na prozor da ga gledaju.

— Takav ti je čovjek . . . — veli on sjetno. — Sad uz polje . . . , sad niz polje . . . sve nekud ide. Da ne ode, ne bi nikad ni došao.

— Ja više volim da ispraćam nego da sretam. Tad sam tužna. Ja nikad nijesam veselo živjela. Ni radovala se — veli ona.

— Ja sam danju drukčiji nego noću — veli „Brat iz Radulića".

— Šta više voliš?

— Noć. Noću odem od sebe; kod nas je mjesečina gusta, sve bih po mjesečini nekud skakao. Imamo jednog mjesečara u Radulićima, on se noću popne na vrh kuće i ne padne. Ne vlada sobom, mjesec njim vlada; uzme ga za ruku i izvede na vrh kuće, sam ne bi mogao ni da je dan. On tada nema pameti i ne zna šta čini, pitaj ga izjutra gdje je bio i on će ti reći da je spavao; mi imamo jednog takvog, imate li vi?

— Nemamo. A noć volim i ja — veli mu ona.

— Noć nema vremena, a dan se brzo svršava: sve ti dođe pred oči i sve brzo ode; ja pamtim ono što sam noću sanjao a što sam danju vidio i čuo — zaboravim.

Iliju je dotle upilo polje: bivao je sve manja i manja crna tačka, dok najzad nije postao kao travka i izgubio se, tad se i njih dvoje odbilo od prozora. Stajali su jedno

prema drugom kao djeca kad smišljaju igru koje će se igrati, dok će ona:

— Koliko je tebi godina?

— Rodio sam se kad mi se otac vratio iz rata na Điritu.

— Koliko je od tada?

— Majka kaže osamnaest godina.

— Ja bih ti dala više da mi nijesi rekao.

— Svak mi daje više godina no što imam.

Ona je mislila na svoje: bila je starija sedam godina; sa tih sedam godina pošla je vratima kao da ih sa sebe otresa, rekla je da hoće da vidi svoje žene. Imala ih je tri. Kuhale su slugama i držale kuću. Vratila se sa najstarijom, nekom staricom uvijenom u pregače, sa rukama zadjenutim za pojas; bila je jedna od onih žena na kojima kuća i opstoji — ih kojih miriše tijesto, ognjište, hljeb, smok, lonci.

— Vidjela si našeg gosta — veli joj.

Starica je ćutala.

— Hrana nek, mu je dobra — nastavila je žena Negobratova. — Postelja nek mu se prostire u ovoj sobi, da ga ne bude paščad.

— Budiće ga paščad — sažaljivo će starica. — Svud oko kuće laju. Kad su dokona, ono se i kaže: dokon kao pašče. Sem da ih svežemo sa druge strane kuće, pa tamo nek laju.

Dotle je samo jedanput pogledala gosta, onako kako gledaju stari orlovi; moglo se iz tog pogleda vidjeti da neće paščad svezati sa druge strane kuće.

35. — *Gladovaće. I umrijeti, ali zajedno.*

„Bratu iz Radulića" dopalo se u Vapi. Hodio je po poljima. Odlazio na rijeku. Ulazio u staje oko kuće. Paščad su ga upoznala i nijesu lajala na gosta.

Uveče je, radije nego u sobi sjedio uz ognjište; rekao je da mu je prijatan miris borovine, da u Radulićima ne lože borovinu. Onoj starici bilo je najlakše ugostiti gosta borovinom, unijela bi panjiće, složila ih kraj ognjišta, žalila što gost ne traži šta više od tih panjića. Govorila je: — „U ovoj sam kući otkad se gradila crkva u Štavlju, a nijesam vidjela da gost sjedi uz ognjište".

Nad ognjištem visile su verige. Sa tavana, sa nekakvih pajanti, visile svijeće od čađe — pri sjaju plamena svjetlucale su nekim praiskonskim sjajem, kao sa neba; cio tavan bio je kao kakvo nebo sa zvijezdama . . .

Dolje, pod tim nebom, do duboko u noć sjedjeli su domaćica i gost — žena Negobratova i „Brat iz Radulića"; kuća bi se već davno smirila a oni jednako pritikali ugarke. Milioni žeravica, sitnih dušica koje je iz sebe umirući na lomači, ispuštalo drveće, letjeli su gore u nebo, svjetlucajući krilcima ka nekakvom svom bogu u tavanskoj tami: bio je to tanani, nebeski put plamenih iskrica oslobođenih iz drveća u kojem su čamile stotinama godina. Cio taj put, prvi i posljednji u slobodi, trajao je tek koji sekund, ali je bio svijetao!

— Žeravice nad ognjištem — počinjao je kao mudro „Brat iz Radulića", začuđenim očima gledajući u lelujava umiruća jata — kao ni zvijezde na nebu i ljudi na zemlji

ne mogu se izbrojati. Čuo sam da je zvijezda na nebu koliko i ljudi na zemlji ali im se broj ne zna — ni ljudima ni zvijezdama. To je tajna; svuda su oko nas tajne. Kad bih ja sada zasukao nogavicu, ti bi na nozi vidjela tajno pismo... I na tvojim nogama ima tajno pismo... Kad se ovako sjedi uz ognjište, noge se cijele ispišu, a ne zna se šta piše ni ko nam to po nogama piše. Niko to ne može da pročita. To je tajna, a tiče se onoga čije su noge. Hoćeš li da vidiš to pismo na mojim nogama, a možeš i na svojim?

— Hoću da vidim na tvojim — radoznalo, iako je o tome pismu na nogama nešto znala, veli mu domaćica.

— Sad ćeš — veli joj on — da vidiš tu knjigu...

Polako, kao da se čuva da pismo na nogama ne izbriše, „Brat iz Radulića" je malo, a zatim do koljena zasukao nogavicu.

— Primakni se — veli joj. — Gledaj ove šare... To je tajno pismo. U njemu piše šta će mi se u životu dogoditi, ali tako da se ne može pročitati; niko ne zna šta mu na nogama piše.

Ona je prinijela oči, pune suza od dima. Gledala je u šare. U njegove noge. Bile su prave, jake, mladim maljama obrasle; vidjela je tada Negobratove, njegove su bile krive, povijene unutra od jahanja konja, bile su to noge konjanika.

— Vidim šare — veli. — Ti svašta znaš, ti znaš šta ima na nogama.

— Ovo ima i na tvojim, samo je na tvojim pismo drukčije jer si ti žensko pa drukčije i piše. Kod tebe je sitno pismo, sitno ispisano. Pogledaj u svoje noge.

— O bože, to nijesam vidjela; ti ćeš mene noćas navesti da svašta na sebi vidim.

Dizala je nogavicu kao da otkriva kutiju s nakitima, već više ne gledajući u šare nego u svoje noge. Ukazivale su se malo-pomalo — gole, tople od dugog grijanja uz

ognjište, bijele kao list papira iz knjige: otvarala je tu svoju knjigu idući sve bliže ka njenim koricama, ka koljenima. Rumen odsjaj plamena oslikavao se na toj bjelini kao bakar zalazećeg sunca na površini snijega.

Tražili su pismo po tom snijegu . . .

Tragove nekakvog nevidljivog pera . . .

Prvo se ona unijela u te svoje noge. A zatim i on, ne puštajući je da sama po njima luta. Dodirivali su šare prstima, išli po njihovim vijugama, pravili i sami nekakvo pismo po koži ispod koje su — kao da je u mravinjak zaboden štap, trčali sve nekakvi mravi, sve gore do kukova, i do tjemena. Ona je zažmurila od tih mrava, osjećala ih na tepavicama. Trupkali su joj kao da su u čizmama, po vratnim žilama, po bedrima. Negdje tamo, a ni sama nije znala gdje, osjetila je njegovu ruku; slegla se, od tog dodira, sva.

Ispred očiju, jednako zatvorenih, letjele su joj one žeravice, i umirale; umirala je i sama s njima, od miline pod kožom, od trnaka koji su je slatko bockali, od same sebe . . .

Poizmakli su, najzad, noge od vatre, jer ih je pekla po tabanima. Vatra je gorjela već u njima . . .

Poslije tišine u koju su pali i izgubili se kao u granju iz kojeg se ni nebo ne vidi, duge toliko da je cio panjić izgorio i umrlo hiljade žeravica, on je, mucavo kao da čita ono na nogama nečitko pismo, stao da joj šapuće u vrelo uho riječi nezemaljske pa zbog toga glupe. Primala ih je baš zbog toga što su glupe. Nije na njih odgovarala da ga ne prekine, htjela je još i još riječi: činilo joj se da on kroz nju sa tim riječima cvijeće provlači. Ućutao je da posluša bubnja li to kiša po krovu; bila je kiša, počela je odjednom, sa pljuskom. Tada je i ona progovorila, veli:

— Kiša . . .

— Ja je volim — veli on.

— I ja volim kišu — rekla je ona.

Bile su to obične riječi, izgovorili su ih kao djeca koja su se naigrala igre i sklonila od kiše. Ona okrenu lice k vatri, uplaši se od sjaja, pokri prstima oči i opet mu se predade; više za sebe nego za njega izgovori da su prozori u njegovoj sobi otvoreni. Ali zbog prozora nije ustajala, neka ih je hiljadu otvorenih — na jednom, na tom kraj ognjišta, grije sunce... Znojila se od toga sunca, sva — kao da kisne, košulja joj se lijepila za prsa, kosa za čelo, usne za usne; grizli su se za usne, stezali rukama, grlili dušama do umiranja.

Pošli su ka prozorima u sobi puno kasnije, primireni od vatre u sebi, ugasivši vatru na ognjištu — zapalivši na posljednjem žaru koji je cvjetao zublju suha luča da osvijetle put do sobe. Ona je išla naprijed, vodila ga kroz plačno osvijetljenu tamu — kao što ga je maloprije vodila kroz tamu ljubavnih čarolija otvarajući mu puteve kroz svoje tijelo.

U osvijetljenoj sobi ona je, u ogledalu, pogledala svoje lice — oni njeni izduženi blijedi obrazi bili su još njeni, inače je to lice bilo tuđe, bilo je ispisano pismom u kojem je stajalo da je ta žena izgubljena; da se ne gleda, zavitlala je patrljak luča u kišu.

Učinili su ta dva koraka kroz tamu i prišli prozoru.

Nije nebo bilo sasvim mračno, prituljen sjaj mjeseca osvjetljavao ga je na zapadnoj strani, tako da su se guste kaplje kiše vidjele kao da se s neba osipaju zrna đerdana.

Ona je u tu kišu pružila ruke. Zatim se raskopčala, isturila kroz prozor, koliko je to mogla, gola prsa da joj kiša bije po njima; htjela je da joj, po glavicama jagnjica, bubnja kao gore po krovu. Stiskala je prsa kao da ih

cijedi od kiše, a ona se, ne trpeći nasilje, probijala između prstiju kao nekvasalo krušno tijesto.

Odbila se od prozora i prišla njemu; ličila je na prosjakinju sa torbom o ramenu, sa pruženom rukom koja ište još, još ... Povila je glavu prema njemu da ga dotakne, a zatim ga uhvatila za ramena i povila dolje, ka sebi.

— Hoću po kiši ...

Bubnjala je u prozore i po krovu: zabubnjaju tako Negobratovi konji kopitima kad trče po polju; može biti da je ona, kroz tu kišu, slušala kopita njegovih konja ...

— Hoću još — veli.

Ruke je držala pod tjemenom, da joj tjeme nekud ne ide ...

Ulazili su iznova u nešto što je značilo živjeti jedan čas i umrijeti.

Ona je bila meka i popustljiva na tome putu ka umiranju, ali i tvrda kao uzda u rukama dobra konjanika.

Bili su obični, bili su dva — kao u postanku svijeta gola tijela, bili su kao zemlja i kao kiša.

Uspinjali su se pod nekakvo svoje podneblje — iz ništa, u njegov svijetli krug.

Jednog dana su pobjegli. Bilo kud: u goru, u vodu. Sa svojim tijelima. Sa svojim dušama.

Daleko od svijeta, bilo kud. Pomireni sa tim da ih svijet prokune.

Gladovaće. Prosiće. I umrijeti, ali zajedno. Ležaće negdje — na nekoj ledini, na nekoj lazini, na proplanku u šumi, bez groba; doći će ptice da ih kljuju.

I najzad im se bijeljeti kosti.

Zamišljali su to, i išli na to, i znali da će svijet o njima cio vijek pričati. Ružne priče. Da pamet uzima. Pominjaće im imena, a zatim vodom usta ispirati. Pominjaće ih kao što đavole pominje, i kamen bacati kao za đavolom.

Znali su to.

36.

— Živ...!
— Živ...!

Bili su južni vjetrovi opuhali snijeg sa bregova, bili su dani odužali kad je jednog četvrtka u kolibu Negobratovu banuo Ilija i prije nego što je za sobom zatvorio vrata, uzviknuo:

— Došli su dvojica; zete, došli su Tatari. Nalajala su ih paščad, dvoje su paščadi ubili njih dvojica; rekli su Avramu da im je žao što su ih ubili ali su morali jer bi ih ujela. Dojahali su na konjima — i s konja rekli Avramu da će sjutra, u petak, doći Nur; ko je vjerovao, zete, da će doći Nur? Dvoje je paščadi mrtvo; svu će nam paščad pobiti Tatari da neće imati pred kućom šta da zalaje; ovo je došao sudnji dan. Avram im je rekao da se raduje što će mu doći Nur i dao im na dar po dvije srneće kože, pa dvije srneće kože a oni dvoje paščadi ubili; zete, da si ih vidio kako gledaju mrtvim očima, svu će nam paščad pobiti Tatari.

Nur je došao sjutradan, u petak — na konju, sa pratnjom, star; Avramu se učinilo da je za dvije godine, koliko se nijesu vidjeli, ostario više nego prije za deset: brada mu se bijeljela još izdaleka i bilo je žalosno pomisliti da se za tu bijelu bradu uhvatila jedna mlada žena za koju bi se prije reklo da mu je kćerka; nije iz nekakvog ženskog stida i ponosa kod hanuma, izašla da sretne muža, a ni muž ljubeći se sa Avramom, pitao kako mu je žena.

Nije bio velik broj vojnika koji su pratili Nura, Avram se začudio što je, kod svojih Turaka, uzeo Tatare: bio je čuo da su oni, više nego Turci, rušili crkve svetećí se za srušene džamije. Ilija se, kao da bogu dušu daje, prekrstio od straha kad ih je vidio; otišao je Negobratu i s vrata, gotovo bez daha, viknuo:

— Tatari, zete . . .! Nijesu im glave kao naše. Kape im od uvijenih šalova kao da su im se oko glava savile zmije. Oči im velike, jete. U svakog crni brkovi: gore im brkovi vise a dolje niz kukove vise im sablje; drže ruke na sabljama i jašu za Nurom. A na Nuru zelene turske haljine i na čelu polumjesec; ovo je došao sudnji dan! Pita što ga nije sreo sin, a Avram mu ne odgovara gdje mu je sin; ovo je došao sudnji dan!

Slijepim očima Negobrat je toga Nura ponovo vidio pod Prizrenom, onakvog kakav je bio kad mu se predao — bio je tada jedan preplašeni turski oficir. Bio je kaljav. Jadan. Star. Bilo mu je stalo da pod svaku cijenu ostane živ; cijena koju je ponudio da živ ostane bila je najviša koju jedan oficir može da ponudi — predaja! Izdaja svoga cara. Prebacujući to na drugu stranu: na želju toga oficira izdajnika da se vrati ženi i sinu u Boljarima. Negobrat ga nije prezirao: gledao je u njemu starca, u svoju ženu zaljubljena kao da je tek mladoženja. Vukao ga je sa sobom i na kraju, kod Niša, sticajem u nesreći srećnih okolnosti razmijenio ga za zarobljenog i na smrt osuđenog Andriju. Nije vjerovao da će Nur ostati živ, jer je kriv Turcima što se predao; bilo mu je sad jasno da nijesu doznali za njegovu predaju i da im se Nur predstavio kao srpski zarobljenik i mučenik.

Sve je to sada Negobratu prolazilo kroz glavu kao mučan san, a kao java ostajalo da je taj Nur tu, u Boljarima, živ — i opet turski oficir.

Obradovaće se svojoj ženi a rastužili za sinom; Avram će mu reći da mu se sin izgubio — ćutaće zatim i najzad

mu reći da se izgubio s njegovom kćerkom a ženom Negobratovom bez traga.

Bili su njih dvojica — Negobrat i Nur, nesrećni: jedan je ostao bez sina a drugi bez žene.

Nešto sudbinsko nalazio je Negobrat za toga Nura; nije ga mrzio, sažaljevao ga je zbog nesrećnog sina, a i žalio što se ikad sa tim Nurom sreo.

Avram i Nur — dva starca, dva prijatelja, podmladili su se od radosti što su živi i što su opet zajedno; pljeskali su jedan drugog po ramenima kao pijetlovi krilima kad će da zapjevaju.

Sjedjeli su u odaji. Utonuli u vučje i srneće kože: sva je odaja mirisala na šumu, na divljač, na zvijeri.

— Živ . . .!

— Živ . . .!

Za prvi trenutak bilo je dovoljno što su živi. A za ono što su imali jedan drugom da kažu, trebalo im je mnogo vremena, to vrijeme stajalo je pred njima — i nijesu žurili, htjeli su najprije da se jedan drugog nagledaju koliko su stari; Avram je bio za vrijeme ratova više ostario i zbog toga bio zloban na mlađega, na Nura: prepoznao je na licu Nurovom one nekad jake linije koje su glavu toga bega i paše činile muškom, nijesu bile još iskopnjele te linije — nazirale su se na licu kao brazde na njivi koju je spopao korov. Šta je u toj glavi — sada poslije rata, Avram nije znao, sem toliko da je taj čovjek Turčin i oficir i da prema njemu mora biti podozriv iako su prijatelji; koliki će razlog biti za njihovo dalje prijateljstvo ili ga nikako neće biti, to će tek vidjeti: zasad su se izljubili i pitali za zdravlje ne lažući se. Lica su im govorila da su, prije svega, ganuti starošću i svojim odlaženjem . . . — ostavljanjem i Srba i Turaka i svega što su bili, imali, i htjeli; najvoljeli bi da su sada djeca . . . na nekakvom bunjištu, sa kokoškama.

Jedan od momaka Avramovih unio im je čajeve; sve vrijeme dok je čaj pio, Nur je mislio na svoju ženu. Nije pitao za nju Avrama niti mu Avram išta o njoj rekao; i ne od starosti nego od muke što se zna šta mu je sa ženom, ruke su mu drhtale i čaj prolijevale, odbio je to na umor, veli:

— Umorio sam se. Konj jak, ja star, a tvoje Boljare daleko.

— Moje ti Boljare ne bi pobjegle i da nijesi hitao — veli mu, koliko domaćinski toliko i prijateljski, Avram.

— Bi. Vi Srbi pobjegoste. Bogu nije milo, caru nije milo što vi Srbi bježite iz turske zemlje — glasno i ljuto će Nur. Avram je ćutao; nije bio siguran da je shvatio to što je čuo. Zavio je šijom, zapleo prste u čvor i — s pažnjom prema gostu čiju namjeru i cilj ne zna, odgovorio.

— Srbi bježe iz svoje zemlje zato što ih tjerate. Palite sela, a to bogu nije milo. Rušite crkve, a to bogu nije milo.

Ostali su dignutih očiju jedan na drugoga, misli prekinutih, jer je ušla hanuma: unijela je među njih starce svoju lijepu mladu glavu i šum svojih haljina. Nešto kao da je prostrujalo kroz njih — i njih, starce, pretvorilo u poslušnu djecu koja se pitaju jesu li sjela kako su ih učile njihove majke. Bila je sva žena. Žena i hanuma. Iz nekakvog svog visokog a mirnog leta spustila se dolje kao ptica u travu. Gledala je preda se, nije u muža, u Nura. Sto konaka da je ostavio da joj dođe, ne bi ga pitala je li se umorio: govorila je samo u srcu i samo za sebe da je sunce ogrijalo iz te bijele Nurove glave. Znala je da ni on nju ne gleda, sem slijepim očima, znala je da se srce u Nuru toga časa rastapa za njom, a i muči što su blizu jedno drugom a ipak se ne

mogu prstima dotaknuti zbog Avrama; nek zna da je zbog njega obukla sve što je od haljina najljepše imala i nek mu je to dovoljno; riječi koje bi htjela ne može mu kazati, to su riječi za noć.

Bilo je vrijeme da Nur progovori. Ne gleda je, veli joj:

— To si ti.

Zatreptala je očima i time mu rekla da je ona.

— Gdje je on?

Taj „on" bio je njegov sin. Pitao je to glasom oca koji hoće da vidi sina. Na vrh sreće peo se samim tim što mu je tu, pred očima — a u samom srcu, žena, i trebala mu i ta druga njegova glava, muška — sin; pred polazak u rat predao je Avramu sina i ženu u amanet i čuvanje i od Srba i od Turaka i od svačije ruke koja bi se pružila ka mladoj ženi što i inače hoće biti, a u ratovima najčešće.

Htio je da vidi još i sina.

Pogledao je ženu, a zatim Avrama, pa opet i jedno i drugo, onako kako se gledaju dužnici. Neće im rok produžavati. Dvije glave pred njim tonule su u patos, nijesu mogle dug da izmire. A trenutak nije bio da se čeka.

Žena i majka, ne znajući šta će drugo, splela je prste — toliko koliko joj je prstenje dozvoljavalo, i gledala u taj splet očima prepadnuta djeteta. Lice joj je bilo kao da je plamen uz njega suknuo i spržio ga; digla je glavu i gledala Avrama — govoreći mu, bez riječi, kroz oči, da on, muškarac i starac, ispriča Nuru da mu se sin izgubio — ni sa kim drugim nego sa jednom ženom, sa ženom Negobratovom, neka on, otac te žene i tast toga Negobrata, ispriča šta zna; ona — žena, ne umije i ne idu joj na jezik riječi od kojih neke znače ljubav između „Brata iz Radulića" i snahe iz Vape.

Avram je razumio šta hanuma od njega traži; da trnovito breme sa njenog ramena primi na svoje i zatim ga

izruči na dušu Nurovu. Prizivao je u glavu svu svoju mudrost, svu pamet starca i mjerio šta mu je korisnije: na jednu ruku stavio je priču o Nurovom sinu a na drugu Nurovu priču da caru i bogu nije milo što Srbi bježe; ako ispriča svoju priču neće čuti Nurovu jer će zbog sina pameću pomjeriti. Ono što je našao za pametnije bilo je da prvo čuje Nura o Srbima a on nek sjutra čuje o sinu. Veli mu:

— Imam hrtove. Dobro love ti moji hrtovi. Hoće lisicu, hoće zeca, hoće srnu. Što ne leti, nego na četiri noge bježi, ne može im umaći. Tvoj sin ih je odveo da lovi.

— Sam? — razgaljene duše, Nur će.

— Nije sam. Sam'-drugi je — kratko će Avram; da se radilo o pravom lovu njegovoj priči ne bi bilo kraja. Nur je bio gotov da prihvati priču o lovu, sad kad se — na kraju, smirio, kad zna gdje mu je sin; bilo mu je drago što je u lovu, i sam je lovio kad je bio mlad. Trnula je sina očeva žica; do grla se ispunio tim zadovoljstvom. Ostalo mu je da pita samo još jedno: je li mu vjeran taj drug s kojim lovi, poznaje li ga Avram.

— Poznajem — odgovorio je Avram, u sebi je pomislio: „Od srca mi je pala ta nevjera . . .” Sa tim se vratilo sve na staro, hanuma je procvjetala a njih dvojica nastavili ono što su bili započeli:

— Bježite . . . — veli Nur.

— Bježimo . . . — veli Avram.

— Šta će caru zemlja ako je pusta? Car vam oprašta što ste ga iznevjerili i digli ruku na njega, on hoće da na zemlji ima ljude koji će je raditi. I vjerni mu biti. On hoće da se sve vrati kako je bilo prije rata, on hoće da se rat zaboravi. Da niko ne plače nego da pjeva, da vi Srbi čuvate ovce i svirate u svoje svirale kao prije rata. Da na crkvama zvone zvona kao prije rata.

— Porušili ste zvonike — Avram će u krilo.

— Nek se zaboravi što smo jedni drugima učinili — veli Nur. — Ne činite vi Srbi gore, ne odbijajte carsku ruku koja vas miluje, ne ostavljajte carsku zemlju koja vas hrani.

Predahnuo je. Pogledao ženu da na njenim haljinama odmori oči; bio je to tužan pogled starca, bolno udisanje mirisa iz mlade žene. Bila je njegova, njegove sijede brade, a on htio i više od te lijepe žene — okrenuo se Avramu, veli mu:

— Carski put između Akova i Pazara održavali su i čuvali tvoji preci otkad su knezovima postali.

Avram se začudio otkud je, najednom, pao na um tome Nuru taj stari dugi put sa kojeg su, sve do rata, njih dvojica ubirali putarinu i caru slali tek toliko da ga podsjete da njegovim drumovima putuje putnik.

— Na tebi je, Avrame, na srpskom knezu pod carskim beratom bio onaj put prije rata, i na tebi ostaje. Na tebi i na meni; sve ostaje kako je i bilo.

Izrekao je to kao da čita tapiju u kojoj su ubilježena prava zakupnika drumarine na carskim drumovima; ta je drumarina ostajala kao i prije: njih će je dvojica, kao i prije, ubirati daleko od carskih očiju, i što će više putnika prolaziti, to će i njima više ostajati: bio je taj drum njiva koja se ne sije a fruti se.

Sve vrijeme dok je Nur govorio o povratku na staro, Avram je lakim, gotovo neprimjetnim pokretima glave potvrđivao da nije s raskida što se toga carskog druma tiče; Nur je na njegovom licu mogao da vidi da ga od toga čak milina podilazi. Bio je, i inače, bespomoćni usamljenik u svojim Boljarima — bez Srba uza se, bez Turaka uza se; sad ga je Nur dizao gore, na staro stanje, hrabrio ga i vijek mu produžavao: carski berat da je knez pomagao mu je u tome kao dobar zapis dobrog hodže; šum toga berata u njedrima Avram je slušao kao pjevanje ptice dobrosrećnice. Taj poj ga je podmlađivao.

Tjerao mu kroz žile krv a kroz glavu misao o svojim kmetovima; odavno nije mislio na svoje kmetove po planinama koji su, otkako je rat počeo, prestali da mu daju „hak" mnogi su pobjegli od Turaka i broj se u nekim selima prepolovio — a drugi, ne vjerujući caru da oprašta Srbima što su se na njega digli, dizali krila da takođe pobjegnu. Iz tih misli Avram će:

— Neka mi bog pomogne da svoju pamet ulijem u glave onih što bježe i odvratim ih od zla puta. U ovu zemlju smo došli kad je njom vladao grčki car i u njoj ćemo ostati dok po nebu sunce hodi. Ako mognem, i ako mi bog pomogne, nikom neću dati da ode iz svoje zemlje.

Avram je bio gotov da se na ove riječi zakune; Nuru nije trebalo njegova zakletva — on je znao da ga je onim carskim drumom privezao za carevinu kao konopcem za stožer.

Nije time bilo sve svršeno — nijesu pomenuli ni Andriju ni Negobrata, ljude koji su carski drum između Akova i Pazara prije rata čuvali a uz rat protiv cara ratovali. Avram nije htio da natura svoje zetove — od kojih je Negobrat bio bivši zet, bojeći se da Nura ne podsjeti na zle susrete sa njima u ratu, biće da te susrete Nur nije zaboravio a ni to da je Andrija bio austrijski oficir. Negobrata nije pomenuo i iz straha da se ne bi zapleo u priču oko njegove žene i Nurovog sina, tu priču je ostavljao za kasnije — za odmorna Nura jer je znao da će pući kao grom i ubiti Nura isto onako kao što je ubila Negobrata: zamišljao je da će Nur ostati bez pameti, jer srušiće se njegovi snovi o zlatnoj sreći sina kad mu jednog dana, pred smrt, preda u ruke svoju sablju, imanje u Bihoru i Pešteri — i put između Akova i Pazara, uz amanet da vjerno služi cara; čuće, vidjeće da je od svega toga njegov sin radije izabrao jednu ženu i bespuće sa njom, prosto kao da je rekao: ako puta za nas dvoje nema na ovom, imaće ga na drugom svijetu.

Nije se znalo kud su se izgubili sin Nurov i žena Negobratova. Četiri su strane svijeta i sa sve četiri dolazili su ljudi i pričali Avramu da su ih vidjeli tu i tu — na toj strani, na onoj strani, a oni su mogli da budu samo na jednoj, na onoj koju zvijer, bježeći, izabere iz nužde.

Neki su pričali da su ih vidjeli u nekoj smrzloj kolibi u planini kako drhte.

Drugi su ih vidjeli u kući neke babe pod Žilidarom kako se griju uz ognjište: zasukali nogavice, noge udjenuli u pepeo, griju se.

Treći su ih sreli na putu i razminuli.

Oni koji su u lažima najdalje išli vidjeli su ih rastrgane zvijerima.

Neki su im, ne poznajući ih davali lik i oblik kakav njih dvoje nijesu imali, a kad bi ih u tom krivom opisu uhvatili u laži, vadili se da su lik i oblik, lutajući po šumama, po kiši i vjetru promijenili i da više nijesu onakvi kakvi su bili, ni on ni ona, da se čovjek promijeni u nevolji, u šumi: mlad ostari a bolestan hoće i umrijeti i sasvim se promijeniti; onom ko je od volje iz svoje kuće i svoje postelje otišao da kuću i postelju traži u gori bog ne pomaže i prepusti ga samome sebi: da se promijeni . . . i da umre.

Išli su do u bestrag u pričama o dvoje izgubljenih, o sinu Nurovom i ženi Negobratovoj, čak dotle da je svijet i počeo sa dvoje — isto tako sa muškarcem i ženom, sa Adamom i Evom; može i od njih dvoje da se izrodi cio rod, a može zbog njih bog narediti da iščezne ljudski rod jer su grešnici; puteve kojim su prošli trebalo bi za njima zaorati da im se trag utre, ko ih vidi, neka se na njih kamenom baci i u goru ih zatjera da ih ljudske oči ne gledaju.

Tako su, najčešće, govorile babe, jaukale su i predviđale da će mjesto ljudi po zemlji hoditi sve same so-

tone sa jednim okom, sa jednom nogom a sve vrišteći da anđele otjeraju.

Mladi nijesu predviđali sotonu, oni su, ležeći na leđima, očiju otvorenih, zamišljali zelenu livadu u planini i na njoj njih dvoje kako se, nesmetani ni od koga, miluju, usta im uz usta, tijelo uz tijelo, pod njima trava a nad njima nebo i grana i proleti ptica; da je svakom momku po jedna žena tako u šumi a ne u sobi gdje oko njih svi dišu i kolijevke trupkaju, i mačke sudove liže — najgore je kad oboren sud padne i probudi babe pa mjesto da se miluješ, ti slušaš kako babe gone mačke, grozno je to kad noćno milovanje prekinu babe i mačke — i grozno je to kad se miluje u jaslama pred konjskim glavama jer se nema gdje, pa sve konji iz nozdrva puhaju u nju golu i u njega gola tako da se od pare ne vide; grozno je noću kraj tora i paščadi gdje ima i kopriva; grozno je i u košu za žito i isto tako na tavanu. I oni su, ti mladi ljudi lagali: pričali su kako njih dvoje žive u nekoj kolibi u planini Žilidaru i kako im noću svira neka svirka a svirači se ne vide, kako se njih dvoje od te svirke tope i istopili bi se da pred zoru svirka ne prestade i ne izgube se nevidljivi svirači. Tako nešto, u njihovim glavama, moglo je da se rodi samo o dvoje što se neizmjerno vole i što su, zbog toga što se mnogo vole, imali hrabrosti za skok u prazninu... kad ruke prestaju da budu ruke, mjesto njih se raširе krila, oči se zagledaju u visine, a zatim dolje... ka padu! Crkvenjak je na te priče rekao da su svi oni koji polete anđeli — „Njihove će duše pjevati na nebu, blago dušama nebeskim."

Zagrlio je Jagliku, obmotao mantijom, izlivao brižnu nježnost brata:

— Sestro, ti si na nebu otkad si se rodila; na zemlji si samo zato da nam ukažeš na put ka nebesima, sestro, ka anđelima — grcao je od uzbuđenja, od nježnosti pre-

ma, kao stabljika, nježnoj Jagliki. Imao je premnogo srca za nju, premnogo duše — privijao se oko njene duše kao listić oko cvijetka: cvjetali su, oboje, nekim lepršavim providnim laticama u koje vjetar nek ne dune jer ostaće samo stabljika.

Nije mogla da ode u Sopoćane, rekli su joj da putevima prolaze turski vojnici.

Nijesu joj kazali — nijesu smjeli da joj kažu da su turski vojnici oborili zvonik na Sopoćanima. Da su krov provalili i da sveci kisnu. Da su sa čela Jovanova i sa kose ogulili boju, da ispod gola, bijela kreća, tužno gledaju njegove oči.

Ne bi mogla da gleda u tu polovinu glave.

Oči su mu ostale netaknute rukama turskih vojnika: kao da su u njih, onako lijepe, i sami gledali i od njih, iznenađeni neviđenim i nemogućim ... ustuknuli.

Nijesu joj rekli šta je bilo s Jovanom, jer bi je time ubili.

Nije znao ni Ilija šta je bilo s Jovanom, da je znao rekao bi joj da je Jovan među anđelima — „... idi mu gore, sestro na krilima, anđeli te gore čekaju."

Bili su njih dvoje — Ilija i Jaglika, nekakav nebeski dio u kući Avramovoj, cijeloj na zemlji i ovozemaljskoj: sa torovima i stadima, sa slugama, sa najamnicima, sa mladim ženama i babama, sa psim i konjima — i carskim beratom u Avramovim njedrima da je knez, sa tapijom da je vlasnik i posjednik tih i tih sela i planina. Njih dvoje samo nijesu bili na zemlji, letjeli su po nebesima ...

37. *— Nek je sve po starom, kako i bog i car hoće.*

Samo je jedna tuga na zemlji: ona kad se izjutra mlada žena izvlači iz postelje u kojoj je noć provela sa starcem: Nur je tražio i hanuma mu svu noć gladila sijedu bradu. To toliko mogao je od nje da zatraži, i to toliko mogao da joj da: bradu! Prodijevala je kroz nju svu noć svoje lijepe prste s prstenjem i dolazilo joj da polomi i prste i prstenje; nije, tim kopanjem po njegovoj bradi, mogli da iskopa nijedan damar mladosti, do star busen.

On ju je zabavljao pričama, da joj noć — poslije toliko provedenih bez njega, bude prijatna: govorio joj da će je iz te planine, iz tih Boljara po kojima se magle vijaju i vjetrovi puhaju odvesti u njihove pitome Raduliće u kojima ima i oraha i krušaka i izvor vode u avliji pa može da sjedne na travu kraj izvora i opere ruke i noge kad god hoće; nije dolje u župi kao gore u planini, nek se veseli Radulićima.

Bila je u košulji, u tankoj, od svile, izvirivale su joj ispod svile zažarene grudi kao jabuke u Radulićima kad ih sunce dohvati — uzalud!

Bili su zajedno a toliko udaljeni jedno od drugoga. Ne mogu se dozvati. Na dva su brda, a među njima razdaljina . . . Trudio se da joj priča vesele priče, a one ispadale tužne — o sebi samom: bio je . . . , i opet: bio je . . . i u svemu tome bivšem bio i on bivši — bivši Nur.

Bila je ta žena vlasništvo toga Nura, kao njegov saraj u Radulićima, kao drumarina i mostarina na drumovima i mostovima između Akova i Pazara, kao njegova košulja na leđima i kapa na glavi — bila je, i inače, jedan rascvjetani, neizmirisani cvijet; sjutradan je, kao i uvijek, bila jedna hanuma, sva u šarenim haljinama, s prstenjem na prstima.

Toga dana — toga jutra, čim su Avram i Nur popili medovinu, pukao je grom . . . Avram je Nuru ispričao šta mu je bilo sa sinom, sa nesrećnim Šemsudinom — „Bratom iz Radulića". Rekao mu je da se izgubio sa ženom Negobratovom. Da niko ne zna kud su otišli. Kud su pobjegli.

Sve što je Nur na to odgovorio bilo je da Turčinu ne valja da se zakahri, da mora da se strpi i snage nakupi kad ga tuga spopadne; sjedio je i gledao pravo kao da je od kamena. Ćutao je. I Avram je ćutao — i ništa . . . do muk i praznina do na kraj svijeta . . .

Progovorio je treće ili četvrto jutro, veli Avramu:

— Avrame . . . — ništa drugo nije rekao izvadio je sat, pogledao koje je vrijeme, i vratio ga u džep. Bilo je jutro, noćna nesanica vidjelo mu se na licu, na očnim kapcima, u lijenim pokretima ruku, u ćutnji: hoće tako ljudi izgledati kad ih je noću morila mora — kad se na tijelo od glave do pete navaljivalo nešto teško kao zemlja a nije ni živo ni mrtvo — niti se da vidjeti a tu je: na srcu, na krvotoku, na grlu i jeziku, nije samo na svijesti jer ona je u tom samrtnom trenutku odvojena od tijela i nesposobna da ga pokrene; crven konac, privezan za veliki prst na lijevoj nozi, spas je od te more. Veli, poslije puno vremena, Avramu:

— Koje je vrijeme na tom tvom satu, ovaj moj nije prav?

Avram je očekivao da će taj otac već jednom pomenuti svoga sina, da neće moći da se drži kao da ga nije

ni imao: gotovo da se upita ima li srca u tome čovjeku i da odgovori da nema. Kazao mu je koliko je sati, i činilo se da Nuru ništa drugo nije ni trebalo. Vraćajući sat veli mu, polako i suzdržano, da su Andrija i Negobrat u Boljarima, da su tu — u njegovim kolibama. Gledao ga je u lice da vidi kako će primiti ta dva imena; imao je u ratu sa njima dvojicom ružnih susreta, sa Andrijom ružnijih nego s Negobratom.

Pominjanje ratnika protiv kojih je ratovao Nura je bacilo u razmišljanje, nije se moglo znati šta mu je kroz glavu prolazilo ako nije da Andriju mrzi, a Negobrata sažaljeva: čovjeka koji se bio sav okrenuo svojim konjima a ženi nimalo. Može biti da je Nur toga časa, prvi put, pomislio na svoga sina jer ruke su mu pale na krilo kao odsječene. Nije ga pomenuo, nije pomenuo ni Negobrata, kojeg je u borbama gledao kao pobjednika a sad ga zamišljao poraženim — od žene; žalio je ratnika — znao je kolika je tuga ratnika kad gubi . . . To je ono malo polje na kojem je izgubio, ali je ono pokraj srca — na njega se izlazi bez oklopa, bez koplja, bez konja, bez druga pokraj sebe — sam, i nikad čovjek nije toliko sam kao na tom ljubavnom polju sa ženom . . . Bio je to onaj Negobrat sa kojim je on, nekad davno, sjedio u Radulićima po cijelo veče pod orahom i pio; bio je to onaj Negobrat koji nije htio da obuče odijelo austrijskog oficira nego u svom seljačkom ratovao; bilo mu je sad žao ratnika — zbog žene. Ali nije htio i da ga vidi, nije mogao da gleda u oči čovjeka čiju je ženu odveo njegov sin, mislio bi tada na sina — a htio je da nikad na njega ne pomisli i da ga, kao da ga nije ni imao, zaboravi. Ćutao je, u mislima nešto sabirao i oduzimao, pa će — ne više sanjiv i od nesanice umoran nego krepak: kad god je dolazio na neku dobru misao, Nur je dobijao svježinu u licu i sjaj u očima; veli:

— Avrame, nek tvoji zetovi i odsad čuvaju carski drum. Da turski vojnik mirno prolazi. I putnik. I trgovac. I karavana. Andrija nek čuva put od Jaruta ka Pazaru, njemu je i kuća kraj Jaruta. A Negobrat od Jaruta ka Akovu. Tako je bilo i prije rata. Avrame, nek tako bude i poslije rata. Ja to od tebe tražim, a car i od mene i od tebe. Neka ne zaborave tvoji zetovi da im car oprašta što su ratovali protiv njega. Milo mi je što su ti živi zetovi. Oni su vrijedni ljudi. Avrame, nek je sve po starom, kako i bog i car hoće.

Na sve to Avram je odgovorio da je srećan što su mu zetovi živi, od kojih mu Negobrat više i nije bio zet; prećutao je u sebi da ne vjeruje da će oni — dojučerašnji srpski ratnici protiv Turaka, danas čuvati turske drumove od Srba.

38. — *Više nemam Jovana.*

Bilo je proljeće već do koljena zagazilo u šume, u planine, u vode, para se lelujavo povijala po oranjima a jednako se ovdje i ondje otkidao pokoji Srbin i bježao od Turaka u Austriju; namamljivala je Austrija Srbe da joj dođu — da joj budu vojska protiv Turaka, ne govoreći im o tome nego o dobroj masnoj zemlji crnici koja rađa svim što na zemlji i u zemlji raste, cvjeta, zrije i u koševe i trapove unosi se; ta zemlja ih čeka kao sofra za njih postavljena i treba samo da zasjednu.

Turci su ih zadržavali da im čuvaju stoku, da agama rade zemlju, da caru plaćaju harač — da mu budu raja, njegovi štićenici i milosnici kao što su i prije rata bili, da ne odlaze u Austriju u kojoj će ih, car katolički, nagoniti da za njega ratuju protiv Turaka, neće stići ni da se ožene jer će ratovati. Avram je odlazio u sela — kako se već bio dogovorio sa Nurom, i odvraćao ih od Austrije. Gledali su i sada u njemu srpskog kneza, ali na turskoj strani — starca od kojeg nema koristi ni Srbin ni Turčin; on za sebe nije tako mislio — mislio je da je i Srbin, i pravoslavni, i potomak boljarskih knezova, i knez, i crkvama je davao poklone kao i prije rata; davao im je one silne volove i stada ovaca koje su njegovi zetovi dotjerali iz turskih torova i njemu, svome tastu, poklonili. Hodio je po Starom Vlahu, po Pešteri, po Bihoru zaprepašćujući se nad opustjelim selima u kojima ni mačka nije maukala; na kolju, na plotovima, na strehama još je visila pokoja odbačena

haljinka, dječja čarapa, razbijen ćup — znak da je u toj čarapi po tome selu do juče hodilo dijete; plašio se malih crnih prozora — tih rupa na stajama i kućama kroz koje se noću halakalo na vuka a danju komšija dozivao: plela se sada po njima paučina — znak tišine; plašio se malih psećih kućica sa lancima bez pasa. Plašio se noćnog mraka u tim selištima, i noćnih aveti . . ., zamišljao je kako se noću vuku oko pragova i bauljaju ispod streha; brzo je projahivao konja kroz ta selišta, neispraćen od domaćina, nenalajan od paščeta.

Trajalo je još proljeće — jedno mokro proljeće, zemlja je žmarila, oblaci su kulili s juga, gurali ih široki topli vjetrovi od Bihora ka Boljarama: bili su ti oblaci sve što je u to doba godine pitoma župa mogla da da planini, jesenje je doba kad joj daje orahe, šljive i kruške; takvog jednog mokrog dana Nur se spremao da se iz Boljara, iz tih oblaka, spusti u svoje Raduliće. Hanuma im se nije radovala, znala je da u njima ništa više nije kao što je bilo prije rata, biće u njima samo Nur — a ni on onakav kakav je bio jer je ostario, neće zateći bašče i cvijeće da u njih gleda i ostaće joj da gleda u sijedu Nurovu bradu koja ne cvjeta. Za nju nije bilo povratka na staro . . . kao što je to bilo za Nura; za Nura i Avrama i sad je postojao put između Akova i Pazara . . . kao i prije, ona svoga puta nije imala, imala je svoju mladost koja Nuru nije trebala, a ni njoj: gotovo bi poželjela da ostari.

Slagala je haljine u sanduk. Jednu po jednu. Ispravljala im rubove, zakopčavala puca. Bilo je puno godina tim haljinama, tako ih je slagala kad je bila djevojkom; kroz cio vijek ženama ostane u sjećanju to prvo slaganje djevojačke spreme, ona glava sa cvijetom u kosi nagnuta nad sanduk kao nad bunar na čijem ogledalu vode, dolje u dubini, vidi neodređen lik svoga suđenika, onog koji će je gledati u tim haljinama kad

mu ode, i noću na njoj košulju gruvati. Iza leđa joj je prišla Jaglika, meko kao sjenka, veli joj:

— I ja odlazim; nas dvije, o bože, odlazimo. Ti slažeš — veli joj zagledana u haljine. — Ja sam to učinila jutros, hoću da ponesem u Sopoćane; jesi li čula šta su učinili od Jovana?

Hanuma je na nju digla oči, ruke su joj ostale na haljinama; iz blijedog lica te djevojke mogla je da očekuje samo iznenađenje, u sebi se pitala zar je išta moglo da bude sa tim Jovanom kad je on svetac.

— Ogulili su mu polovinu glave. Cijelo čelo i kosu, ostalo mu malo od kose na lijevoj strani. Sestro, Jovan nema polovinu glave.

Sjela je, ruke položila u krilo, izgubljeno gledala u tu polovinu lijepe Jovanove glave na zidu u Sopoćanima, bio je i zid oko nje oguljen: turski vojnici gulili su sve dok se nijesu prepali od toga što čine — od skidanja sveca sa nekakvog njegovog prijestolja na nebu . . .

— Više nemam Jovana.

Sažaljivo gledajući u tu djevojku, hanuma je u sebi govorila da ni ona nema Nura: bio sa onom ostarjelom glavom ili bez glave njoj, mladoj ženi, jednako je: ništa više nema od njega nego što bi imala da je slika na nekakvom zidu. Cio je, nijesu ga Turci poharali jer je i sam Turčin, ali ga je poharalo vrijeme i takav je kao da nije ni cio ni polovina i da ga nikako i nema — ni za dan ni za noć ni za sjećanje; ta blijeda djevojka kraj nje imala je toga svoga Jovana bar onakvog kakvog ga je jedino mogla da ima . . ., ona leti na leptirovim krilima, njena je duša leptirica oko sjaja plamena, ona bi letjela oko onog zida kad na njemu ne bi ni bilo Jovana jer Jovan je bio mlad . . .

Složila je još jednu haljinu u sanduk. Povila glavu i gledala dolje u šare, udisala miris dunje; kao da čita iz tih šara na haljinama, hanuma će:

— Ne umijem te naučiti — veli joj. A zatim će, kao da joj kazuje jedini lijek: — Trpi!

— Trpiš li ti?

Hanumi je bilo jasno da ona misli na njenog starog muža, na Nura, digla je glavu, treptala očima, ne veli joj ništa.

— Nas dvije smo jednake — nastavila je Jaglika. Opet joj hanuma nije ništa rekla, sem ćutnjom da su jednake . . .

Nama bi trebale duge ruke. Do na kraj svijeta. Naši su tamo . . . na kraj svijeta. Onaj moj i onaj tvoj . . . — veli Jaglika sjetno. — Što mi je milo kad noću sanjam; onaj moj brat Ilija pametan, on mi je rekao da su srećni oni koji sanjaju — kad sanjam dođe mi Jovan, sad ću se prepadnuti kad mi dođe, bez glave, sestro, bez cijelog čela — evo da ti kažem koliko su mu čela izgrebali: ti sjedi tako, drži glavu tako, a ja ću prstom . . .

Išla je prstom od hanuminog lijevog, uha, preko lijeve i iznad desne vjeđe i završila u kosi iznad uha.

— Toliko . . ., toliko su mu glave izgrebli. Oči ima a čela nema; tužno jadan gleda tim očima iznad kojih nema čela. Odnijeću mu darove, složila sam ih. Nijesam prije mogla da mu odem, sad mogu. Ilija mi je rekao da se ne vraćam iz Sopoćana veli da ćemo svi mi nekud da odemo i da se nećemo vratiti da ćemo zanavijek da odemo. Ja ću u Sopoćane. Neću se vratiti.

Hanuma je zatvorila sanduk okrenula ključ: gledale su u taj ključ i dale se u ćutnju: mislile su obje na svoj put na ono dugo ljuljanje na konju. Jednu će put odvesti u Sopoćane može biti zauvijek a drugu u Raduliće zauvijek.

Jagliku su u Sopoćane odvele sluge Avramove i dvojica seiza; Avram nije mogao da je odvrati — kad se radilo o Sopoćanima ona oca nije slušala, slušala je u sebi nekakav svoj glas, stariji od njegovog, i činilo se da više

nije na zemlji nego na nebesima . . . Avram se bojao njenog odlaska, jer putevi nijesu bili sigurni: prošivali su se tamo i ovamo turski vojnici — ne da ih čuvaju nego da na njima robe i pljačkaju. Zbog toga je za pratnju Jaglikinu odabrao dvojicu seiza sa oružjem i cijelu grupu mladih slugu, takođe naoružanih. Rekao im je da se obuku kako najbolje mogu — kako i priliči pratnji jedne mlade djevojke, i dao im najbolje konje. Najstarijeg po godinama odredio je za starješinu na putu, bilo mu je ime Zaharije — taj Zaharije, sin sluge Bokčina, rodio se u kući Avramovoj i tu odrastao, oženio se, vjerno služio svoga gospodara — i ostario; za tu vjernu službu Avram mu je dozvolio da se igra nekakve svoje uloge kneza nad slugama — nekakvog velikog kneza nad njima malim ljudima: podanici tako su ga i zvali — knezom. Čvrsto je držao vlast nad podanicima. Naređivao im šta će raditi, poslove im raspoređivao i neposlušne tukao: ponekad se nije znalo da li žena kod korita lupa peraljkom po rublju ili knez Zaharije po podaniku!

Toga Zaharija Avram je prizvao u odaju. Vidio je da je na sebe navalio sve što je najbolje imao, da je bilo to od čohe a ne od sukna, ne bi bio gore obučen od Avrama; nije mu za pojasom stajala samo mala puška kako treba, tu pušku mu je Avram popravio, veli mu:

— Ispašće ti kroz pojas.

Bilo mu je prvi put da nekud putuje, da ostavlja Boljare; neka domaćinska briga pala mu je na lice — ona kad domaćin polazi na put a čeljad i kuću ostavlja ni na kome; veli Avramu kao da je on knez a Avram sluga:

— Neću da nađem štetu kad se vratim, neka je sve u kući i oko kuće kao da sam ja tu, kao da nijesam nikud otišao. Ovi neradnici ništa neće uzeti u ruke kad ja odem, sjedjeće po cio dan i mjeriti noge koja im je duža koja kraća; neću da se ne radi kad ja odem, neću da nešto manjka kad dođem.

— Zaharije. Jahaćete polako, kako sami konji hoće; konji će slušati ali neće Jaglika. Skaraj je kad te ne sluša. Duvaće vjetar pa joj reci da se utopli haljinama, ona te neće poslušati a ti joj zaprijeti. Nemoj da se u crkvi zadržava dugo jer je hladno, a ako te ne posluša, ti joj opet zaprijeti; tako ćeš, Zaharije.

Zaharije će njemu:

— Tako ćeš i ti: ako ne budu radili, no mjerili noge, zaprijeti im da ćeš sve meni kazati kad se vratim.

— Ta moja Jaglika je takva . . . — htio je Avram da kaže da je neposlušna i tvrdoglava.

— Znam kad se rodila — veli Zaharije. — Bacila se na svoju majku, bila je pokojnica isto tako tvrdoglava. Oni nijedan posao neće uzeti u ruke kad ja odem — prelazio je Zaharije sa brige Avramove na svoju brigu; bio je vjerni, brižni sluga — domaćin, on kao da je računao da će, kad se Avramova djeca istope — ta kćerka Jaglika i sin Ilija, tanko oboje i u tijelu i u pameti, Boljari ostati da se na njima hrane sve same sluge: one silne babe, starci, mlade žene i mladi ljudi i djeca njihova — on, Zaharije, umišljeni knez nad slugama i najamnicima, čiji su se i djed i otac rodili u Boljarima i služili boljarske knezove, polagao je pravo na vječnu svoju sofru u tim Boljarima i na vječnu vlast nad slugama; ako bi bog nekome Boljare dosuđivao — dosudio bi ih njemu, Zahariji.

Jagliku su digli na konja polako, čuvajući njene tanke noge i ruke da ih ne povrijede; bila je to prilika za babe da skutovima i rukavima istrljaju oči — svoju suzu pustio je i Avram; ima jedno vrijeme kako mu je lako išla suza na oko i tuga padala na srce za svojom djecom. Ona im se, odozgo iz sedla, okrenula kao da im — na rastanku, djeli to što jedino ima: svoje milosrđe, obasipala ih je nekim svojim sjajem iz cijelog lica; babama se činilo da će na put nebeski . . . Pominjale su anđele. Strog i tvrd

— među tim raznježenim dušama, bio je samo Zaharije; nije išlo da odmah kara tu sveticu, imaće za to priliku na putu i u crkvi, skarao je paščad da ne laju a ne znaju zašto i na koga, ako ne laju na njega, obučena u odijelo u kakvom ga — njega Zahariju, kneza, ne poznaju. Bilo mu je, ujedno, drago što ga bar paščad takvog vide!

Tome cvijetu na konju — jasenjem iako je proljeće, prvi je prišao Avram. Ona se odozgo posagnula, da se poljube.

— Ti . . . — veli mu; vidio je pri tome njen tanki prst kojim mu prijeti — da noću spavaš, da se pokriješ po glavi i do ujutru ne budiš. Ako ne možeš da zaspiš, ti zamišljaj zeleno žito kako se povija na vjetru pa ćeš zaspati. Oče, čuo si me — nastavila je između poljubaca; bile su to one stroge riječi koje je nekad slušao od njene majke, podsjetila ga je bolno na pokojnicu.

Za Avramom prišao je Ilija. Razgrnuo je kosurinu s lica, zabacio je preko ramena, zasjajkao dubokim očima kao da se sa izvora odbio sjaj mjesečine, podigao se na nožne prste, savio joj ruke oko ramena, šaptao u uho:

— Sestro, to je onaj put . . . Raduj se, sestro, iscjeljenju . . . Ti si duša anđeoska. Svi ćemo mi za tvojim krilima onamo . . . Mi kažnjenici, mi griješnici. Mi koji ne znamo zašto smo na zemlji, ni gdje su vrata izlaska . . . Sestro, kad se popneš na brijeg, okreni se da te još jednom vidimo kako odlaziš; srećni su koji odlaze . . .

Prilazile su zatim babe, primicale usne njenim skutovima da ih izljube. Znajući da će na put, konj je pod njom kopao kopitima; to je ono kopanje kopitima koje putnici prevode na zbogom. Zatim su se konjanici otisnuli od Boljara, odnijeli su, sve do iza bregova, oči onih što ostaju. — „Ode . . .!" — „Ode Jaglika!"

Otišla je u podne, po vjetru koji je duvao s juga, u njenu žutu maramu.

39. — *Od dva izvora napiju se sa manjeg da mu čast ukažu.*

Oko polovine ljeta, uz nerede koji su ponovo zavladali na putevima između Akova i Pazara, Avram sađe u Raduliće kod Nura; bio ga je Nur pozvao zbog tih nereda.

Seizi su ga uveli u malu odaju, određenu za male ljude; nije to za Avrama bio dobar znak: sjećao se kako ga je Nur prije rata primio u tu malu odaju kao da je njegov kmet, ponovilo se to i uvrijedilo ga.

Odaja je bila prazna. Kroz prozor u bašči vidjele su se još nesazrele rumene jabuke na granama i on sjeo da čeka Nura i gleda te jabuke, da nije bio uvrijeđen čekanjem, gledanje u te jabuke bilo bi mu prijatno. Sjećao se kako je i prije rata čekao Nura u toj odaji i vidio da se taj čovjek nije promijenio, da je u njemu sve kao i prije rata: da Turci, u čemu god mogu, ostaju na starom . . . na svojim starim navikama i starom redu; po starom redu njihovi janjičari spavaju na golu podu da očvrsnu, hrišćane dočekuju na nogama da ih ne bi udostojili pažnje ustajanjem. Iz nerazumljivog razloga konje uzjahuju uvijek desnom nogom, ustaju izjutra na desnu nogu i od dvojice pozdravljaju prvo onog koji im je na desnoj strani. Prije nego što stanu na most, pomole se bogu za dušu graditelja, kraj groblja — i kad ne znaju čije je, pomole se za duše pokojnika, kad sirotinji udjeljuju, lijevu ruku zatu-re za leđa da ne vidi šta radi desna. Kad biju ženu, ruku ne dižu više od ramena da je ne bi premnogo izbili. Glave briju, ako ih po glavi miluju njihove žene, onda je to po

obrijanom, po golom tjemenu koje noću pri lampi sija kao mjesec. Sa sofre ustaju kad im je najslađe da jedu, vode se nikad ne napiju odjednom nego sa prekidom između gutljaja. Od dva izvora napiju se sa manjeg da mu milost ukažu i uveličaju ga. Spavaju na niskom, na podu. Sjede na niskom, na podu. Jedu sa niska, sa sofre; niski su im u sobama prozori i sve što im na zidovima visi o nisko je obješeno. Ništa od toga, sa čim su došli, ti Turci nijesu mijenjali, nijesu im se ni noge mijenjale: sjedeći nogu prekrštenih jedne preko druge ili poda se podvijenih, oni su postali krivonogi; svi su Turci krivonogi. Čekajući Nura i gledajući kroz prozor jabuke u bašči, te i takve misli prošle su Avramu kroz glavu o Turcima. Pogledao je u sat, bile su se kazaljke dobro pomakle; upravo kad ga je zatvarao i za pojas zadijevao, ušao je Nur, očiju široko otvorenih, vjeđa dignutih: ničim bolje od tog dizanja vjeđa nije mogao da kaže Avramu da je iznenađen što su ga seizi uveli u tu odaju.

— Tu . . .! — uzviknuo je. — Tu sjediš.

— Ovdje su me uveli oni tvoji . . . — hladno i s nevjerovanjem u to njegovo čuđenje veli mu Avram.

— Moji me seizi ne slušaju — glasom iza kojeg nije stajala prijetnja njegovim seizima, ali jeste namjera da se preko te greške pređe, veli mu Nur. Podzravljajući ga i dugo mu ruku tresući u svojoj, on je htio da taj trenutak — bar taj jedini od svih koji će kasnije doći, učini ugodnim, da tome trenutku doda još više, uzeo je Avrama pod ruku. Tako su i ušli u drugu odaju, u veliku, ruku pod ruku — kao dva vočka u jarmu: vidjeli su, i ovaj put, da za sobom vuku puna kola godina . . .

Sjeli su — u toj drugoj odaji, do vrata zastrtoj ćilimima, jedan prema drugom. Avram se sjetio da su i onda . . . prije rata, sjedjeli ovako jedan prema drugom; bilo je, i ovo sjedenje, po starom . . . O zidovima je visilo oružje, pa je i to bilo po starom, na rafovima su bile tep-

sije i činije od bakra pa je i to bilo po starom; Avram se začudio kako je Nur za nedugo vrijeme poslije rata, stigao da obnovi svoj konak i napuni ga tim tepsijama; vidio je, iz svega toga, da u tome Nuru ima još snage i da mu se mili da živi. Više iz reda nego iz ma čega drugog što bi mu na licu vidio, upitao ga je za zdravlje; Nur je poćutao, prešao prstima niz lice da izbriše mrskotine — nije uspio da ih izbriše do da mu krv podlije pod kožu i da mu se lice, bar za trenutak, podmladi, sa tim podmlađivanjem lica požalio se na noge, veli:

— Avrame, u svemu sam dobro kao da od starosti idem ka mladosti sem u nogama, bole me noge. Ušao mi je u njih maraz. Ištetila mi se u njima krv. Znam kad. U ratu; u ratu, Avrame, kad me tvoj zet Negobrat vukao od Prizrena ka Skoplju i od Skoplja ka Nišu — i po svim, Avrame, potocima: mlad bi čovjek ostao bez nogu u onim potocima — eto tu mi se ištetila krv. Trebao bi mi onaj tvoj Ilija s pijavicama, čini mi se da mi je lijek u pijavicama.

— Ako je do Ilije... — Avram će kao da mu time ništa ne daje — poslaću ti Iliju. A pijavica ima svuda, poslaću ti ga s pijavicama.

— U petak — veli Nur. — Kad nešto u petak počnem, okrene se na dobro.

— U petak ću ti ga poslati — veli mu Avram.

Bilo bi svršeno sa tim Ilijom da se Nur nije prisjetio nečega drugog: zamislio se, gledao preda se, pa će, glasa puna gorčine i čela smrknuta:

— Može Ilija da se vidi sa njima...

Avram nije znao sa kim to Ilija može da se vidi. Nije ni pitao. A ni Nur hitao da mu kaže. Tako je ta započeta a ne dovršena zagonetka ostala da visi; Nur je, i inače, imao običaj da nešto započne i pokaje se. Ovoga puta se stvar ticala Ilije koji će ga liječiti, i on htio da Iliji, onakvom kakav jeste, priredi iznenađenje: neka mu, to izne-

nađenje, bude uz darove koje će mu dati za liječenje pijavicama. Veli:

— Vjetar ih odnekud dopuhao... U jednoj su kući do moje, ne dam im na oči. A hranu ću im davati, da ne umru od gladi.

Bilo je mnogo svijeta poslije rata koji je vjetar odnekud dopuhao, i otpuhao: bili su to skitnice, bolesnici, bjegunci, izgubljenici, budale svake vrste i luđaci: bio je to lak svijet koji je svaki vjetar, i mudri i mahniti, svuda raznosio; zbog toga Avram opet ne upita koga to Nur neće da vidi očima. On je nastavio:

— Moći će Ilija, ako hoće, u toj kući da vidi svoju sestru. Ti znaš, Avrame, kakav je tvoj sin Ilija, on je onakav... on oprašta. Neka čini šta hoće, neka vidi svoju sestru ili ne vidi, ja o tome neću da vodim računa, ja im ne dam u moja vrata — ni njoj ni njemu, ni tvojoj kćeri ni mojem sinu, za mene su mrtvi, i da je dao bog da su mrtvi, da nijesu živi a eto jesu. Rekao sam ti da su tu u kući do moje. Bog ih je sačuvao; toliko je duša u ovome ratu prizvao k sebi a njih ostavio da žive, na tolike je navalio boleščinu, kugu, ludilo, uzeo nekom ruku, nekom nogu, nekom pamet iz glave a njih dvoje poštedio. Tvoju kćerku, Avrame, grešnicu, i moga sina, Avrame, grešnika. Rekao im da žive zajedno, i sačuvao ih.

Nijednu riječ o tome što je čuo Avram nije rekao, nije dao ni na licu da mu se išta vidi, krio je svoju zbunjenu radost što mu je kćerka živa — žena Negobratova iz Vape a sad žena „Brata iz Radulića", držao se kao da ništa nije ni čuo.

A njih dvoje mlađih imaće o sebi da pričaju dok su živi; nešto o sebi već su pričali onima kojima su se povjerili. Jedne noći dogovorili su se da pobjegnu iz Vape; ljubili su se i iza svakog poljupca zaklinjali se da se nikad neće razdvojiti: grizli su jedno drugom usne do krvi i krv pili, bila je ta krv jemstvo da se neće rastati dok ih

zemlja i zelena trava ne rastavi. Te noći su Vapi i konjima Negobratovim zanavijek rekli zbogom, i otišli; kud su sve išli i gdje sve stigli, to niko nije znao a ni oni umjeli da pričaju. Lutali su po šumama. Molili za komad hljeba po selima. U napuštenim kućama spavali, ili na ledini. Izbjegavali puteve bojeći se skitnica, lutalica i vojnika. Smršali su, ostali bosi i gotovo goli — i takvi, jednoga dana, zakucali na vrata neke udovice u selu Mioču koja je u mladosti prala rublje kod Nura. Udovica je poznala sina Nurova, prepala se kad ga je vidjela poderana, izgrebana, izgladnjela i kaljava.

Udovica ih je držala jedno vrijeme u tajnosti, a onda otišla u Raduliće i Nurovoj hanumi kazala da joj je sin kod nje, da je jadan i on i žena što je sa njim i nek majka uzme svoga sina. Hanuma je, krijući od Nura, poslala seize da ih dovedu.

Ovu priču, u pola ili cijelu, znao je i Nur, ali nije htio Avramu da kaže šta je sve čuo o dvoje grešnih, sem to da su u kući do njegove.

Nur je ponovio:

— U petak... Nek Ilija dođe u petak, neka donese pijavice. Bole me te noge, te puste noge.

Pili su zatim čaj, udisali toplu mirisnu paru; bilo bi dvojici staraca i starih prijatelja prijatno da nijesu mislili na ono što će doći poslije čaja... Taj mučni razgovor, poslije čaja, započeo je Nur, pitao je Avrama gdje su mu zetovi, iako je znao da su se njegovi zetovi Negobrat i Andrija odmetnuli od turske vlasti i sa svojim ljudima — onim istim vojnicima koje su u ratu vodili protiv Turaka, drže dio puta od Akova do Pazara, onaj strašni dio kroz goru Jarut, na kojem, kao da su ga oko pasa opasali, gospodare.

— Avrame, primiri zetove. Vrati svoje zetove kućama, savij ih, Avrame, da ne lete ispod oblaka.

Avram se sjećao kako je te iste riječi čuo od kajmekama u Pazaru, bilo je to prije dvije godine kad su njegovi zetovi već držali dio Ibra i Starog Vlaha. Odgovorio je Nuru, kao i onda kajmekanu, da ga zetovi ne pitaju:

— Ako mogu vjetar saviti u šaku, mogu i moje zetove.

— Tako nije — veli Nur.

Avram je slegao ramenima da mu time kaže da je sa njegovim zetovima tako. Gledao je Nura a kroz njega vidio kajmekana: zamišljao je kajmekana u onom trenutku kad su ga njegovi zetovi zarobili u Pazaru i doveli njemu u Ras, zamišljao ga je kako visi obješen, očiju otvorenih izdužen preko mjere . . . tu dužinu mrtvog čovjeka Avram neće nikad zaboraviti. Nije Nuru želio takvu sudbinu.

— Avrame, . . .

Ništa za tim nije rekao, savio je glavu u krilo, ćutao pa će:

Narediću da se uhvate tvoji zetovi. Narediću da se objese.

Bile su i te riječi kajmekanove, izrečene iz usta Nurovih; navele su Avrama na misao da su Turci svuda jednaki, bili u Pazaru ili u Radulićima — da se kod njih ništa ne mijenja, ni to kako sjede: podvijenih nogu, ni to kako konja uzjahuju: desnom nogom, ni to šta hoće sa Srbima: da su im raja, da danju za stadima u svirale sviraju a noću se saviju u svojim kućama, da se žene i udaju i „hak" plaćaju. Tako će i caru i bogu biti mili.

Nur je naglo digao glavu iz krila; bila mu je u glavi nova misao i on htio da je isturi — već po očima, vodnjikavim i gotovo plačnim, Avram je vidio da ovog puta Nur neće prijetiti; veli:

— Ti si, Avrame, knez. A znaš šta sam ja. A car zna šta smo obojica — pa, Avrame, ako caru ode glas da njegovim putem od Akova do Pazara od tvojih zetova ne smije proći turska noga, a takav će mu glas stići, ako ne-

će s jezika na jezik, odnijeće mu ga gora s lista na list i, Avrame, car će nas pozvati da mu dođemo i sjednemo pred koljeno. I car će nam reći: — „Moji sinovi, . . ." Tako će početi s nama dvojicom ali neće tako i završiti sa svojim sinovima, reći ću ti kako će car završiti sa nama dvojicom, sa tobom, i sa mnom: naredиće da nas izvedu u čaršiju među trgovce, među zanatlije i svakojak svijet, naredиće da nas osamare i vode kroz taj svijet uz čaršiju i niz čaršiju, sve, Avrame, gore — dolje, kroz ovaj sokak, kroz onaj sokak. Nek nas svak vidi. A mi pod samarima. U ularima. A za nama se nadala djeca; djeca su, Avrame. najgora. Telal izvikuje: — „Ovo su carski izdajnici, gledajte ih!" a svijet nas neće samo gledati nego se na nas kamenjem bacati; to je u Stambolu uvijek tako s izdajnicima. Ovo ti pričam da ti kažem šta će s nama biti ako svoje zetove ne vratiš kućama, ako se put između Akova i Pazara ne oslobodi, Avrame, da putnik putuje, da turski vojnik mirno prolazi — da car, Avrame, sa nama dvojicom bude zadovoljan, da sve bude kao što je bilo prije rata. Ja hoću red i mir. I ti hoćeš red i mir. A tvoji zetovi to neće, savij ih, Avrame. Ti znaš koliku smo korist ubirali od toga puta prije rata — i ti, i ja, i car; što manje putnika prolazi, to će nam i korist biti manja — i tebi, i meni, i caru.

— Znam — veli Avram. Ali mene ne slušaju moji zetovi.

U sebi je pomislio: „Mene će ubiti ili moji zetovi ili Turci."

Pogledao je, pred polazak, još jednom u one jabuke u bašči.

— Najvolio bih da sam jedno drvo — veli, ustajući, Nuru.

40. — *Šta nijeste umrli kad je u vama ljubav?*

Ilija je došao, kako su se Avram i Nur dogovorili, u petak; došao je u svojoj crnoj mantiji, pokriven crnom kosurinom do ramena, sa pijavicama: nešto takvo, a da nije prikaza nego u ljudskom liku, Raduliće dotad nijesu vidjele; djeca su se razbježala, paščad su ga lajala. Mogao se svak zapitati: da li je svetac, da li je kaluđer, da li je đavo, tek nešto od toga jeste, i neće izaći na dobro što se takav čovjek u Radulićima vidio.

A on je bio samo Ilija.

Duša mu se lepršala mnogo šire od mantije: bila mu je duša sastavljena od ogledalaca koja su sjajkala — i koliko mantijom toliko je i dušom obgrlio grešnog „Brata iz Radulića" i grešnu sestru iz Vape; on u Raduliće kao da nije došao zbog Nura da ga liječi od boljke u nogama nego zbog njih dvoje: pokrio ih je kosurinom i poljupcima iscjeljivao ljubavne rane na njihovim dušama. Dodirivao im je prstima lica kao gubavcima da se i sam oguba, kao nesrećnicima koji to nijesu po svojoj volji nego nekoj izvan njih i jačoj od njih: gledao ih je u zasljepljujućem sjaju koji je za ravnodušne bio tama . . .

— Šta nijeste umrli ? — veli im izmičući se korak nazad da ih bolje vidi: vidio ih je poraženim što su živi kad je u njima ljubav . . .!

Bio je jedini koji im je došao.

Bili su iznenađeni nemogućim; mogli su to samo u snovima da sanjaju.

Sjedjeli su zatim u sobi, na tronošcima kao na kamenju kraj puta gdje su se slučajno sreli; Ilija je njih dvoje gledao kao putnike koji su se po bespućima naputovali i umorili, zamišljao je one male kolibe od pruća po planinama u kojima su se skrivali od ljudskih očiju, od zvijeri i od vjetrova, i žive ih održala — jača od zvijeri i vjetrova, njihova ljubav.

Gledao je u njih dvoje kao u dva čuda: u dva stvorenja zaljubljena jedno u drugo; činilo mu se da su u nekakvom zelenom granju i da im s grana pjevaju ptice. Kad su ga upitali ko mu je kazao da je njih dvoje u Radulićima, odgovorio je da su mu kazale ptice . . .

— Avram mi je kazao — veli im najzad. — A njemu kazao Nur; došao sam da Nura liječim od boljke u nogama. Donio sam pijavice. Za vašu boljku ne postoje pijavice; što nijeste umrli u nekoj kolibi od pruća, duše izgubljene, što nijeste umrli na mjesečini po kojoj lete noćne ptice i zvijezde padaju?

Od Ilije su doznali šta ima u Boljarima. I u Vapi. Rekao im je da je Jaglika otišla u Sopoćane i da je tamo ostala zanavijek.

— O bože, kako je otišla . . . Kao svetica. Sve babe su plakale. I sluge. I Avram. I ja. Ona na konju, pa lijepa, lijepa, a haljina na njoj od svile. Gledali smo je sve dok nije za brijeg zašla. To vam je iz Boljara: otišla je Jaglika u Sopoćane. Zanavijek. U Vapi nema ništa. Do konji Negobratovi. Žalosni konji. Bez sedla na sebi, bez uzda. Konopce iskidali. Jasle od gladi izglodali. Iskaljali se; ti im repovi više nijesu repovi a grive se zamrsile, sve im slama u grivama.

Okrenuo se sestri. Ona više nije bila Negobratova žena. Veli joj:

— Ti me ne pitaš za Negobrata!

— Pitam — veli mu ona.

Pitaj pa ću ti kazati gdje je Negobrat, nije u Vapi. Daleko je. Na drumovima je. U Jarutu je, u gori, drži goru Jarut.

Ona je ćutala. Nešto kao daleki rzaj konja prošlo joj je kroz uši: rzali su u Vapi za jaslama, u Jarutu, na nekakvim poljima, činilo joj se da odsvud ržu konji Negobratovi . . .

41. *Iščeznuće za njim trag, kao da nije prošao nikakav Ilija.*

Ilija je Nura liječio tri dana. Puštao mu po nogama pijavice, pričao mu dokone priče: imao je već gotove priče za muškarce i žene, za mlade i za stare i čuvao se da se ne pobrka i ne stane Nuru da priča ono što je za žene; dešavalo mu se ponekad da se pobrka.

— Od koga si naučio da liječiš pijavicama? — pita ga Nur.

— Od jednog kaluđera u Mileševi — veli mu Ilija.

— Znaju kaluđeri — veli Nur.

— Kad kaluđera ne bi bilo — nastavio je Ilija — i kad ovih pijavica ne bi bilo, mnogo svijeta ne bi po zemlji hodilo; ti ćeš hoditi, još dva-tri puta da ih pustim da se napiju bolesne krvi i ti si, gospodine Nure, u boga se nadam, zdrav. Niko za mnom nije bolestan ostao; vidio sam ljude koji su, poslije pijavica, za mnom trčali da mi plate, ali ja ne primam, kad bih primao pijavice ne bi liječile. One su takve, one su bolje od ljudi, ništa na svijetu nije kao pijavice.

Četvrtoga dana, u sam izgrijev sunca, uzjahao je konja i pošao u Boljare.

Pustio je konja da gazi kako sam hoće, gotovo nogu pred nogu. Okretao se iz sedla desno i lijevo da se nagleda brda i dolina, dalekih planina i oblaka po nebesima: bilo je sve to veliko . . . a on, jedan čovjek, jedan Ilija, malen. I konji pod njim, u svemu tome, bio je malen. I put pred njim — kratak, a sve drugo dugo i široko. Nalazio je da je u tome što je čovjek malen a sve drugo veliko neprav-

da: čovjek po tim brdima prohoda gore i dolje, i po planinama i poljima isto tako, i umre; čovjek umre a sve to ostane. Umrijeće i Avram i Nur a sve to ostati kako je i bilo: da ga grije sunce, da ga noću gledaju mjesec i zvijezde.

Potezao je konja za uzdu ne zbog toga da brže ide, nego da tom velikom svijetu oko sebe prkosi što je on, čovjek, stvorenje koje se po tom svijetu kreće kud hoće i kako hoće i da može da stigne na svaku njegovu tačku, i na vrh planine i na dno doline i do na kraj svakoga puta na zemlji pa nek je tako malen prema planini i prema dolini, a one se ne mogu pomaći s mjesta. One ne mogu svoje lice okrenuti ovamo i onamo i nemaju očiju da gledaju u nebo, u oblak, pticu kad leti, vodu kad teče, cvijet, travku . . ., potegao je, zbog svega toga, nekako pobjednički konja za uzdu.

Projahaće između svih tih brda, i preko njih, ostavljajući za sobom još jedan ljudski trag u travi; trajaće taj trag koji dan i iščeznuti kao da nikad tuda nije prošao nekakav Ilija.

42. *— Ćuti; nijesi umirao pa da znaš kako se umire.*

U Boljarima je zatekao Jagliku. Bila se vratila iz Sopoćana, bila je blijeda, ispijena crkvenim zidovima: rane sa lica Jovanova prenijela je na svoje srce i bila bolesnik kao i on. Sjedjela je uz Avrama, s rukom pod njegovom glavom, mokrom od znoja; bio se Avram razbolio, bio je u vatri. Zbog njega je i došla iz Sopoćana.

— Sestro . . . ! — uzviknuo je nad Jaglikom. — To mu držiš glavu u krilu. Oče . . .! Ne prepadni se; oče, otkad ti je to? Da sam znao ne bih išao u proklete Raduliće.

Avram nije mogao da odgovori, mjesto njega odgovorila je Jaglika, veli:

— Ovo mu je od tih istih Radulića, od vaših Radulića, od vašeg Nura: probili su ga vjetrovi kad se vraćao iz Radulića. Nije se bio zakopčao, isturio junak gola prsa planini. Hoće junak da je mlad. Da sam tu bila . . .! Sad hoće da umre; sto puta bi on dosad umro da mu nijesam govorila da se čuva vjetrova. Da se, kao i svi ljudi, zakopča. A on . . . I prijetila sam mu, a on . . . Sad će da umre. Zato što me nije slušao.

Bili su to vjetrovi sa onih planina između Radulića i Boljara; te planine bio je Ilija upravo pregazio. Sjetio se onog velikog svijeta, onog nepomičnog i vječnog kroz koji je za sobom ostavio onaj tanki trag u travi: pomislio je kako će taj trag iščeznuti, i kako će iščeznuti i onaj koji je, kroz tu istu planinu, Avram ostavio — i kako Avram, ako umre, nikad više sa sobom neće trag ostaviti. A ona će brda i dalje onamo stajati i vjetrovi po njima travu

povijati; neće moći da se pokrenu, ni da vide jer nemaju očiju, ni da čuju — ali zato neće umrijeti! A Avram . . .!

— To si ti Ilija — glasom bolesnika u vatri veli mu Avram.

— Ja sam.

— Ne poznajem te. Ne vidim te. Nijesam više na ovome svijetu.

— Ja sam, oče. Ilija, oče.

— Nemoj ići od mene, Ilija. Strah me, Ilija, od smrti. O bože, kako sam sam! Nek ne ide od mene Jaglika, nek ste tu, Ilija. Daj mi ruku, ne daj da umrem.

Okrenuo se Iliji koliko je mogao i gledao ga od vatre zapaljenim očima, htio je nešto da mu kaže ali nije mogao, uzdahnuo je i jeknuo.

— Oče, ne boj se, biće ti lakše kad ti privijemo obloge; sestro, jesi li mu privila obloge?

Nije mu ih bila privila, sve vrijeme otkako ga je vatra uhvatila držala mu je ruku pod glavom — veli mu:

— Milo ti je da umreš; što se nijesi svukao pa go da ideš kroz planinu! Je l' ti žao što ovaj put nećeš umrijeti? Stavićemo ti obloge. Ostaćeš živ, ali ti više ne dam u Raduliće sto godina da živiš.

— Neću ni dan . . . Ni sat neću živjeti. Došli su po mene . . . Vidim im prst kojim mi pokazuju put gore . . . Umrijeću. Otići će mi duša gore . . .

— Naumio si gore . . . ali ti ja ne dam, i ne dam ti više u Raduliće — ljuto će nad njim Jaglika. Podsjećala ga je tim karanjem na njenu pokojnu majku; išao je sada pokojnici da ga i ona iskara.

Jaglika je izvukla ruku ispod njegove glave i pokazala mu rukav, sav mokar od znoja, veli mu:

— Ovo ti je od Radulića, pa ti hajd' opet u Raduliće. Ali ti ne dam, ne dam ti nikud iz Boljara dok si živ.

— Nijesam više živ.

— Jesi, jesi, živ si. I još ćeš dugo živjeti.

— Neću. Vidim da umirem.

— Ćuti; nijesi umirao pa da znaš kako se umire.

Ilija mu je položio ruku na čelo, prestravljeno je uzviknuo:

Sestro, u njemu je paklena vatra; sestro, on će umrijeti. Anđeli nad njim lete, da mu, sestro, prime dušu.

— Neću umrijeti; sad mi se čini da neću umrijeti — iz svoga znoja, a uvjereno kao da je u sebi odbrojao stopama čemu je bliže: životu ili smrti, i našao da je bliže životu — veli im Avram. Nijesu mu taj račun primili, vidjeli su mu smrt u očima.

— Ne boj se anđela božjih, oče, oni će te na krilima odnijeti ka prijestolju božjem. Oče, svi ćemo gore . . . ne boj se — veli mu Ilija.

— Ja ovaj put neću — odbio je Avram. Vraća mi se snaga. — Pred očima mi je sjaj: sinulo mi je pred očima, vidim vas.

— To ti je pred očima sjaj nebeski; blago duši kojoj se otvori sjaj nebeski da joj puteve osvijetli, oče, u vječno carstvo nebesko . . .

Jaglika je obloge natopila rakijom. Ljut zadah, pomiješan sa zadahom znoja, ispuni sobu.

Uzeli su Avrama za ramena, pomogli mu da se ispravi, a zatim mu svukli košulju. Sjedio je go do pasa, ramena skladnih kao izlivenih, sa lijepom glavom starca nad njima; nikad ga takvog, golog do pasa, Jaglika nije vidjela. Do pasa, tako gola, gledala je samo u snovima Jovana. Nije pohitala da mu obloge privije, htjela je da se nagleda toga skladnog tijela . . . — Jovanova u njemu! Nije se micala, nije očima treptala — nije više ni bila tu u sobi, u gustoj kiseloj pari od znoja i rakije nego u Sopoćanima, uza zid crkve, uz onaj lijevi na kojem je bio Jovan. Bio

je bez polovine čela, bez polovine kose — mjesto čela i kose zjapila je rana. Bijelio se na zidu, mjesto boje, kreč. Savijala mu je u mislima zavoj na tu ranu. Oblagala ga oblogama, spremljenim za Avrama.

Stajala je nepomično, kao što je nepomičan na zidu Jovan; stajala je, u svojim mislima, uz Jovana.

Ona ju je zagušljiva para gušila sve ljuće, gubila je od nje svijest.

Učinila je korak naprijed, sa oblogama u ruci da ih savije oko nečijeg muškog tijela, već više ne znajući čijeg. Oko Avramovog. On se nije micao, kao da je i sam bio na nekakvom svom zidu . . .

Pala je po Avramu. Držala se trenutak za njegova ramena da još dublje ne padne, a zatim se — udišući sitno i brzo ljutu vruću paru, snizala s nogu.

Umrla je sjutradan. U srijedu. U zoru.

Umirala je polako — kao kad sunce ispija izvor vode.

RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI

aferim — bravo
aršin — mjera za dužinu

berat — carsko pismo, povelja
bilan — dio konjske opreme
binbaša — pukovnik
bujrum — izvoli
buljuk — skupina

dženet — raj
dželep — skupina volova

hak — danak na zemlju
hafiz — znalac Kur-ana napamet
hadum — uškopljenik
hamam — kupatilo
hajvan — stoka
hairli — koristan

insan — čovjek

jaša padišah — živio car

kajmekan — gradonačelnik
kalauz — vodič
karavanbaša — vođa karavane
kizlar aga — djevojački starješina u haremu

mašala — bravo
mušebak — prozor na verandi
merhaba — zdravo
maraz — bolest

oka — mjera za težinu
odžak — ognjište

ruho — odjeća, haljina

seiz — stražar, žandar, pratilac

tapija — isprava na zemlju

zulum — nasilje

ROMANI ĆAMILA SIJARIĆA

Romani Ćamila Sijarića nastali su na istoj duhovnoj, tematskoj i jezičkoj osnovi na kojoj su oblikovane i njegove pripovijetke. To je svijet folklorne tradicije, patrijarhalnih običaja i gnomskih obrazaca izražavanja; to je istovremeno i svijet opsjednut usmenim predanjima, privržen normama atavističkog morala, organski vezan za prirodu, za pleme, za porodičnu zadrugu. Uza sve to likovi u Sijarićevom svijetu gaje snažno osjećanje za istoriju — kao nataloženo iskustvo kolektivnog pamćenja i kao svijest o trajnosti zla i neminovnosti žrtava. Najzad, Sijarićev svijet prožimaju lirska osjećanja, glasovi srca suprotstavljaju se razlozima uma i odlukama viših sila — bilo da ih nazivamo istorijom ili sudbinom.

Sijarićeva književna topografija, uglavnom ograničena na rodni Sandžak i djelimično Bosnu, ocrtana je u impresivnim prizorima živih boja i snažne čulnosti; ljudski likovi su složenog psihološkog ustrojstva, čvrstih moralnih uvjerenja, obuzeti zavičajnom tugom. Sijarićevi likovi su izloženi silama prirode i života, zatečeni istorijom i njenim obrtima; koliko borbu sa prirodom i svoju vlastitu dramu shvataju kao dio sudbinskog određenja njihovog bića, toliko suočenje sa istorijom i ustanovama društva doživljavaju kao poremećaj prirodnog poretka stvari i narušavanje odnosa mimo čovjekove volje i protiv zakona koje priznaje pojedinac.

U formalno-tematskom pogledu Sijarićevo djelo nosi obilježje regionalne proze. Likovi sa izrazitim odlikama zavičaja, svjedočanstvo o naravima i običajima jednog kraja, zapažanja prožeta lirskom intonacijom, smisao za anegdotu i sklonost ka živopisnoj naraciji, povezivanje mitskog i folklornog sa istorijskim i socijalnim vidovima života — sve su to odlike koje je realistički roman deskriptivno-poetskog ili psihološkog tipa dosegnuo i potvrdio. Sijarić, me-

đutim, sa ogromnim zaleđem folklornog nasljeđa i iskustva, obdaren izvanrednom sposobnošću fabuliranja i pitoreskih digresija izvan osnovnog pripovjedačkog kruga, modeluje svoju prozu u dva različita — mada međusobno povezana i uslovljena — tematska područja: svijet čovjekove intime i drama bića u prostorima istorije. Dva tematska ciklusa, o kojima je riječ, tretiraju sukob pojedinaca (učenog čovjeka, mlade žene, socijalno neprilagođene ličnosti) sa okolinom i kolektivnu sudbinu naroda, koji pritiskuju ratovi, sirotinja i seobe. Iz ovih okvirnih tema Sijarić izvlači one značenjske okosnice koje se u svijesti modernog čovjeka konstituišu kao iskustvo bića izgubljenog u vremenu i svijetu, suočenog sa ponorom vlastitog mraka, ili bića nošenog vjetrovima istorije i nemirima vijeka. Geografski i istorijski određena, Sijarićeva proza otvara prostore poetskog i misaonog zračenja, pri čemu su lokalna i folklorna obilježja samo kostim za bogato razuđenu dramu društva, istorijske i ljudske psihe.

Sijarićeva proza, sočna u opisima snažne čulnosti koja nekad ide do erotskog zanosa, bogata u analizi primitivnih običaja i sujevjerja, duhovita u poentiranju anegdota, s lakoćom se uzdiže iznad svoje teme i zalazi u područje opštosti moralnih i psiholoških dilema, istorijskih perspektiva i misaonih uvida u sudbinu duhovnih tvorevina i tokova tradicije. I u lokalnim obilježjima Sijarić pronalazi univerzalne vrijednosti, i u pojedinačnim dramama on prepoznaje znakove opšteljudskih težnji i tjeskoba.

Sijarićev prvi roman, *Bihorci* (1956), nosi u sebi snažne mirise zavičajnog podneblja i dah ljudi kod kojih su uvijek brži mišica i sječivo nego pamet i praštanje. Zatvoreni u uske granice svog svijeta, Sijarićevi Bihorci iz sela Rašlje žive po mjeri prirodne stihije i svojih nagona; u međusobnim sukobima na površini ostaju samo prepredeni i surovi, drugi trpe život kao ispaštanje ili iščezavaju kao nemoćne žrtve. Zakoni prirode ne samo da ne odgovaraju normama društva nego svjedoče o temeljnoj nepodudarnosti čovjekovog krhkog bića i njegovog nemoćnog uma sa stihijnošću i bezumljem jednog svijeta ustaljenih navika i neoplemenjenih naravi. Sijarić taj svijet niti uljepšava niti karikira: predstavljajući ga kao zategnut mehanizam, pun neke tajanstvene snage koja se troši prema nepredvidljivim ćudima ljudske prirode, Sijarić mu daje izgled sudbinske

ukočenosti. Pisac pri tome ne insistira na sukobima koji bi vodili određenim rješenjima niti na suprotstavljanju dviju vrijednosti, nego intenzivira dramu trajanja kao permanentnu tenziju života sa svim njenim neusklađenostima i nedosljednostima.

Vrijednost Sijarićevog romanesknog postupka ogleda se u činjenici da svijet nije predstavljen u njegovoj prirodnoj rascjepkanosti i izdvojenosti pojedinačnih scena, nego su ljudi i njihove sudbine oblikovani kao ukupnost bića i čina, doživljaja i njegove životne objektivacije, to jest hronika vremena i naravi je dočarana kao univerzalna romaneskna tvorevina iskustva i svijesti, istorije i fikcije. Mali čovjek postaje akter velike drame i ne uspijeva da svoju pretešku ulogu iznese na vlastitim plećima. U romanu i dalje ostaju kao nepodudarne veličine drama jednog vremena i sudbina pojedinca u njoj. *Bihorci* su stoga bogata slika individualnih životnih puteva sagledanih iz perspektive opštih tokova ljudskog trajanja u promjenljivim uslovima jednog istorijskog vremena.

Intimne drame ličnosti i individualni sukobi, u romanu *Kuću kućom čine lastavice* (1962), predstavljaju samo fragmentarne sekvence u muzičkoj strukturi ovog romana atmosfere. Okvirna tematska linija povezuje sudbine dviju generacija sandžačkih seljaka u čijoj hronici ratovi i pogibije obilježavaju granične datume smjene i trajanja, zastoja i kontinuiteta. I kao što na kraju romana regruti odlaze na vojnu, tako su i na početku njihovi očevi otišli na ratište da se otuda više ne vrate: put stradanja kojim započinje istorija ide očito samo u jednom pravcu. Kao da su rođenje i smrt ne samo granice nego i jedine izvjesnosti života; sve ostalo je nemoćno raspinjanje između jalovih nada i bolnog razočarenja. U središtu toga svijeta je Sejdića kuća, kao otvoren životni prostor u kome se vrijeme taloži kao sudbina i začaran krug trajanja. Sijarićevi junaci prikazani su bez idealizacije, ali ni njihov razvojni put ne ocrtava krivulju mogućeg moralnog usavršavanja ni pokretljivosti životnih situacija, pri čemu bi trajanje pretpostavljalo ostvarenje nekog cilja, potvrdu volje ili zadovoljenje ambicije. Sve je zatvoreno u sebe i u svoju vlastitu punoću: taj svijet je otvoren jedino kao medij mogućih premiještanja, bez dubljih promjena i jačih potresa. U tom smislu Sijarićevi likovi žive po nepromjenljivim za-

konima prirode: cjelokupno čovjekovo iskustvo predstavljeno je kao krug zbivanja u kome se ništa ne mijenja prema ljudskoj volji i odluci. Život se odvija slijedeći put vlastite snage trajanja, ne ostavljajući ni vremena ni prilike za individualne odluke i lični izbor. Sijarićevi likovi žive, dakle, po mjeri tog sveopšteg bezmjerja i bezvremenosti, vezani za zemlju, podložni zakonima koje nalažu navike i patrijarhalni običaji; njihov život, istina, nije bez određene punoće i koherentnosti, ali krajnji smisao tog života shvataju kao borbu koja se nužno završava porazom. U tom smislu i ovaj roman nosi u sebi odsjaj dvostrukog iskustva: tjeskobnog životnog prostora i beskraja ljudskih snova, izjalovljenih ljudskih nada i maštovitih izleta u sfere humora, čulnosti i poezije. Sijarić je tu dvojnost životnih fenomena shvatio kao dva lica jedinstvenog iskustvenog i imaginarnog čina u kome se miješaju i smjenjuju ironija i lirska tuga, suze i smijeh. Tako se pojam trajanja i smisao tog pojma upotpunjuju autentičnim svjedočenjem o paradoksalnim sadržajima života, u svijetu grubosti i bola, svijetu koji ne pruža mnogo šansi niti uliva mnogo nade.

Romaneskni svijet *Mojkovačke bitke* (1968), u paradoksalnom kolopletu događaja i ljudskih sudbina podređenih nekoj višoj nužnosti, predstavlja potresno svjedočanstvo o stradanju i otporu u poduhvatu neizvjesnog ishoda, u sukobu bez izlaza. Seobe i zbjegovi, bolest i smrt postali su oblik života i jedini dokaz trajanja u svijetu u kome se sve mijenja i za čas nestaje. Žene i majke, prateći vojsku i sahranjujući mrtve, kao da obnavljaju neki iskonski obred vezan za sam pojam života i borbe: u toj sveopštoj borbi i pometnji duge povorke žena „kao da su imale da pređu s jednog kraja svijeta na drugi, i kao da su na tom putu od svog rođenja...". Ljubav prema živim zamjenjuje briga o mrtvim. Neizvjesnost i strah prerastaju u prave psihičke traume koje se završavaju ubistvima i samoubistvima. Okvir romana i njegove istorijske perspektive pretvorili su se u preširoku pozornicu za dramu malih i bezimenih ratnika u čijim bi se i najbezazlenijim postupcima prelamali veliki potresi epohe. Roman nije lišen ni neuvjerljivosti nekih detalja ni proizvoljne opuštenosti pripovjedačkog tona.

Na izgled neutralna i dobroćudna ispovijest evnuha Alije, u romanu *Konak* (1971), sluge u Lemeš-aginom hare-

nu, iz vremena obrenovićevske Srbije, krije u svojoj prividnoj bezazlenosti elemente jednog okrutnog svijeta nagona, nasilja, ucvijeljenosti i gorkih razočarenja, u svijetu raspolućenom između silnih i bespomoćnih, između bezobzirnih tumača pravde i njihovih nijemih žrtava. Taj sukob suprotnih značenjskih i vrijednosnih polova istaknut je i u samom konceptu ispovjedne priče sluge-evnuha: taj „putnik daleki na putu neznanom", čovjek kome sudbina nije dala da bude ni muško ni žensko, „ni mač ni korice", shvata priču kao jedino trajno obilježje čovjekova postojanja, kao svjedočanstvo koje daje smisao životu i čuva njegove istinske vrijednosti; priča o čovjeku je „čuvarica koja ga čuva da živi (...) i poslije smrti"; u njegovoj predstavi o hronologiji zbivanja i o vrijednosnom poretku stvari „svijet leži na priči" i oslanja se na zapamćenja koja se prenose kao suma iskustva i zrno mudrosti. Lemeš-aga, ratnik, još uvijek opijen osvajačkim zanosom, smatra da je priča isto što i dokono prizivanje mrtvih budući da „svijet leži na sablji"; priča uspavljuje, a sablja budi; priča vodi kroz magle neizvjesnosti i nesigurnih saznanja, jedino sablja otvara put i vodi naprijed. Ovaj moderni Pir i Sineas zaoštravaju vječnu suprotnost između politike i morala, zaslijepljene volje i ljudskih obzira, krutosti odluke i relativizma životnog iskustva. Evnuh pripada svijetu legendarnih predanja u kojima se istina ne traži nego potvrđuje kao vječna neizmjenljiva vrijednost; Lemeš-aga je svoje iskustvo stekao na putevima istorije i svoju misao crpi iz saznanja o trošnosti i bliskoj propasti carevine kojoj je služio. Ta istorijska dimenzija agine svijesti diktira mu svu gorčinu misli koja ne počiva na herojskom prevazilaženju životne nesreće, nego na tragičnoj posuvraćenosti i nemoćnom ispaštanju. „Laži su za pričanje, a istina je za ćutanje", kaže aga ne vjerujući u krhko pletivo evnuhovih priča niti u varljiva obećanja koja evnuh nalazi u knjigama. Kao što su saznanja o njegovom položaju nemilosrdna, tako je za agu i izlaz iz njegove životne zatočenosti nedokučiv i zatvoren. Nada je uzaludna kao što je i otpor nemoguć. U njegovoj gorčini ima fatalne pomirljivosti i zloslutnih predskazanja („Kad se hadume, vremena prevrnu, kadiju ne traži"). Svijet očito, u aginoj svijesti, ne slijedi logiku zakona i njihovu racionalnu uzročnost. U tim predskazanjima aga prije svega vidi ispisanu vlastitu sudbinu čovjeka

koji nadživljuje propast svoje carevine; zakoni slabe a samovolja raste ili, kako bilježi evnuh u svojim nesigurnim zapisima koje stalno piše pa briše, „kad pođe nizbrdo u jednoj zemlji, vezira sve više". Stoga *Konak* ukazuje ne samo na ograničenost čovjekove moći djelovanja na zbiljske tokove životne logike nego i na nedovoljnost ljudske svijesti da dokuči podvale i razočarenja koje u sebi nosi svaki životni čin kao svoje tamno naličje.

Sa *Carskom vojskom* (1976) završava se istorija stvarnih i imaginarnih „seoba", koje su započele u romanima Miloša Crnjanskog, a zatim se nastavile kao prizori kolektivnog stradanja u djelima Branimira Ćosića, Stevana Jakovljevića i Dobrice Ćosića. Istina, razlike među ovim piscima su brojne i znatne; ali razlike između sirmijske pukovnije Pavla Isakoviča, na primjer, i Tahirovih bedela odnose se prije svega na spoljašnji i folklorni aspekt njihove životne sudbine. Viđena iz dva različita ugla, sudbina tih vojski koje lutaju od juga do sjevera i od zapada prema istoku, od Panonije do Ukrajine i od Akova do Jedrena, ima istu težinu tragičnog iskušenja i životnih lomova, mada njeni nosioci žive u dva različita istorijska perioda i predstavljaju dva različita svijeta. Seoba Srba, a zatim njihovo potucanje po južnoj Ugarskoj i iseljenje u Kijev i Ukrajinu, nosi u sebi svu gorčinu i bol jednog obezglavljenog naroda koji napušta postojbinu i svoja groblja, zaboravlja svoj jezik i sanja o novoj otadžbini u kojoj će naselja nositi imena zavičajnih sela. U tom nemirnom moru istorije, u širokim ravnicama srednje i istočne Evrope, taj narod, u potrazi za svojim identitetom i svojim „nacionom", služio je najčešće kao sitan novac u krupnim računima stranih sila, koje su razdvajali običaji, vjere i politički interesi. Za taj prostor Balkana i južne Evrope vezana je tužna istorija „istočnog pitanja", u kome su miješali i sukobljavali perfidna zapadna diplomatija sa lukavim kombinacijama levantinske politike. To je, najzad, prostor u kome se formirao kompleks „balkanske sudbine" i koji je, u našoj književnosti, služio kao istočnik mnogih moralnih i životnih određenja i vrijednosti: od krležijanske vizije srednjoevropskog mizerabilizma, preko obezglavljenih seoba Srba koji su se, po riječima Miloša Crnjanskog, selili i ratovali „po tuđoj volji i za tuđ račun", do Andrićevog svijeta „nestabilnih zakona i zlih gospodara" u kome „niko nije tamo gde

bi hteo biti, nego tamo gde ne voli i gde ga ne vole, po nekoj nuždi i po tuđoj volji". Na tom istorijskom, egzistencijalnom i moralno-filozofskom triptihu ocrtana je ljudska drama u kojoj ni sluge ni gospodari, ni žrtve ni dželati nisu izbjegli tragičnim iskušenjima zajedničke kobi i propasti svih zemaljskih i ljudskih tvorevina.

Priča o „carskoj vojsci" i njenom pohodu protiv Moskova zamišljena je kao mozaička kompozicija, sastavljena od epizoda i likova koje na okupu drži neka nepoznata sila, koja istovremeno oblikuje i njihove pojedinačne profile i njihovu zajedničku sudbinu. Bedeli su najamnici koji su za platu otišli u vojsku umjesto begovskih sinova. Ti golaći i beskućnici, nenavikli na život koji je podređen redu i usmjeren prema određenom cilju, ne snalaze se ni u vojničkom stroju ni u uniformama. Njihovo poimanje ne ide dalje od čulnog registrovanja utisaka, koje najčešće još i pogrešno tumače. Oni stoga i ne uviđaju prave konture svijeta u kome su se obreli, ne shvataju opasnost kojoj su izloženi ni pravi smisao čitave avanture u koju su uvučeni. Slika te gomile koja ništa ne zna ni o svom pravom mjestu ni ulozi u događajima u kojima učestvuje, nadovezuje se na prizore stihije u prirodi, na tokove života snažnih nagona i neprobuđene svijesti. To je inkarnacija onih anonimnih i nevidljivih pokreta kojima se kreće istorija slijedeći logiku zaslijepljene sile i samouvjerene veličine. Treba li dodati da su to pokreti ljudi koji pate i stradaju, ne znajući da se njihove muke u hronici preživjelih nazivaju podvizima, a da preko njihovih leševa prelaze kočije pobjede i slave?

U romanu *Raška zemlja Rascija* (1979) velika seoba Srba pod Arsenijem Čarnojevićem dobija karakter univerzalne ljudske situacije: bolna hronika lutanja prostorima istorije dočarava dramu jednog naroda bez krune i zavičaja, naroda odsječenog od zemlje i predaka, izloženog ćudima nemilosrdnih sukoba, progona i zla. Tema „seoba" provlači se kao lajtmotiv kroz čitav roman povezujući sudbine brojnih likova ratnika i posjednika, čudaka i seoskih luda, kaluđera i vidara; u zaleđu istorijskih događaja (turski pohod na Beč krajem 17. vijeka, seoba Srba) Sijarić oživljava čitav jedan svijet koji prebiva u usmenim predanjima kao daleki i iluzorni uzor života, kao svjetlost životvorne snage koja obasjava i naš život i daje mu smisao.

Uza svu tu istorijsku pozadinu, Sijarićev roman je u isti mah i hronika jednog nemirnog traganja za osnovama zla koje je podjednako usađeno u osnove svijeta kao i u samu ljudsku prirodu. U ovom romanu Sijarić odlučnije i umjetnički plodotvornije nego u bilo kom drugom djelu obnavlja svoje narativne obrasce i nastavlja one imaginarne tokove i idejna usmjerenja koja drže na okupu njegovo romansijersko stvaralaštvo. Ali, istovremeno, tim osnovnim obilježjima svog stvaralačkog postupka daje i novu ulogu i drukčije osvjetljenje: istorijski okvir ovdje je samo povod da se vrijeme i ljudsko trajanje predstave kao treperenje neuhvatljive svjetlosti nakon što stvari iščezne a ljudske strasti izgube svoj žar; evokacija individualnih sudbina oslobođena je psihološke i moralne krutosti i pred nama vaskrsavaju likovi uzdignuti na jedan viši stepen doživljajnog i emotivnog iskustva (bez obzira da li je u pitanju dobrohotnost i duševnost, ludilo ili mistički zanos); humoristička intonacija koja prožima mnoge uspjele odlomke naglašava Sijarićevo izvorno osjećanje za realnost, kao i njegovu stvaralačku distancu prema svijetu koji nije predmet hronike nego osnova literarne vizije. Svi su, dakle, elementi Sijarićevog djela stavljeni u službu jedne jedinstvene romaneskne zamisli u kojoj i „vrijeme zemno i sudbina ljudska" bivaju obasjani vlastitom unutrašnjom svjetlošću kao istinskom vezom koja spaja zemlju i nebo, prirodu i istoriju. U toj sveopštoj nestabilnosti bića i stvari, život se, međutim, nastavlja neumitnošću svoje logike; ljudi uporno iznova započinju svoje snove, uvjereni da ta igra životnih sudbina traje u dubini etičke svijesti njihovog bića, osvjetljavajući mračne puteve stradanja i nade. Povlačeći tako konce istorijskog i etičkog kontinuiteta naših ljudi i naše zajedničke „balkanske sudbine", Sijarić ocrtava ljudske granice čovjekove tragične situacije i njegov iskonski nagon za trajanjem i prevazilaženjem nesreće i smrti.

Iz ovog pregleda tema i ideja Sijarićevog književnog svijeta, očigledno je da u njegovim romanima prostori istorije zjape kao prostori uzaludnosti, besmislenih poduhvata i tragičnog ispaštanja. Sijarićevi književni likovi nose stigmate istorije i svoje učešće u istoriji doživljavaju kao zarobljenost u svijetu u kome je „sva zemlja carska i svi putevi po njoj". Međutim, kao što istorija u Sijarićevoj viziji života i svijeta nema karakter emancipatorskog zano-

sa, ona nema ni snagu presudnog određenja ljudskih postupaka, niti služi kao neopoziv kriterij čovjekovog kruga vrijednosti. Sijarićevi junaci učestvuju u istorijskim zbivanjima, ali njihov istinski život odvija se izvan istorije i, reklo bi se, uprkos istoriji. Primarnost životnih činjenica i vezanost čovjeka za tlo i zavičaj povezuju se duhom neke mitologije trajanja u kojoj je biće direktno u vezi sa vrijednostima kozmogonijskog poretka. Život se zatvara u neku vrstu autonomnog trajanja, vremena u vremenu, u kome primarne ljudske veze i čovjekova intima formiraju jedinstvenu podlogu iskustva i svijet o vječnom obnavljanju u njegovoj nužnosti. Antropocentrizam Sijarićeve vizije života prethodi i daleko prevazilazi granice istoricizma i posmatranja događaja u njihovoj povezanosti sa sudbinskim prekretnicama u životu ljudske zajednice. Kao da istorija traje izvan ljudskih odluka, kao neminovnost koja ima svoje zakone nezavisne od logike života i njenih zahtjeva.

Vezanost istorije i čovjekove sudbine u Sijarićevom djelu ispoljava se kao kompleksan odnos stihijnosti i ljudskog glasa, pri čemu se istorijska zbivanja javljaju kao okvir indvidualne ljudske drame ili kolektivnog stradanja širih razmjera. Stoga Sijarića svrstavamo među one pisce koji govore iz dubine vremena čije granice nisu omeđene istorijskim događajima niti društvenim tvorevinama koje nastaju iz istorijskih prevrata; to je vrijeme koje u nama traje kao anonimna tekovina kolektivnog pamćenja, kao slijed ljudskih situacija u kojima se od pamtivijeka suočavaju realnost i svijest, nemiri srca i moralna načela, snovi i java. Sijarić se oslanja na istine koje su se ustalile u našoj svijesti i našim moralnim osjećanjima kao konstante na koje ne djeluju smjene istorijskih ciklusa ni potresi od kojih se ruše carevine. Stoga se Sijarićeva mudrost ogleda u sumu vrijednosti koje oživljava kao autentični krug našeg života, u kome se ljudska drama razvija kao sukob vječno suprotstavljenih sila koje i u mitologiji i u istoriji oblikuju jedinstven lik čovjeka mučenog nemirima vijeka i svojim intimnim ponorom. U Sijarićevoj istorijskoj imaginaciji sustižu se mudrost drevnih predanja i potresna drama ljudskog bića koje se pričom uzdiže u predjele slobode i vječnosti.

Nikola Kovač

Ćamil Sijarić
RAŠKA ZEMLJA RASCIJA

2. izdanje

1991.

Izdavač
IP „Veselin Masleša"
Sarajevo

Za izdavača
Radoslav Mijatović

Tehnička oprema
Ahmed Muhamedagić

Likovna oprema
Dino Malović

Korektor
Nizama Busovača-Tikvina

Štampa
Štamparija „Budućnost"
Novi Sad

Tiraž: 2.000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć
SIZ-a kulture BiH
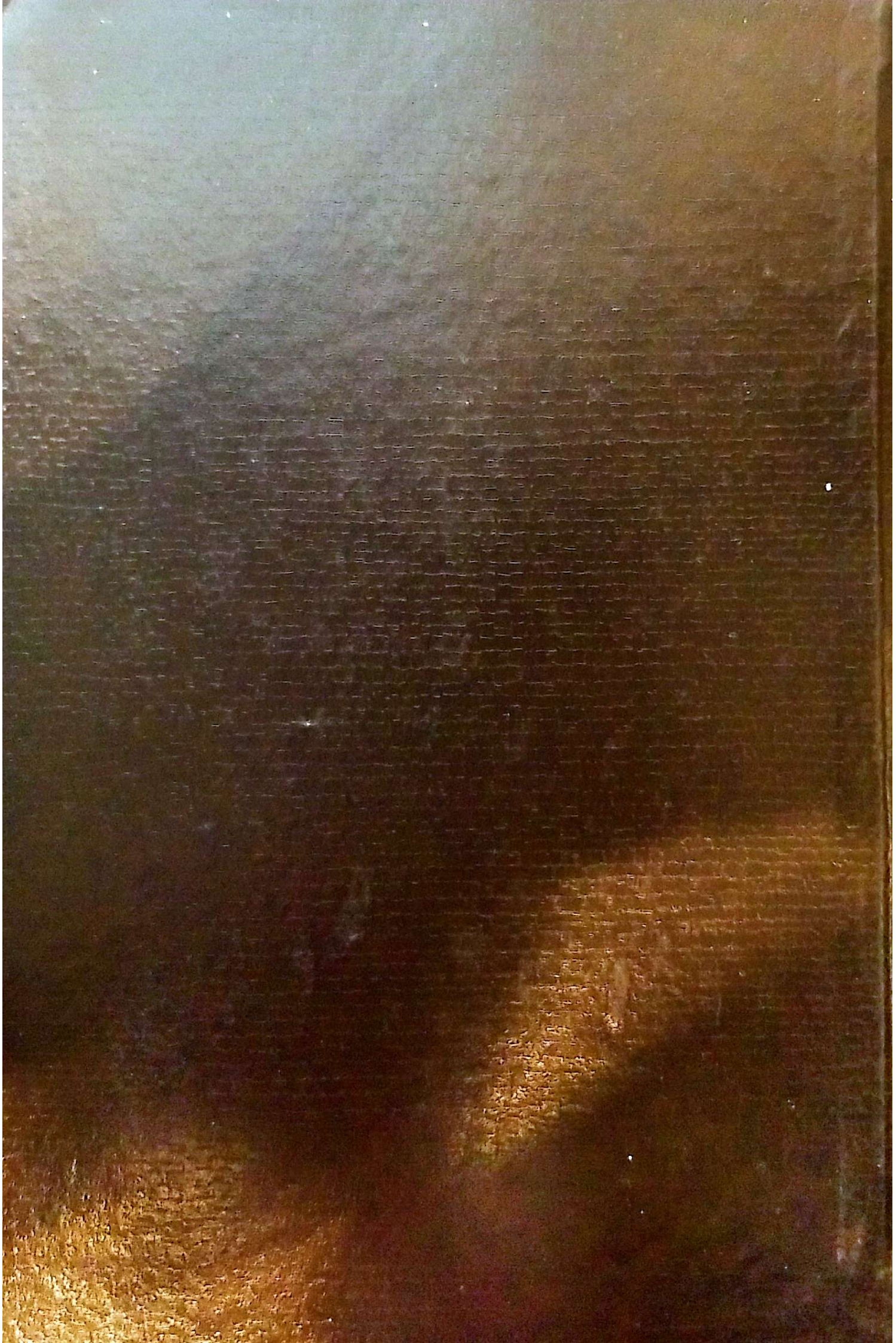
ISBN 86-21-00516-6